

Г.А.Нудьга

*На літературних
шляхах*

*(Дослідження, пошуки,
знахідки)*

*Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1990*

ББК 83.3Ук1
Н87

На широкому історико-літературному матеріалі автор простежує внесок української літератури у всеслов'янський культурний фонд. У полі його зору — проблема зародження та становлення літературознавства від часів Київської Русі до кінця XVIII ст., питання взаємозв'язків України в галузі освіти і книговидавання з країнами Західної Європи у XV—XVII ст., а також «Листування запорожців з турецьким султаном». Книжка щедро ілюстрована рідкісними фотоматеріалами і зацікавить не тільки літературознавців, а й широке коло читачів.

На широком историко-литературном материале автор прослеживает вклад украинской литературы во всеславянский культурный фонд. В его поле зрения — проблема зарождения и становления литературоведения со времен Киевской Руси до конца XVIII ст., вопросы взаимосвязей Украины в области просвещения и книгоиздания со странами Западной Европы в XV—XVII ст., а также «Переписка запорожцев с турецким султаном». Книжка щедро иллюстрирована редкими фотоматериалами и заинтересует не только литературоведов, но и широкий круг читателей.

Рецензенти:

В. І. Кречотень, О. В. Мишанич

Редактор

С. О. Герейло

ЧАСТИНА I

Н 4603020000—022 22.90
М205(04)—90

ISBN 5-308-00561-3

© Г. А. Нудьга, 1990

ЗАРОДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ ДУМКИ В ПИСЬМЕНСТВІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Культуру Київської Русі радянські історики вважають здобутком інтелектуального розвитку трьох східнослов'янських народів — українського, білоруського, російського, — які постійно відчували спільність свого історичного шляху й духовних зацікавлень. Звичайно цьому сприяла не тільки етнічна близькість, а й та обставина, що літератури українців, білорусів та росіян ґрунтуються на одній основі — письменстві Київської держави. Однак є підстави вважати (хай це і полегічно), що від культури Київської Русі найбільше духовних цінностей успадкували українці, адже наш народ споконвіку жив на київських, придніпровських землях, нікуди з них не переселявся, в цих умовах виробив свою звичаї, мову, літературу, мистецтво, історію. (Про це свідчать мовознавчі і літературознавчі дослідження, запропоновані автором у цьому виданні).

В наступних XIV—XVIII віках традиції літератури Київської держави в східних слов'ян переломилися і своєрідно відбилися згідно з тими умовами, в яких перебувала література кожного народу. Отже, наш екскурс у давні часи — це ніби пролог до літературознавчих досліджень українського Ренесансу.

Цілком природно, що культура Київської Русі давніша од старокиївської державності, вона спиралася на традиції та здобутки в усіх галузях суспільного поступу окремих племен, які об'єдналися навколо Києва. Нас, звичайно, в

першу чергу цікавить стан культури в часи прийняття християнства, запровадження шкіл, виникнення письменства, а відповідно до цього бодай у зародковій формі і літературознавчої думки. Про культурний рівень східних слов'ян свідчать архітектурні пам'ятки, що, хоч і епізодично, збереглися найбільше у містах. А що в ті часи міста були поширеним явищем, розповідають сусідні народи. У IX столітті Київську Русь називають уже Гардарією, тобто країною міст. Тут інтенсивно розвиваються ремесла, виникають нові міста, підноситься художня культура.

Те ж сказати можна і про живопис, який зберігся на стінах древніх споруд і в писемних джерелах того часу. Як і в архітектурі — місцеві майстри, користуючись досвідом грецьких, візантійських умільців, творять речі самобутні, пов'язані з досвідом свого народу.

Та, мабуть, найбільше русичі виявили творчої енергії в художньому слові, в пісні, музиці. Доказ цього — висловлювання арабських, візантійських, західно-європейських авторів, писемні пам'ятки, що збереглися від тих часів, а також багата усна словесність, що дійшла до наших днів і за всіма ознаками віднесена філологічною наукою до доби зародження державних формувань у східних слов'ян ще до прийняття християнства.

Насамперед згадаємо обрядову поезію, що супроводила трудову діяльність людини протягом календарного року, побутові обряди та вірування й звичаї. Колядки і щедрівки стали предметом захоплення навіть наших сусідів (румунів, поляків, чехів) і якоюсь мірою частково перейшли в їхній побут. Про весільні пісні, голосіння, купальські та інші звичаї і їх місце в побуті народу лишили відгуки літописці.

Наші предки ще до прийняття християнства витворили самобутню міфологію, в основі якої лежить праця і господарська діяльність, взаємини людини з природою: *Перун* — бог грому, блискавок; *Волос* — бог тваринництва,

Даждьбог — бог сонця і тому подібне. Ця міфологія, як справедливо зауважив Б. Греков, — «продукт творчості народів Київської держави»¹. В ній є своя логіка, свій зміст, своя поезія, яка мала вплив і на розвиток писемної літератури. Стародавні поганські звичаї, обряди і поезія з ними пов'язана, міфи і уявлення позначились і на східнослов'янському варіанті візантійського православ'я.

Нарешті, в Київській державі віддавна існував епос, що став виявом не тільки поетичної культури, а й політичної самосвідомості народу, виявом розуміння свого місця в історії. Епічна творчість уже тоді впливала на письменство, яке не раз зверталось до народних легенд, переказів та історичних пісень. Цікаво, що поетичні твори про руських богатирів були відомі в Європі і знайшли відгомін в німецьких та скандинавських сагах, де згадано ім'я богатиря князя Володимира.

Найдавніші відгуки іноземців (переважно арабських, візантійських, частково німецьких і скандинавських авторів) про пісню, музику, міфологію наших пращурів уривчасті, невиразні, до того ж писані в VII—VIII століттях, коли про слов'ян світ ще знав дуже мало². Сусідні народи засвідчили, що русичі співали пісні над померлими, героїчні пісні (про що є згадки і в літописах), що у слов'ян були різноманітні музичні інструменти і т. д.

На жаль, у писемних джерелах не збереглося жодної назви пісні чи детального переказу її змісту. Тільки з XI—XII століть маємо «крюкові» записи церковної співочої музики, що виконувалися у княжому Києві, уривки окремих народних пісень у літературних пам'ятках. Але й вони промовляють на користь самобутньої народної поезії.

¹ Греков Б. Київська Русь. — К., 1954. — С. 375.

² Див.: Ягич В. О славянской народной поэзии // Славянский ежегодник. — К., 1878. — С. 140—270.

Поетика в Київській Русі складалася напівстихийно, творилася усно, а поширювалася і удосконалювалася народними співцями. Коли ж у побут народу Київської Русі увійшло письмо, книжка — усне і писане слово не злились, не ототожнилися, а й в багатьох сферах часто стикались одне з одним.

Ускладнення процесу літературного життя вимагало й певних філологічних узагальнень, які з часом переходили переважно у форму розмов про книгу і засоби писемного вислову людської думки. Те, що східним слов'янам притаманне вроджене чуття художнього, поетичного слова, — безперечно, сприяло загальній зацікавленості книжкою, писемними творами, що з'явилися після запровадження християнства. Прагнення проникнути в таємницю словотворчості, в природу художнього вислову, відшліфувати і поставити на службу загалу слово розумне і слово емоційне, яке спостерігаємо у них в часи створення літописів, не було тільки модерним явищем, принесеним з писемністю і книжністю. Це наслідок схрещення народно-традиційних творчих зацікавлень і книжних вишколень, що найкраще позначилося на стилі й поезиці такого давнього художнього твору, як «Слово о полку Ігоревім», де книжка і народна поетика відбилися, мабуть, в однаковій мірі, а це засвідчує, що тогочасна практика літературної творчості спиралася і на занесену книжну теорію, і на місцевий, самобутній багатий досвід.

Літературознавство в зародковій формі розпочинає свій родовід у нашій культурі з поширення писемності на землях Київської держави. Література тих часів була майже культурною, і формою та змістом відповідала завданням пропаганди християнської віри, і була переважно перекладною. Та поряд з святим письмом і культовими книгами з'являються збірники напівсвітського характеру. В них натрапляємо і на теоретичні роздуми про літературу. Думки про

літературу, перші, так би мовити, повчальні поради, як розуміти книгу, як і з яких елементів вона складається, яким засобом користуються укладачі писемних творів,— все це питання, що ставилися в перших книжках за зразками відомих тоді візантійських авторів. Відповідали на них, також користуючись іноземними джерелами, хоча до перекладних творів вносились елементи власних міркувань, які засвідчують про певну підготовку руських авторів з даної проблеми.

Київська Русь ще до прийняття християнства мала своє письмо (а можливо, і кілька територіальних систем письма), але сфера його застосування у суспільному житті, мабуть, була обмежена. Жодного твору, написаного тим письмом не збереглося. Це стосується і «Євангелія» та «Псалтиря», що їх бачив у Херсонесі святий Костянтин, в миру Кирило (827—869), у 858 році. Найдавніші написи на глиняних виробах, «берестові» грамоти засвідчують вживання східними слов'янами письма у IX—X століттях. Кирилична абетка у Київській Русі інтенсивно проникає у побут різних прошарків суспільства тільки після прийняття нової віри. За змістом і призначенням перші зразки письма пов'язані з християнськими обрядами, які тоді почали запроваджуватись на Русі.

Та слід врахувати, що християнство поширювалося ще до його офіційного прийняття. В договорі, укладеному князем Ігорем з греками (945), згадано, наприклад, що у Києві на Подолі існує церква святого Іллі. Історик Б. Греков цілком слушно дотримується тої думки, що окремі вогнища християнства на слов'янських землях уже мали церкви, а в них служба відправлялась грецькою мовою³.

Отже, грецьке письмо було відоме ще до прийняття християнства і знане не тільки там, де існувала церковна лі-

³ Греков Б. Київська Русь.— С. 377.

тература, а й застосовувалось у світському житті: Київська держава укладала договори з сусідами, писалися вони спочатку грецькою мовою, а згодом перекладалися по-руськи. При княжих дворах діяли канцелярії, навколо них гуртувалися тлумачі і інші «урядовці». Костянтин Багрянородний засвідчив, що серед тих, хто супроводив княгиню Ольгу до Константинополя, було дванадцять перекладачів і один священник. Кораблі, які з київськими товарами відправлялися морями до інших земель, також забезпечувалися охоронними грамотами, їх складали при княжому дворі. Писалися й інші документи, наприклад, духовні заповіти⁴, хоч були вони, мабуть, здебільшого складені нерідною мовою.

Отже, писемність входила в побут східних слов'ян, були серед них і освічені люди, які виховувалися у грецьких та європейських школах.

Одночасно з грецькою абеткою і грецьким письмом виникає письмо, що відповідало природі й практиці мовлення русичів. Коли воно з'явилося — невідомо, але арабський письменник Ібн-Фадлан записав у своїх подорожніх нотатках (початок X століття), що бачив написи по-руськи на хрестах і на окремих уламках дерева. Ібн-ан-Надіма згадує, що руси десь у IX—X століттях мали письмена, які «вирізували на дереві». Такий «запис» на білому дереві він бачив сам. Як гадають дослідники історії культури Київської Русі, мабуть, ще перед VIII століттям у слов'ян було своє письмо, яке болгарин, чорноризець Храбр, назвав «чертами и рѣзами». В оповіданні «О письмѣнах» він пише: «Прѣжде убо словѣне не имѣху книг, но чрътами и рѣзами чьтѣху и чаатаху, ночами суще»; коли ж вони ввели християнство, то прийняли й письмо римське та грецьке, слов'янське

⁴ Срезневский И. Древние письменна славян // Журн. Министерства народного просвещения.— 1848.— № 7.— С. 20.

письмо, як пише він тут же, було «без устроєнія»⁵. Як оповідає Початковий літопис, таку місію (тобто упорядкування слов'янського письма) здійснили Кирило та Мефодій близько 855 року (за іншими даними 863). Літописець пише, що Мефодій посадив за переклади книг «два попа скорописца зъло, и преложи вся книги исполнь от гречьская языка в словѣнск». І виконали цю роботу досить таки швидко, і коли з'явилися книги церковнослов'янською мовою, зрозумілішою ніж грецька, всі слов'яни «ради быша»⁶.

Ці свідчення для нас має подвійне значення: з одного боку, воно розповідає про один з епізодів на шляху розвитку давньої культури, а з іншого, літописець виступає як один з перших істориків літератури, оскільки з'ясовує історію письма, книг і перших перекладів, здійснених нашими предками. Тут, очевидно, слід шукати зародження інтересу наших давніх книжників до питань розвитку літератури у її первісних формах, а це для нас дуже цінний матеріал.

Отже, в церковну і світську галузь життя Київської держави увійшло упорядковане письмо, увійшла книга, а з нею і школа, і освіта. Духовне життя народу набуло іншої якості, стало набагато інтенсивнішим і складнішим. Виникла потреба в «літераторах».

Письменні люди були настільки необхідні Русі, що вже у 988 році Володимир Великий, зазначає літописець Нестор (Лаврентійський список), «послав нача поимати у нарочитое чади дѣти и даяти нача на ученья книжное; матерє же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили, вѣроу, но аки по мертвєци плакахуся»⁷.

Запровадження шкіл стало відтоді, очевидно, одною з актуальних проблем для східних слов'ян. Літопис засвідчує

⁵ Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен.— М., 1855.— С. 52.

⁶ Літопис Руський.— К., 1989.— С. 16.

⁷ Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 51.

також, що й Ярослав (1030) опікувався відбором юнаків для навчання у школах. «Великий князь Ярослав... приде (к Новугороду, собра от старост и поповых дѣтей 300 учити книгам»⁸.

Наука на Русі формувалася не в замкненому колі, а у постійних взаємозв'язках з творчістю й суспільним поступом інших народів. Вже й тоді прагнули й уміли чужого навчатися й своє створювати. У багатьох «освіта була далеко не початкова»⁹, а це означає, що дороги до вищих закладів наші молоді люди знали не у XIV—XVII століттях, а ще в домонгольські часи, коли русичі вчилися у візантійських школах, а згодом і в своїх «Київських академіях», зі своїми «знавцями премудрості».

Київ у XI столітті був уже великим європейським містом, до якого з усього світу приїздили «всякие человецы и купцы», мандрівники і учені, які бажали пізнати світ слов'ян. Тут бували араби, італійці, німці, візантійці, болгары, шведи, норвежці... Всі вони приносили сюди щось своє і везли звідси щось слов'янське. А щоб відбувався обмін, треба було мати не лише матеріальні, а й духовні цінності. Очевидно, Києву було чим ділитися. «Дослідники відзначають високий рівень культури Київської Русі — не нижчий, ніж у Західній Європі»¹⁰. Так склалося історично, що Візантія успадкувала культуру античного світу, а через неї всі великі духовні здобутки сприймала Київська Русь. В таких умовах освіта, наука, мистецтво Русі почали розвиватися досить інтенсивно. Розбудовувалася й своя школа. Якою вона була? Чи тільки церковною, чи й світською, чи державною, чи приватною — вчені розмірковують по-різному, однак князь збирав дітей для «навчання книжного», певно, не

⁸ Там же.— С. 136.

⁹ Канигин Ю. «Звідки єсть пішла» наука руська // Вітчизна.— 1980.— № 10.— С. 159.

¹⁰ Там же.— С. 158.

приватно і не тільки заради церковних потреб. Життя вимагало великої кількості освічених людей, тож для їх підготовки вибирали учнів, очевидно, з середовища усіх соціальних прошарків, хоча місто, мабуть, постачало школи перших бурсаків більше, як село, оскільки перші школи виникли в містах, а також при монастирях і церквах. Були і приватні (у Києві), на зразок грецьких академій, їх слід зраховувати до світських.

Про школи і шкільну освіту Київської Русі маємо небагато документальних свідчень, та все ж цілком певним є те, що існували: письмо, школи, книги, церкви і монастирі, поширеним було і «почитаніє книжное».

Польський дослідник культури східних слов'ян А. Ванчура вважає, що в XIII столітті у Києві та навколо нього було майже 200 різних шкіл, а учнів близько 1000¹¹. Навчалися грамоті не тільки чоловіки, а й жінки. Анна Ярославна, королева Франції, підписувала державні папери (1036) слов'янськими літерами, отже, письму вона навчилася у себе на батьківщині, в Києві. Князівна Кунгута Ростиславна, жона чеського короля Пшемисла Отокара II, стала першою відомою чеською поетесою, отже, також стала письменною ще в Києві. З історичних джерел відомо, що князь Всеволод Ярославич «много в монастири и церкви на училища подаяния подавал», а його дочка Анна перетворила у 1086 році батьком побудований Андріївський монастир у «женский училищный», де дівчата навчались не тільки рукоділлю, а й співам та письму. Дочка полоцького князя Єфросинія перекладала книги. У XI столітті, очевидно, були церковно-парафіяльні школи і на Волині, якщо існувала уже тоді установа, яка наглядала за ними (Харламович К. Западнорусскія православныя школы...— Казань, 1898.— С. 189).

¹¹ Wanczura A. Szkolnictwo w starej Rusi.— Lwow, 1923.— S. 123.

Збереглися деякі докази, що жінки Київської Русі користувалися письмом у повсякденній буденній праці. Особливо цікавими в цьому плані є численні написи на пряслицях для веретен, а пізніше «берестяних» грамотах (Мединцева А. А. Грамотность женщин на Руси XI—XIII вв. по данных эпиграфики // Слово о полку Игореве и его время.— М., 1985.— С. 219).

Рукописних книг за часів Київської Русі в XII столітті було, звичайно, більше, ніж гадають. Одні вважають, що назви книг треба обраховувати сотнями, а примірники — тисячами. Тільки у бібліотеках (церковних, монастирських, шкільних) їх, певно, було до 85 примірників, а кількість письменних людей, які могли читати книги, сягала до 10 відсотків від усього населення (Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII веках.— Л., 1978.— С. 162). «За підрахунками радянських істориків книжковий фонд Київської держави в домонгольський період, враховуючи розповсюджену тоді духовну і світську літературу, обраховувався сотнями тисяч одиниць, про які до нас дійшли найменші свідчення» (Галактионов А. А., Никандров П. Ф. Русская философия XI—XIX веков.— Л., 1970.— С. 54).

Читали книжки особливо уважно. Так, Володимир Мономах у «Повчанні...» сердечно просить своїх дітей «щиро трудитися» біля книжки, біля «книжного засіву». Бібліотеки утворювалися часто безпосередньо за участю князів. «Ярослав же... любив книги, і, багато їх написавши, поклав у церкві святої Софії, яку сотворив сам» (Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы XI — начала XII века.— М., 1978.— С. 166). А Кирило Туровський повчав у проповідях, що читання книжок — найбільший скарб, «який доступний тільки нашій мислі».

Літописи засвідчують, що відразу після введення християнства київські князі почали пильно дбати, аби було якомога більше письменних людей, які знали б не тільки рідну

мову, а й своїх сусідів. Київська держава підтримувала тоді контакти з багатьма країнами Сходу і Заходу і при княжих дворах потрібні були письменні люди для ведення зовнішніх зносин. Вони вчилися не тільки грамоті, а й красномовності, досконалому опануванню усною і писемною мовою. Тоді ж виникає потреба обізнаності з риторикою.

Таємниці «поетицького мистецтва» спочатку пізнавалися за візантійськими джерелами. З поширенням письма виникла потреба і в перекладачах та складачах оригінальних місцевих книг і збірників. Їм також були потрібні бодай елементарні знання з риторики, стилістики, теорії літератури. Зрештою таких знань вимагала практика і для переписувачів книг та читачів, а також духовенства, яке б могло розуміти метафоричні вислови, іронію, порівняння й інші «поетичні фігури» та правильно їх «толковать».

Враховуючи державні потреби, в тогочасних школах навчали, окрім письма, читання, арифметики, також іноземним мовам і в першу чергу грецької, латинської¹², а також риторики. Подавали елементарні відомості про поетику, навчали співу і музики. Давали також деякі відомості з географії, природи та історії¹³. Навчання велось старослов'янською мовою, занесеною разом з церковними книгами з Болгарії, на цю мову перекладалася іноземна література, нею складалися перші місцеві оригінальні книги. До цієї мови пристосовувались і перші розробки з теорії літератури.

Уже на початку XII століття філологічна освіта в Київській державі досягає такого рівня, що точаться дискусії про те, хто справді має освіту, а хто тільки «грамотний», мо-

¹² Писемні джерела часів Київської Русі засвідчують, що князь Всеволод «дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ вивчити, і за це користувався пошаною серед іноземців.

¹³ Про давню освіту на Русі див.: *Науменко Ф. І.* Школа Київської Русі.— Л., 1965.

же читати й писати, рахувати і розуміти Святе Письмо. Дуже виразною ілюстрацією щодо цього є «Посланіє», написане Климентом, митрополитом руським, Фомі Пресвітеру¹⁴ десь в 1140-х роках. У суперечці з Фомою про освіту він стверджує, що на Русі є багато високоосвічених людей, і, визнавши це, ми ніскільки не хизуємося і не перебільшуємо того, що є в житті (Фома закинув Клименту, що той прагне виставити себе за філософа, мудреця). Згадавши Гомера, Арістотеля, Платона та інші великі імена, Климент полемізує з Фомою, який посилається на авторитет свого учителя Григорія: «Григорей знав альфу, о якоже и ты, и віту, подобно и всю 24 словес грамоту», але послушайте мене, я сам є свідок, що є люди, які знають на альфу не сто, а двісті, триста, чотириста слів, так само знають і на віту. Це означає, що є такі учені, які до кожної грецької літери можуть подати сотні слів, прикладів, синонімів, ідіоматичних зворотів та ін. Отже, йдеться про філологічну освіту, про докладне знання мов і літератури, що уже було тоді не новиною, а розповсюдженим явищем. Знання грецької мови у Київській Русі, певно, було поширеним ще й тому, що протягом багатьох віків Придніпров'я мало близькі відносини з Візантією і грецькими колоніями на узбережжі Чорного моря. Та коли б не було у Київської держави сталих філологічних традицій, не міг би і князь Всеволод, сидючи вдома, вивчити п'ять мов. Повчання, з яким звертався Володимир Мономах до своїх дітей: «Що знаєте — не забувайте, чого не умієте — навчіться», — передає той загальний пафос прагнення до знань, інтерес до книжної науки, які природно розвинулися в надрах суспільства Київської Русі.

¹⁴ Оpubліковане вперше у кн.: *Никольский Н.* О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века.— СПб., 1892.

З усіх галузей культури література розвивалася найінтенсивніше і відразу в надрах цього процесу зароджувалося те зерно, із якого зростали потім філологічні науки. Об'єктивно склалося так, що в цьому процесі брали участь представники не тільки верхів, а й низів. Справа в тому, що переписування, перекладання книг було трудомісткою справою. Для підготовки майбутніх писарчуків брали дітей силою, і не тільки від середніх, а й від нижчих верств. «*Олітературення*» Київської Русі було набагато демократичнішим явищем, ніж подібні процеси у народів Західної Європи, отже, потреба в елементарних теоретичних знаннях з риторики, поезики була ширшою і практичнішою.

Школи діяли не тільки у Києві, а й у таких місцях, як Чернігів, Переяслав, Луцьк, Холм і навіть Овруч. Звичайно, в більшості випадків ініціатива належала Києву. Автор «*Галицько-Волинського літопису*» під 1205 роком, наприклад, зазначає, що і в Галичі на початку XIII століття був «*премудр книжник*» Тимофій, який походив з Києва. Для письменних людей, для діяльності книжників сприятливий ґрунт був не тільки у Києві, а й на периферії, яка теж втягувалася в процес культурного ренесансу¹⁵.

Очевидно, школи в інших регіонах розвивалися досить швидко і їхнім становищем опікувалися князі. Принаймні майже через сто років після запровадження християнства літопис зареєстрував факт, що князь Святослав послав дружинника Василя на Волинь оглянути місцеві школи і познайомитися з їх станом¹⁶. Функціонували школи на Правобережжі й після татарської навали.

¹⁵ Харламович К. Западнорусские православные школы. — Казань, 1898.

¹⁶ Див.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1898 року... — Львів, 1910. — С. 10.

З появою письма підноситься роль художнього слова у житті суспільства Київської Русі. «*Искони бѣ слово и слово бѣсть отъ бога и бог бѣ слово*», — так починається «*Остромирове євангеліє*», найдавніша книга Київської Русі, перекладена у 1056—1057 роках. Слово від бога і заради проповіді божого слова створені письмо, книга — це була і перша «літературознавча» теза, яку пропонувала церква читачам Святого Письма. В такому плані сприймаються перші явища літературного життя. Але практика досить швидко розсувала межі застосування слова — письменність проникала і в світське життя. Його опановували як явище культурне, а в цьому процесі виникала потреба теоретичних і майже одночасно історичних знань.

Не тільки через економіку і військову силу, а й через письменство, культуру слова такі освічені князі, як Ярослав Мудрий, прагнули вивести вітчизну на європейську обрії. Книга сприяла не тільки засвоєнню «божого слова» (це ставилося на перше місце), а й піднесенню знань, отже, і розвитку не тільки літератури, а й інших галузей мистецтва.

Перші книги найрізноманітнішого змісту: біблії, церковні канони, тексти відправ, збірки гімнів, молитов, житій святих, повчання, розповідей про людське життя, про явища природи і світу — настійно входили в духовну сферу суспільства. Одні були написані сухою, аскетичною мовою, в інших було присутнє живе народне слово, де-де вкраплено прислів'я, порівняння, метафоричні вислови. Ці книги читалися цікавіше, хоча й розповідалося у них про мало зрозумілі речі, особливо у творах, перекладених з інших мов.

Та не можна тоді собі уявити розвиток нашої літератури за чітко розмежованими галузями: перекладна, оригінальна. Уже в перших перекладах місцеві автори робили відступи від оригіналу з метою наближення книги до її нового

духовного середовища. Свідомо докорінно перероблялись іноземні джерела, здійснювались нові редакції, а водночас — і власні творчі кроки.

Книга стала одним з найцінніших здобутків культури Русі, символом людського розуму, її називають «*ісходищою мудрости*». Суспільство, очевидно, відчувало, як багато дала йому книга, коли з таким захопленням узялося за її читання і перекладання. Це був своєрідний, сказати б, східнослов'янський ренесанс: усне слово функціонувало поряд з писемним. І хоч багато в чому вони відмінні, та були й спільні риси, а найважливіше — фольклор та література відразу увійшли у творчі взаємозв'язки, які міцніли з плином часу.

Найцінніші матеріали про літературу і тогочасну її теорію знаходимо у збірниках, укладених в 1073 та 1076 роках. «Ізборник 1076»¹⁷ починає «Слово нікогого калугера о четіи святих книг» і, як зауважив ще Ф. Буслаєв¹⁸, певно, є наслідком оригінальної творчості місцевого автора і складене десь у X або XI століттях. Його зміст здебільшого пов'язаний з процесом поширення освіти на Русі. Багато статей збірника не мають грецьких паралелей. Укладач скористався матеріалами Київської великокняжої бібліотеки. Звернімо увагу, що в «Слові...» проголошується гімн книзі, проповідь її великого значення для людини, для культури. Обрана форма розмови від імені «нікогого калугера» (*калугер* — по-грецьки — зразковий чернець) надає слову урочистості, вишуканості, значущості. Робилося це з метою найефективнішого впливу на читача. Автор «Слова...» за-

¹⁷ Про історію збірника, його зміст, авторів див.: «Ізборник 1076 года...» — М., 1965. (Далі, посилаючись на це видання, подаємо сторінку у тексті); а також: Рад. літературознавство. — 1977. — № 1. — С. 41—48.

¹⁸ Буслаєв Ф. Русская хрестоматия. — М., 1870. — С. 13.

кликав шанувати і любити книгу як джерело знань і дорогоказ для людини, особливо християнина. Книга — джерело розуму і моралі, а найпаче для тих, хто має сумніви щодо віри: «Добро есть братине почитанье книжное, паче вьсякому хрѣстьяну...» (151). З риторичною вправністю проголошується велике значення книги для утвердження християнської моралі і переконань віруючого: «Реку же: узда коневи правитель есть и въздържанню; правѣднику же книги. Не съставить бо ся корабль без гвоздди, ни правѣдник без почитания книжьнаго...» (153). «Красота воину оружие и кораблю вѣтрила, тако и правѣднику почитание книжное» (154).

Апологетика книги йшла тоді поруч з проповіддю культури читання, культури письма і слова. І калугер звертається до своїх співвітчизників, які беруть, можливо, вперше, до рук книгу: «Єгда чѣтеши книги, не тѣштися бързо иштисти до другья главизны, нѣ поразумби, чѣто глаголють книги и словеса та, и тришьды обраштаяся о едином главызн» (152). Рекомендуються читачеві сприймати написане усім серцем, проникати в його зміст, тому не слід поспішати під час читання, а вникати в те, що «глаголять» слова, перечитуючи їх по кілька разів. Це була своєрідна розмова з читачем, поради йому, як поводитися з твором, як дошукатися в ньому основного сенсу, як читати і розуміти книгу. Осягнути ідею книжки, пізнати її сутність, зробити переклад і «толкование» книжки — це питання, які практично намагаються розв'язати освічені люди на Русі.

Книжка стає фактором духовного розвитку суспільства, важілем культурного піднесення княжої держави, хто її читав — ставав зразком для інших. Уже в XI столітті таких людей було чимало, бо ж перший Київський митрополит «з руських» (а не греків, як було до того) Іларіон своє «Слово про Закон і Благодать» адресує, як він сам підкреслив, «не к невѣдушіим... но преизлих а насыщимся сладости

книжняя», тим, хто знає, що таке насолода книжної премудрості. «Солодкі медяні соти, але добріший є розум книг», — повчав Кирило Туровський. З таким же пієтетом говорить про книги і «книжное почитание» Володимир Мономах у «Поученії...» до своїх синів. Це дуже цікавий факт, що в XI столітті поруч з діячами церкви було багато «книжників» і серед світських осіб. Це, звичайно, не були літературознавці в сучасному розумінні слова, це були знавці книг, але у їхніх судженнях про книги зустрічаються зародки поглядів наших пращурів на зміст книг, їх значення для духовного життя, проглядають турботи про назрілі потреби розвитку письменства не тільки духовного, а й наукового, історичного, а також художнього. І в історичних розповідях подибуємо значний елемент белетризованого, поетичного сприйняття і висвітлення подій та явищ.

Не обходять проповіді і великої користі од книг також літописці, принагідно вставляючи у тексти хронік повчання: «Велика бо бывает полза от ученя книжного», тут настанови до «покаяння» і «мудрость бо обрѣтаем», бо книги — це ріки, які напоюють весь світ, джерело мудрості, вони — незмірима глибина, з якої людина може почерпнути і радість, і утіху, треба тільки шукати всіх цих премудростей і втіх «прилѣжно». Літописець звеличує Ярослава Мудрого за те, що зібрав писців багато, переписував книги і поклав їх на збереження в Софію.

Майже всі тогочасні автори палко пропагують книгу, запевняючи, що їх читання — корисна справа і не слід жалкувати на це часу. Пропаганда книжки, її значення — одне з першорядних завдань освічених русичів.

Людина, яка знається на письменстві, опанувала книжні премудрості і виявляє свої знання в повсякденному житті, в Київському і Галицько-Волинському князівстві була зразком, на який орієнтувалися не лише у вищому, княжому, а й у середньому середовищі. Так, у «Галицько-Во-

линському літописі» Володимира Васильовича характеризують як фізично сильну, красиву людину («плечима велик, лицемъ красен»), але він, додає літописець, «глаголяще ясно от книг, знане бысть философ велик». Цей державний муж уміє «ясно», по-книжному говорити, філософськи мислити. Такі риси могла виховати тільки доба високого культурного злету. Тільки за таких умов виникли повчальні, мудрі твори, у яких порушувались питання, «что есть человекъ» і що таке «почитание книжное», яке значення має воно для суспільства. Уже в ті часи книжка посіла у громадсько-культурному житті наших предків поважне місце, і ті, хто пропагував її, здійснював цю культурну місію, — виступали першими критиками, інтерпретаторами писаного слова. Суспільна функція книжки зростала, і її вплив поширювався (можливо, й не так швидко) на всі сфери духовного життя народу. Читати книгу вважалося корисною справою, і тут же бралися до уваги не тільки релігійні інтереси, але й світські. Через книгу розширювалося уявлення про світ, давалися моральні поради, книжка приносила читачеві естетичне задоволення. І хоч була вона не кожному доступна, та коло її читачів зростало. В цьому процесі відбувалася диференціація між книгою науковою і художньою, а те, що згодом наречуть «красним письменством», виділялося в окрему галузь. Літературних творів з тих часів дійшло до нас аж надто мало, однак «белетризований» виклад притаманний багатьом пам'яткам письменства Русі. Складені вони не без впливу риторики й поезики.

В ті давні часи книги або завозились з Болгарії або перекладалися з інших мов, або створювалися на руській основі. Кожну книжку потрібно було переписувати роками, то можна собі уявити, скільки часу і праці вимагало укладання перших книжкових фондів при княжих дворах та монастирях. В першій половині XI століття Ярослав Мудрий «любим бѣ книгам и многы написав, положи в святой Софьи

Церкви, ю созда сам». Це була, мабуть, перша велика бібліотека в Київській державі, доля її і досі лишається невідомою. В ній були книги, створені місцевими «писальниками» і «скорописцями».

Ми не знаємо, якими мотивами керувався в даному випадку князь Ярослав, чи він хотів за зразком інших народів створити і в себе книгосховище, чи просто прагнув зосередити в одному місці книги для зручності користування духовним особам і княжому двору. Та це уже був акт закладання підвалин бібліотечної справи в культурі Київської держави.

Створення книгосховища вимагало елементарних бібліографічних заходів: складання списку книг, анотацій до назв, а можливо, викладу історії їх написання, яка тоді іноді додавалась наприкінці тексту. «Історія літератури почалась бібліографічними реєстрами, списками книжок, більше — менше систематизованими» (*Грушевський М. Історія літератури.* — К., 1923. — Т. 1. — С. 11).

У зв'язку з цим процесом виникає потреба у ті часи в «книгохранителе», який і робив перші списки рукописних книг.

Книгосховища виникли в Печерському, а згодом і Видубецькому монастирях біля Києва. Та знаємо з писемних джерел, що деякі «почитатели» книг мали й приватні бібліотеки, серед них і правнук Ярослава Мудрого Микола-Святоша, про якого у «Киево-Печерському Патерику» сказано, що він подарував монастиреві свої книги, з яких «многы и до нынѣ» зберігаються при святині. Була своя бібліотека і у волинського князя Володимира Васильковича, про що також з приємністю згадує літописець. З писань Климентія Смолятича відомо, що й чернець Григорій мав велику бібліотеку, книги з якої дарував і продавав іншим, що книжки в його бібліотеці коштовніші за дорогоцінні речі, і їх часто викрадали.

Одночасно з бібліотеками виникають і перші архіви. Є згадка, що таким найдавнішим сховищем рукописних документів була церква св. Іллі у Києві.

Уже в ті часи точиться ідеологічна боротьба навколо творів, написаних діячами різної орієнтації. Так, у «Изборнике 1073...» був поданий перший «Индекс книг истинных и ложных», у якому йшлося «О книгах, которую подобает чести, а се книги лживыи, их же не подобает чести», тобто належить заборонити.

Це був перший на Русі бібліографічний «довідник». Другим можна вважати список книг, поданий у «Літописі» 1289 року, подарованих церкві князем Володимиром Васильковичем. Так зароджуються елементи бібліографії, яка стала одною з складових частин літературознавства. Два ранні бібліографічні списки були упорядковані з різною метою — в одному випадку церква, борючись за чистоту віри, рекомендувала кращі і одночасно забороняла шкідливі, на її думку, книги; в іншому — списки складалися з обліковим наміром. Подібні бібліографічні реєстри існували і в новітніші часи, коли культурна цензура особливо ретельно стежила за тим, щоб книги «апокрифічного змісту» не потрапляли в середовище народу.

«Изборник 1076 г.» закінчується дуже важливою для дослідників літератури «післямовою»: «Коньяшася книги сия роукою грѣшьнааго Иоана избрано из мьногъ книгъ княшихъ иде же криво братне исправивыше чьтѣте благословите а не кльнѣте: Аминь».

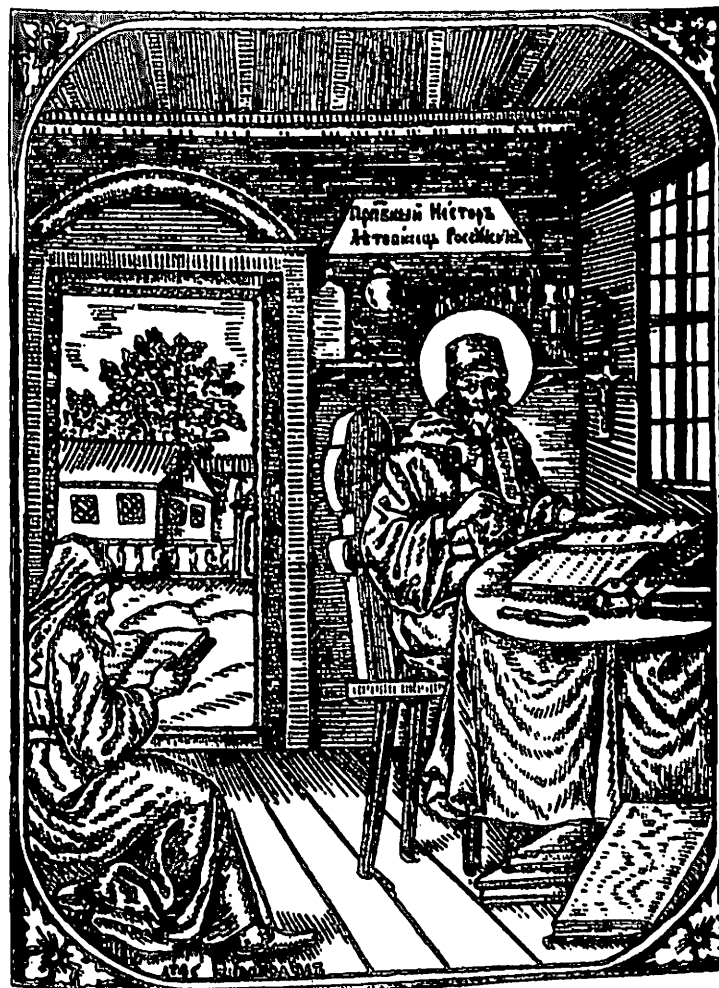
Кончяхъ книжьки сия в лѣт 6584 (тобто 1076. — Г. Н.), лѣто и при Святославѣ князи роуськы земля: Аминь» (700—701).

Нотатка грішного Іоанна, який своєю рукою переписав збірник, дає можливість точно говорити про рік її «створення», початок функціонування, в даному випадкові маємо також і першу невеличку історію книги, підготовленої для

князя. Це вже не тільки бібліографічна припаска, а й початок історико-літературних занять у Київській Русі — коротенька історія одної книжки, у якій розказано: хто її замовив, хто написав, якими джерелами скористався укладач книжки і коли була закінчена робота над нею. Це ті відомості, якими в наші дні оперує в першу чергу історик літератури, оглядаючи творчість будь-якого письменника чи історію окремого твору.

Звернімо увагу на той факт, що в X—XI століттях в Київській Русі, де літературні традиції були ще порівняно молодими, діячі культури прагнули зафіксувати історію окремих книг і історію письма взагалі. У Початковому літописі («Повѣсть временных лѣтъ») маємо уже досить докладну розповідь, хто винайшов азбуку для слов'ян, коли і як її запроваджено до вжитку, коли зроблені перші переклади книг з грецької мови на слов'янську тощо. Це також уже підготовча праця історика літератури, нею користуємося й ми, розглядаючи ту давню добу письменства. Отже, якими б не були короткими, уривчастими, а подеколи й неточними перші відомості про поширення книг, окремих авторів, все ж вони ті відправні точки, від яких завжди починають сучасні дослідники виклад історії літературного процесу у східних слов'ян. Можна сперечатись, чи всі ці дані можна вважати початком історії літератури в науковому розумінні, та незаперечним є те, що їх не обійде ніхто, вони органічно входять в філологічну науку і не просто як документи, а як свідчення того, що вже в ті часи були прагнення якоюсь мірою знати щонайважливіше з історії письменства.

Чорноризець Храбр, розповідаючи про письмо слов'ян до введення абетки, схарактеризував його як письмо «без устроєнія». Коли ж почала розвиватися література, з'явилася потреба і її «устроєнія», вироблення правил письма, стилістики, прищеплення бодай елементарних понять про

Нестор Літописець. Гравюра XVIII ст.

теорію словесної творчості, про найліпші засоби, якими треба користуватися при висловленні думок на папері. З перекладною книгою прийшли до нас і перші теоретичні настанови, деякі з них збереглися й до наших днів. Їх переклади на церковнослов'янську мову промовляли за актуальність цих рекомендацій, за практичну потребу звертатися до них при читанні і створенні оригінальних взірців, і таким чином ставали активним фактором розвитку літератури, входили в історію предмета як органічна складова частина тогочасної філологічної думки.

Традиція писати передмови прийшла до Київської Русі¹⁹ з перекладною літературою, переважно візантійського походження. Вступні коментарі перекладали з іноземних джерел разом з основним твором. А коли з'явилися оригінальні писання, були створені й передмови до них, написані вітчизняними авторами. Мета їх — прислужитися «руському» читачеві. Передмови писалися до книжок, отже, мали на меті ввести читача у світ висловлених у ній думок, допомогти зрозуміти їх і засвоїти. Оскільки першими і найпоширенішими рукописними книгами в ті часи були «Євангеліє», «Апостол», «Псалтир» та різні «Житія...», то й авторські зауваги до них були першими, з якими познайомилися читачі Київської Русі. Передмови, як підкреслив О. Дьомін, були тим *світським елементом*, що у сполученні з духовною писемністю задовольняли потреби тогочасного читача, адже в них висловлювалися переважно думки світського характеру, що стали чи не першим кроком єднання тогочасного письменства з читачем. Роль і місце книжки в письменстві швидко зростає, і передмови сприймаються необхідною складовою частиною рукописного тексту.

¹⁹ Демин А. С. Книжные предисловия XI—XII вв. и некоторые литературные потребности древнерусского общества // «Слово о полку Игореве»: Памятники литературы и искусства XI—XVII вв.— М., 1978.— С. 207—227.

Призначення передмов було різноманітне, але у всіх випадках вони адресувались тим, хто мав справу з даною книжкою. Насамперед автори рекомендували читачу, які книги слід читати і чому саме. Звичайно, що рекомендувалися в першу чергу духовні, православні видання, а не якісь там «заморські». У відомому «Изборнике Святослава...» 1073 року з цього приводу дається порада: «Аште бо повестьныя хоштеши почитати» (тобто історичні) — вибрай «цесарьскыя кныгы», коли хочеш «хитростьныя» (повчальні) читати — звертайся до писань пророків, а коли «песньным хоштеши» (пісенні, вішовані) — читай «Псалтир». Отже, передмови мали за мету зорієнтувати читача в літературних багатствах, пропагувати певну книгу. Окрім того, передмови палко закликали читачів шанувати книжку як джерело мудрості, брати від читання духовну користь, яка возвеличує людину, надає їй сили й краси душевної. Майже хрестоматійними стали звернення, висловлені в «Слове нъкоего калоугеря» із «Изборника 1076», де «Слово...» виконує роль передмови.

Великого значення надавалось тлумаченню змісту книги. «Велико зъло есть еже къниг не разумевати», — читаємо у вступі до «Златоструя с Торжественником» (XII ст.). Автори намагаються переказувати першоджерела якнайпростішою мовою, про що попереджають читачів у передмовах. Коротко й просто написана книга вже у ті часи належала до кращих зразків письма, і такі книги прагнули популяризувати читачу укладачі й переписувачі. Самі передмови за змістом також були короткими й простими для розуміння.

Нарешті в передмовах зустрічаємо ще один мотив — естетичний. Хто прочитає книжку, запевняли автори передмов, той матиме велике задоволення, насолоду, гарний настрій від прочитаного. Це вже був один з принципів класичної поезики — у письмі поєднувати приємне з корисним.

За підрахунком дослідника О. Дьоміна, сорок відсотків рукописних книг XI—XII століття, що дійшли до нас, мають передмови, отже, в літературі Київської Русі цей жанр завоював популярність серед авторів і читачів.

За періодом тлумачення і перекладання літературних пам'яток надходить етап складання, творення оригінальної книги, власної літератури, пов'язаної з рідною історією, побутом, з місцевими запитами суспільства. Для цього потрібно було знати не тільки письмо, а й елементи теорії, бодай найпростіші засоби компонування і вислову, уміння «організувати» мову, надавати їй емоційності, привабливості і здатності художньо впливати на читача. За цими засобами можна було б звернутися до практики уже тоді багатого народного поетичного слова, та орієнтація на книжну церковнослов'янську мову (як на Заході на латину) не дозволяла цього, і все ж автори перших оригінальних творів не раз переступали через цей бар'єр.

Немає потреби детально говорити про високу духовну культуру Київської Русі, про це багато написано. Спробуємо дещо сказати про обізнаність наших предків з теорією мистецтва слова, з наукою про слово, про його семантичні й художні функції. Літописи, «Слово о полку Ігоревім», промови Ілларіона та інших діячів свідчать, що їх автори мали певні уявлення про мистецтво користування словом, про те, як будувати промову, речення, до яких образних і словесних засобів вдаватися, щоб твір набрав потрібної форми і мав вплив на мислення і почуття слухача або читача. Естетика слова уже стояла на порядку денному, і без елементарного її розуміння автор не брався за перо. Освічених людей ставало все більше, письмо в громадському житті посідало щобільшу роль і треба було дбати про його довершеність. Народної словесної творчості уже для цього було недостатньо, потрібне було знання писемної мови, досконале володіння нею.

Мистецтво оригінальної літератури Київської Русі зростало і дало незабаром зрілі плоди. Уже літописи, як зауважив І. Франко, мають «сліди давно розвинутої грамотності, досить високо розвинений історичний і риторичний стиль, багато вироблену мову, а в політичних і етнографічних уступах незвичну широту погляду і реалізм у представленню фактів. Весь найстарший літопис, що сягає до смерті Володимира Мономаха 1125 р., декуди ядерний і майже лапідарний у вислові з численними поетичними і риторичними вставками, з трохи шаблоновими характеристиками видніших політичних діячів, являється в протиставленню до рівночасних візантійських хронік твором дуже визначним, багатим різномодними фактичними подробицями, а дуже скупими на власні редакторські комбінації, і обік визначного історичного значення має також високу літературну вартість не тільки задля свого язика, а також задля численних, побутових, історичних та місцевих переказів і високо драматичних епізодів»²⁰. Навіть А. Шлецер, німецький історик, який скептично дивився на культуру Київської Русі, і той дивувався розуму, таланту і умінню Нестора-літописця.

Поза сумнівом, література X—XI століть була «на досить високім ступні розвою»²¹, й автор «Слова о полку Ігоревім» також був достатньо обізнаний із законами поезики й майстерно користався ними, водночас щедро залучаючи скарби народної поезії. Логічно постає питання, чи були відомі тоді теоретичні розробки, до яких зверталися автори і учні шкіл? Чи вивчалася риторика і поезика в школах Києва, будь-яких писемних свідчень щодо цього ми не маємо. Натомість є інші документи. Можна сказати, що теорія

²⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1898 року.— Львів, 1910.— С. 5—6.

²¹ Там же.— С. 5.

літератури, стилістики, риторична наука на Україні започаткована статтею «О образѣх» Георгія Херобоско у збірнику Святослава 1073 року (первісна назва «Събор от многотьць: Толкованія о неразумных словесах в еуангелии и в апостолѣ, и в инѣх книгах вкратц съложено на память и на готов отвѣт»). Його уклав дякон Іоан для великого князя Святослава Ярославовича і наповнив зразками переважно з візантійських авторів.

Георгій Херобоск (Хуровськ, Хьоробоск)²² — відомий християнський граматик (IV ст.), професор імператорської вищої школи в Константинополі, займався орфографією і морфологією, але зберігся написаний ним риторичний трактат «Перітролон» (Перітропон), якого слов'янський перекладач під назвою «О образѣх» подав у «Изборнике 1073 г.», переписаного для чернігівського князя Святослава. Трактат увібрив положення класичної поезики, до східних слов'ян він прийшов у перекладі, як твір, запозичений з візантійської літератури, і належав до тої першої лектури, тих підручних довідників, якими користувалися освічені русичі і на які спиралася вітчизняна поезика, риторика, стилістика.

Твір Херобоска написаний у стилі навчальних, довідкових посібників, стисло, з економно дібраним ілюстративним матеріалом. Композиція викладу доволі проста: спочатку автор перераховує усі відомі йому двадцять сім образів, які вживаються у писемній творчості, а потім кожному художньому засобу (образу) присвячує окрему статтю. Терміни розставлені і пояснені не за алфавітом, а довільно, в такій ось послідовності: *Инословіе* (алегорія), *прѣвод* (метафо-

²² Про нього див.: Архимандриту Борис, Очерки по истории просвещения в период византийский. — Вып. 1. — К., 1893. *Филарет*. О русской риторике IX века // Журнал министерства народного просвещения. [Фотоспособом перевиданий]; «Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года». — СПб., 1880.

ра), *напотрѣбие* (зловживання, катахреза), *приятіе* (прийняття), *прѣходьное, прѣступное* (зміна порядку слів, інверсія), *возврат* (поворот), *сопрятіе* (протиріччя, синекдоха), *снятіе* (сполучення), *имятвореніе* (ономатопея, творення слів за принципом звуконаслідування), *створеніе* (порівняння, зближення), *взаменомѣстство* (антономасія, заміна одного імені другим), *отелеєніе* (метонімія), *вспягословіе* (найменування від протилежностей), *округлословіе* або *совратословіе* (перифраз), *нестаток* (еліпсис), *изобилие* (плеоназм), *изрядіе, лихорѣчье* або *лихновное* (гіпербола), *приклад* (символ), *притча* (притча), *отданіе* або *възданіе* (повчання, пояснення притчі), *лицетвореніе* (персоніфікація), *прилог* або *сълог* (уподібнення, приклад), *порученіе* (іронія), *поиграніе* (астеїзм, вид іронії), *посмеяніе* (харієнтизм, вид іронії), *послѣдосладословіе* (попередження).

В кожній статті, таким чином, пояснено, які найважливіші словесні образи вживалися на тогочасному етапі розвитку письменства і засвідчено початки прищеплення у східних слов'ян елементів нормативної поезики. Трактат, як висловився про нього відомий російський учений Ф. Буслаєв, «отмечается темнотою изложения» і має багато «темних мест», яких ще не прояснили дослідники. Та для нас цей трактат — перший зразок, перша лектура з теорії літератури, якою користувалися східні слов'яни.

Збірник, до якого вміщено твір Херобоска «О образѣх» був знаний, хоч у невеликому колі читачів, та все ж мав вплив на вироблення тогочасного літературного стилю. Окрім того, відомо, що й самого «Изборника...» збереглося кілька списків, отож можна говорити, що поради візантійського письменника могли використовуватись багатьма книжниками Київської землі.

Для творців письменства Київської Русі це була, звичайно, *новина*, але в тих художніх засобах, які рекомендував

Херобоск, було багато такого, що ріднило їх з поетикою фольклору. Зрештою, більшість образів були відомі майже всім європейським народам і вживалися як у поетичній, так і в розмовній мові. Трактат сприяв не тільки проникненню у секрети мистецтва писемного слова, а й пояснював наслідки в народній мові та поезії. Перекладач майже до всіх термінів подав характеристику терміна і приклади церковнослов'янською мовою. Слов'янські відповідники були наведені в дослівному перекладі з грецької, зокрема: *аллегорія* — *инословие*; *метафора* — *прѣвод* і т. д. Іноді для грецьких термінів творилися описові форми, в етимологічних коріннях яких закладено семантику слова, як, наприклад, *выменомѣство* (антономасія), але і в цих випадках перекладач керувався оригіналом, здебільшого калькуючи терміни і визначення. Загалом треба відзначити, що переклади назв тропів і фігур зроблені досить точно і вдало, перевага надавалась творенню термінів церковнослов'янською, а не запозиченню їх з грецької.

Підкреслимо, що в цьому невеличкому теоретичному викладі знаходимо майже усі поетичні тропи і фігури, якими користуються сучасні літератори. Більше того, тогочасні письменники і поети вміли розрізняти багато різновидів кожної фігури, і це було, певно, не тільки теорією, а й практикою. Метафору, наприклад, розкладали за кількома відмінними ознаками: перенесення ознак з «душевних» на «бездушних» або навпаки, чи перенесення з одного «бездушного» явища на «бездушне» інше і т. д. Досить точно і всебічно схарактеризовано аллегорію, порівняння, метонімію, гіперболу, персоніфікацію, іронію, інші засоби. Та найцікавіше, що приклади до них даються в багатьох випадках із світського життя людини, із сфери морально-етичних і соціальних взаємин.

Зупинимось на деяких статтях про поетичні тропи й фігури у викладі й інтерпретації Херобоска і зіставимо їх з

сучасними визначеннями, поданими в словниках і нормативних «поетиках».

Першим потрактовано «*инословие*» у значенні «*аллегорія*». Впадає в вічі, що аллегорія перекладається як «*инословие*», а в тексті тут ще вживається й «*инорѣчно*» в значенні «*аллегорично*», отже, відразу виникають похідні слова. «*Инословие* є, коли про одне мовиться, а інше розуміється», як ось, наприклад, змія є уособлення чогось злого. Відомо, що й у наших довідниках цей засіб тлумачиться майже так, — хоча, звичайно, з точнішим окресленням і значенням, і сфери вживання, і з новими прикладами. Характеристика цього тропу, як і інших, не завжди чітка і не настільки докладна, щоб можна було з впевненістю говорити, про що йдеться (бо ж «про одне мовиться, а інше розуміється» — стосується й *іронії*), але його зміст остаточно розкривають приклади, якими ілюстровано майже кожен статейку про тропи і фігури. Завдяки цьому більшість із них були зрозумілі сучасному читачеві, а деякі хоч і пояснені, але мають велику кількість нероз'яснених місць, над якими варто було б попрацювати дослідникам.

Метафору (прѣвод) Херобоск подає як «слово, от иного на иного прѣводимо», майже так, як визначають її і в наших сучасних теоріях поетики. Виділяється чотири основні різновиди метафори («*имать же образы четири*»).

Перший різновид метафори — перенесення рис живих істот на живі, наприклад, коли «*царя пастухом над людьми називаємо*».

Другий різновид метафори — перенесення робиться з неживого предмета на такий же предмет, щоб цим розкрити сутність явища або пояснити зміст думки, що стосується живих істот. Наприклад, коли кажуть, що вугілля, заховане в попелі, — це вогненне насіння, то переносять це на життя, кажучи, «*изливається из дрѣва пламы*», тобто розгорається з дерева полум'я.

Третій різновид метафори — перенесення з живих на неживі предмети, наприклад, коли хтось людину називає вершиною, висотою («горня врьх»), прагнучи цим розкрити її місце і значення в суспільстві.

Четвертий різновид метафори — перенесення з неживих на живі, коли говорять, що море біжить (очевидно, хвилюється?) («море вндѣ и бѣжа»). В даному випадку стан природного явища пояснюється рисами живих істот.

Стаття про метафору у цьому коротенькому «довіднику» з поезики — найбільша за обсягом і представлена численними прикладами, конкретизована для практичного користування. Мабуть, і тоді цей поетичний засіб належав (як і тепер) до улюблених, і широко застосовувався. Правомірно говорити, що укладач цієї маленької теоретичної розробки звертався і до поезики Арістотеля, який метафорі надавав особливого значення і рекомендував частіше до неї звертатися. Взагалі метафора здавна вважалася найважливішим стилістичним тропом і була широкоживана у літературі Київської Русі^{22а}.

Стаття про метафору і написана, і перекладена, здається, найчіткіше, в ній майже немає нероз'яснених місць, а приклади для ілюстрації думки відібрані виключно з світського життя. До того ж їм аж ніяк не можна відмовити в поетичності і досконалості. За своєю мистецькою природою метафора найбільше спільного має з порівнянням (деякі дослідники вважають, що від нього і походить), метонімією, синекдохою, однак у творі Херобоска ці тропи подані окремо, про їх близькість нічого не зазначено, кожний засіб трактується відособлено.

Третя невеличка стаття має назву «непотрѣбие», тобто зловживання, катахрезис. Суть терміна пояснено так: Не-

^{22а} Див.: Адрианова-Перетц В. Очерки поэтического стиля Древней Руси.— М.—Л., 1947.— С. 10.

потрібіє — це надання предмету ознаки невідповідної дійсному стану речей, як ось, наприклад, «мідна дошка».

Имятвореніє,— відоме в сучасній поезиці під визначенням ономапогеї,— пояснено як вислів, складений «по подражанію й подобію» до чогось реального, утвореного переважно за принципом звуконаслідування.

Коротко, але досить виразно схарактеризовано створеніє, тобто порівняння,— зіставлення одного предмета з іншим «по подобію», як ось, наприклад, «егда кто сгнѣвъм и с яростию на ни взирает, глаголемы, акы льв възирає на мя...».

Повністю варто навести найкоротше визначення вьспятословія, тобто надання предмету назви протилежного йому значення. «Вьспятословіє єсть слово супротивным супротивно назнаменуоя, яко же се егда кто слѣпца мнोगовидяща наречеть».

Маємо випадок, коли і автор оригіналу, і автор перекладу були вправними тлумачами одного з найпоширеніших тропів. В такому ж плані зроблено пояснення і лихорѣчья (або ще лихновьное), тобто гіперболи, коли заради перебільшення нехтують істиною і кажуть про когось, що він «риштеть акы вѣтр».

Чітко розкрито в трактаті «лицетвореніє» (персоніфікацію) — надання неживим предметам рис живих істот, як ось, наприклад: небеса исповѣдують славу божию.

Більше уваги приділено поруганію (іронії), в якій окремо виділені типи даного тропу і пояснені кожний з них окремо: поруганіє — власне іронія, поиграніє — астеїзм і посмѣяніє — харієнтизм. Згадуються ще похухнаніє, але окремо цей тип тропу не розглядається. Цікаво, що цей термін вживається навіть в українських судових документах XVI століття.

Взагалі «поруғаніє» схарактеризовано у трактаті як слово з вкладеним у нього протилежним значенням,

наприклад — коли втікачу кажуть, що він «храбрьь есть». «Похухнаніє» пояснене з «поруганієм» і тлумачено як вислів, зміст якого розуміють навпаки, зокрема: «добре діло сотворив еси друже і мудра голова».

В поиграїцї, за визначенням Херобоска, окрім зворотного значення, є ще й відтінок докору: «в велику еси славу і честь звів ти себе, друже».

В посмѣяніи висловлена неприхована зневага до свого опонента. Наприклад: «твоїм словесам, друже, слава». В цьому місці трактату деякі слова непрочитані і, можливо, при «толкованіи» такого різновиду іронії, як «посмеяніє», не все передано.

Поруч з метафорою в тогочасній поезії іронія посідала одне з почесних місць, до неї часто зверталися античні філософи й письменники, ведучи диспути і суперечки. Як один із видів «тонкої насмішки», цей троп особливо культивувався в інтелектуальному середовищі і давно розгалузився на кілька відтінків, які сприйняла і Київська Русь, знаювши для них і відповідні назви.

Переклад трактату Херобоска про поетичні тропи і фігури був не тільки початковим кроком східнослов'янської теоретичної науки про літературу, про образний спосіб мислення і писання, а й першим практичним довідником для місцевих авторів у виробленні термінології для «поетики» (риторики), яка була ще не знаною в культурі Київської Русі. Те, що перекладач послідовно обходив іноземні терміни, вводючи замість них вітчизняні відповідники, є доказом того, що прагнення створювати своє, самобутнє було тоді властиве письменникам, діячам східнослов'янської культури.

Поетичні тропи, особливо метафори-символи, були часто вживаними і в літературі візантійській, і в письменстві Київської Русі, і в пізніших творах українських авторів. Давня література настільки була насичена такими метафорами-

символами, що згодом до книг стали додавати так звані азбуковники, у яких пояснювалися поряд з іноземними словами і значення тропів, на зразок: «море — мир», «корабли — апостоли» і т. д. Ці «толкованія» можна було б назвати першими словниками поетичних термінів, словниками метафор-символів, якби їх подавали у не загальних тлумачниках, а окремо. Від трактату Херобоска вони відрізнялися тим, що подавали тільки загальноприйняте значення цілком конкретного тропу («неплодное дерево — грешный человек»), але не подають назви тропів і їх визначення. Згодом навіть спалахували дискусії, які тропи вірогідніші і чому їх треба вживати. Максим Грек, наприклад, доводив, що до божої матері не можна застосовувати, як дехто робить, символ «роза», бо троянда має колючки. Краще вживати символ «лілія»²³.

Оглянувши трактат Херобоска «О образѣх», необхідно поставити питання: чи розуміння поезики, тропів і фігур залишалось тільки фактом навчання, а чи ці поради з теорії літератури мали зв'язок з практикою тогочасного письменства?

Література Київської Русі була за своїм стилем і змістом переважно духовною (церковною). Світські твори прибрали здебільшого форми документальних викладів історичних подій (літописи), морально-повчальних проповідей, звернених до дітей чи сучасників, полемічних трактатів тощо. Власне художніх творів було дуже мало, а ще менше їх дійшло до нас. Та проблема мистецтва слова в ті часи була актуальною не тільки для тих, хто звертався до художньої творчості. Образне слово з однаковою силою діяло і в «діловому», і в «красному письменстві», тож уміння по-мистецькому будувати проповідь, полемічний виступ, лист

²³ Адрианова-Перетц В. Очерки поэтического стиля Древней Руси.— С. 16.

чи історичний літописний переказ було потребою дня, адже руська земля, як пише літописець, тоді вже «паче всіх почтена і паче всіх просвіщена була».

Уміння читати, писати, рахувати для тогочасних книжників не вважалося вершиною освіти. Климент Смолятич з іронією говорив про тих, хто вивчив «альфу, трохи віти» і вже називає себе освіченим. Високого рівня досягала письменна людина X—XI століття, якщо знала мови, перекладала, літературно висловлювала на письмі свої думки, а у зв'язку з цим знала риторику, поетичні засоби, які прикрашають стиль, роблять його вправним, привабливим, гнучким. Тому у школах тоді вже учили напам'ять грецькі твори, зразкові за формою і стилем, виділяли найкращі поетичні вислови, проводили розбір поетичних фігур, якими згодом користувалися автори, пишучи оригінальні твори.

Літератори Київської Русі обізнані були з найважливішими поетичними засобами, з їх застосуванням, що є однією з головних ознак літературної творчості. Климент Смолятич, полемізуючи з Фомою, говорить уже про «пръвод» і символіку в Біблії, запевняючи, що будь-яка проповідь неможлива без символічного, алегоричного розуміння написаного, сказаного, поясненого. Це вже доказ, наскільки розвиненою була писемна мова XII століття, як її прагнули удосконалити. Освічені верстви потребували мистецьки складеного твору, що помічаємо навіть в композиції і стилі літописів.

Автори оригінальних творів Київської Русі в процесі навчання в школах чи вдома, безперечно, зверталися до перекладної літератури, за допомогою якої набували знань з стилістики, вчилися розуміти поетичні тропи, фігури і практично їх застосовувати, вчилися komponувати розповіді, будувати тексти. Такий досвід виявляють уже Іларіон, Нестор, Кирило Туровський, Данило Заточник і особливо автор «Слова о полку Ігоревім». Тут застосовані майже всі

поетичні тропи й фігури, рекомендовані у статті Херобоска «О образѣх».

Читаючи «Літописи», помітимо, що їх виклад не є сухим, виключно діловим переказом подій і фактів, що в багатьох місцях текст своєю образністю наближається до художніх творів. Загальновідома думка про те, що східнослов'янські літописи стоять набагато вище за європейські хроніки не тільки глибиною історичної оповіді, а й своїм досконало виробленим стилем, майстерністю образного, художнього викладу. Говорячи про автора Початкового літопису, німецький історик А. Шлецер змушений був визнати його великі знання, уміння писати твори такого змісту.

«Цей рус у порівнянні з ісландцями і поляками такий прекрасний, як розум, що іноді запаморочується, у порівнянні з безнадійною глупотою». Справді, у літописах маємо не тільки вмонтовані художні легенди, перекази, а й виразно побудовані діалоги, часто вживані тропи й фігури (особливо порівняння), загалом текст прийнятний засобами, властивими патетичному стилю.

К. Смолятич запевняв, що проповіді говорити, викладати Святе Письмо без поетичних символів не можна. Такого принципу дотримувався, очевидно, і Кирило Туровський. Свое «Слово в новую неділю на пасці» він насичує поетичними висловами, що мали б символізувати сенс його проповіді: «...нынѣ солнце красуѣя к высотѣ всходить и радуѣя землю огрѣвает...», «...нынѣ зима грѣховная покаянием престала естъ...», «Днесъ весна красуѣшься, оживляючи земное естъство...», «Нынѣ рѣка апостольская наводняеться, и зычныя рыбы плод пушают» і т. ін. В цій проповіді Туровський²⁴ вживає багато художніх тропів і фігур, які

²⁴ Про Кирила Туровського див.: Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Кн. IV. — 1909.

zareestrovani i poyasneni u traktati Xeroboska. Bezperечно, це не стихійне звертання до засобів книжної поетики, а наслідок навчання, активного засвоєння здобутків світової класичної науки.

Дослідники літератури Київської Русі спостерегли, що в книжних творах наявні готові стилістичні формули, які повторюються в кількох джерелах, а далі на зміну їм приходять інші. «І в цьому метод середньовічної літератури збігається з законами усної поетики»²⁵.

Ми вже наголошували, що в X—XI століттях східні слов'яни мали високорозвинену поганську поезію і народну поетику, принципи якої сприймалися стихійно і народними творцями, і новоявленими книжниками. Коли у вжиток на Русі увійшла писемна творчість — її перші носії також стихійно, а подекуди, може, й свідомо, поєднували у своїй практиці ті засоби, що знайшли у біблійно-візантійських творах, вичитали у порадиниках типу трактату Херобоска, з поетикою фольклору. Книжна поетика відразу увійшла у взаємину з народною. Більше того, ми маємо погодитись з висновком В. Адріанової-Перетц, що усно-поетична творчість «збагатила літературу найважливішими символами народної лірики і в значній мірі визначила відбір книжних метафор візантійсько-слов'янського поетичного стилю»²⁶. Збагатила вона й книжну мову елементами народної мови.

Що автори літературних творів XI—XIII століть полюбляли звертатися до популярних тропів і фігур, найкраще засвідчує «Слово о полку Ігоревім», пронизане духом поезії і метафоричними засобами, серед яких натрапляємо і на такі, яких не знала тогочасна народна поезія, до джерел якої дуже часто звертався творець даної поеми. Якщо, на-

²⁵ Адріанова-Перетц В. Очерки поэтического стиля Древней Руси. — С. 9.

²⁶ Там же. — С. 11.

приклад, відомий метафоричний опис поля бою («чорна земля під копитами кістьми була засіяна, а кров'ю полита: тугою зійшли вони по Руській землі!») фольклорного походження, то такі тропи, як: «Олег мечем крамолю кував», а Боян «розтікався мислю по дереву, сірим вовком по землі» — вважаємо, мають книжну природу. Автор «Слова...» скористався в цьому випадку порадами шкільних, книжних поетик, порадами вчених мужів, як треба писати (скласти) літературні твори, проповіді, листи і т. д. Тому автор поеми, починаючи свою пісню, розмірковує, як йому її скласти, чи так, як творив Боян, чи по-новому, «по билинам сього часу». Це вже роздуми над методом художнього вислову, і могли вони народитися тільки в атмосфері кола книжників, де обговорювалися питання поетики, різні методи будови образної мови, де цікавилися мистецтвом слова і його емоціональним впливом на читача.

Тож, підсумовуючи, відзначимо, що для освічених русичів, творців тогочасної літератури, питання теорії були доступними головним чином з перекладних джерел, з якими мали можливість познайомитися, звичайно, не всі, але ті, хто перебував у школах вищого типу, — де «вкушали» плодів риторики й поетики, а в практичній своїй діяльності користувалися ними хто як міг. Та твори XI—XIII століття засвідчують обізнаність їх авторів з трактатами, на взірці статті «О образѣх» Херобоска. Одночасно є підстави стверджувати, що в Київській Русі на той час уже почався процес усвідомлення історичного розвитку письма й книги.

Ці два нові явища дали поштовх до виникнення книгозбірень, бібліографічних записів, критичних розмов про книги і перших порад, як користуватися ними, як їх читати і розуміти, що в своїх першопочатках наближається до тих завдань, які взяла на себе пізніше критика. Письмо, книги були настільки важливим фактором культурного життя, що відразу викликали на Русі цілий суспільний рух, внаслідок

якого виникає культ слова, самої книжки, яка досить швидко долає межі духовного вжитку. Ще письмо й книга були на початковій фазі розвитку і засвоєння, а вже літописець складав історію письма у слов'ян, а переписувачі книг — невеличкі історії своїх перших писемних книг. Їх цілком можна назвати початковими кроками нашого літературознавства. І примітним є те, що на протязі всієї історії Київської держави, питання письма, книги, її засвоєння, питання бібліотек, перекладу книг на місцеву літературну мову, вивчення іноземних мов, написання нових книг, літописів — було актуальним. Зміна князів загострювала або знижувала інтерес до цих проблем, але з порядку денного життя вони ніколи не знімалися і перервала цей процес лише татаро-монгольська навала.

Цілком зрозуміло, що літературознавства як науки в сучасному розумінні культура Русі ще не мала, не було збірних робіт, але наявні спроби в літописах викласти загальну історію і найцікавіше для нас, подати історію письма у слов'ян, як це маємо в нотатках Чорноризця Храбра.

Письмо, писемні твори тільки входили в повсякденний побут, та й то не всіх соціальних прошарків народу. Були вони новиною, але притягальною, перспективною, сильною і несли з собою уже потребу творити дещо нове, а саме те, що ми сьогодні називаємо елементами, початками, зародженням літературознавства. Створювалася література, її історія, частина русичів уже ознайомлювалася з таємницями літературної практики, яка випереджала теорію та історію нового явища.

У XI—XIII століттях хоч і фрагментарно, але мовиться про велике значення письма, книги в інтелектуальному розвитку суспільства, про загальну користь і необхідність «почитання книжного». Йшлося й про походження слова, йому надавалася першорядна роль («в начале бѣ слово»). Людей цікавило таке важливе питання, як народження та-

кого чуда з чудес, як слово й письмо, і про це зазначалося у тогочасних рукописних текстах.

Найважче велося з естетикою слова і засобами поетичного вислову. Для написання художніх творів треба було знати щось більше, ніж народна поетика, вміти відповідно розташувати матеріал, розставити слова у тексті так, щоб вони несли на собі максимальне навантаження, словом, потрібні були знання загальних законів літературної творчості, вміння викласти думки на письмі, врахувавши функцію кожного словесного елементу. Необхідно було знати всі складові твору, закони його композиції, форми викладу, художню природу слова і образного його тлумачення. Такі відомості проникають в літературу з творів перекладних.

Маємо на увазі трактат «О образѣх» Георгія Херобоска. З появою книг пишуться й поради, як їх читати, як їх розуміти. Ці рекомендації варті уваги й сьогодні. З'являються й поради, як зрозуміти не тільки книжку, а й окремі слова, вислови, образи, алегорії. Херобоск та й інші автори наголошують, що не кожне слово слід розуміти у прямому його значенні, багато слів і образів треба сприймати переносно, символічно. Це були перші уроки освоєння образності, художньої мовної різноманітності. Пізніше про це детальніше писалося в граматиках та шкільних піітиках.

Про літературу й слово часів Київської Русі збереглося далеко не все, а про природу художнього слова годі й говорити. На користь цього свідчать твори, що збереглися і, в першу чергу, «Слово о полку Ігоревім». Обізнаність з теорією літератури була значно більшою і глибшою, як ми гадаємо. Не дійшли до нас і літературні твори античних авторів, хоч на них посилаються київські літописці, згадуючи Гомера, Арістотеля, Платона та ін. Поруч з книгою складалися маленькі розповіді про неї, у яких йшлося про перекладачів, історію і час написання, обставини переписування, умови, за яких це робилося. Приклад — «Изборник

1076 року». Такі дані відомі історикам літератури про кожне видання. Вони збагатили загальну історію книгознавства. Отже, в Київській Русі вже віднаходимо зародки історії літератури, історіографії окремих видань. Велися су-перечки навколо книг, давалися їм різні оцінки.

Запровадження письма, книг, намагання проникнути в таємницю образності слова, осмислення різних засобів образного мовлення, намагання пізнати символіку слів, практично освоїти деякі закони письменства, прагнення допомогти читачу зрозуміти письмо — були, мабуть, найпершими і найвиразнішими елементами літературознавства, що тільки зароджувалося в письменстві Київської держави. Тільки ознайомлення з законами теорії літератури допомогло автору «Слова о полку Ігоревім», схрестивши фольклорну стихію і літературний досвід, створити таку перлину в тих умовах і за тих обставин.

Не помилилось, коли скажемо на кінець, що в письменстві Київської Русі уже можна виділити зародкові форми історії літератури, критики, теорії літератури, книгознавства, бібліографії, історії письма, історії окремих жанрів — тобто усього того, що з часом, реалізувавшись, стало складовою частиною літературознавства.

ПЕРЕДМОВИ ТА ПІСЛЯМОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XV—XVIII СТОЛІТЬ

Що більше з'являлося рукописних, а далі й друківаних видань, то актуальнішою була потреба роз'яснювати зміст кожного, розповідати історію культового чи світського твору та застерігати від помилкового трактування висловлених думок. Заклики читати книги, проникати у їхні глибини,

пізнавати книжну мудрість — стали традиційними ще в літературі Київської Русі. Тоді ж виникли і передмови та післямови до рукописних пам'яток, автори яких інформували читача про історію книги, її джерела, називали укладача або переписувача та просили «иде же криво», тобто де помилки — виправляти їх і не лаяти переписувача (див. післямову до «Изборника 1076 року»), бо він зробив, що зміг. Без передмов і післямов книгу у світ уже не пускали, бо це означало б, що її або неправильно зрозуміють, або не знатимуть, звідки вона веде свій родовід¹. Це стало традицією і тепер, випускаючи у світ книжку, додаємо передмову чи післямову, які ведуть свою генеалогію від тих перших рукописних взірців. За цей багатівіковий відрізок часу жанр еволюціонував, удосконалювався, але зберіг свої найважливіші змістові і функціональні ознаки.

На чому б не зупиняв свою увагу в передмові чи післямові сучасний автор, він обов'язково розповість про того, хто написав книгу, а також про історію самого твору та його публікацію, назве основні джерела, до яких звертався автор книги, — отже, подасть ті найважливіші дані про літературний факт, які наводив і переписувач XI століття «грішний Іоанн» у післямові до «Изборника 1076 року». Звичайно, за змістом і формою сучасні передмови й післямови відрізняються від тих, які були 900 років тому, та у найважливішому — вони подібні, хоча жанри протягом величезної часової відстані зазнавали змін і в процесі розвитку постійно оновлювалися.

Вступні матеріали до книжок називалися по-різному: «Предмова», «Предмъва до чителника», «До ласкавого

¹ Докладно див.: Демин А. С. Книжные предисловия XI—XII вв. и некоторые литературные потребности древнерусского общества // «Слово о полку Игореве»: Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. — М., 1978.

чителника», «Ик читателю» і залежно від місця розташування — перед текстом чи після нього — мали різну міру насиченості матеріалу. Якщо передмови в переважній більшості випадків охоплювали широке коло питань, пов'язаних з даною книгою і її автором, то післямови найчастіше інформували про час початку і закінчення переписування (друкування) книги; про виконавця цієї роботи, за якого царя (князя), митрополита вона переписана (надрукована); про особливості видання (хто її оформляв, які в ній додатки); як користуватися книгою, а під кінець — висловлювалась радість, що книга завершена (хоча в ній і є помилки) та складалась подяка меценатам видання, друкарям тощо. Такі питання іноді виносились і в передмови, але, як правило, їх намагалися подати в кінці книги, в той час як в «Передмовах» висвітлювались, так би мовити, основні проблеми, без яких книжку у світ не випускали.

Зупинимося на характеристиці передмов як взірці літературознавчого жанру, що були поширені в українському письменстві XVI—XVIII століть. Незважаючи на те, що за тих умов більшість передмов була написана до книг церковно-релігійного змісту, в них порушувались «і суто літературні питання — проблеми мови, стилю, жанрових приписів, критичні зауваження з приводу інших видань тощо. Все це дозволяє вбачати в них зародки літературної критики»². До цього можна додати, що в передмовах є чимало й історико-літературного матеріалу, а також інформація про розвиток на Україні перекладацької справи, мистецтва книгодрукування, наявні відомості текстологічного і бібліографічного характеру. Таким чином, передмови й післямови — найдавніший жанр українського літературознавства і заслуговують на особливу увагу.

² Історія української літератури: В 8 т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 288.

Амглатъ ойбуа истобюо:·
 Игуменъ снлнвстръ стааи
 Данила написа кннгу сн
 лѣтописецъ на двѣса отъ
 млтъ прнати прн кннзѣ
 лодимирѣ кннзѣ кннзѣ
 о свѣтѣ амглатовреманн
 гуамащю оуста мн кннзѣ
 свѣтѣ р. к. кннзѣ мнста. ѿ.
 лѣ. амглатѣтѣ кннгу сннн.
 тобуа мннв млтѣ арѣ:·

Уривок з Лаврентіївського літопису з післямовою Сильвестра.
 («Игуменъ Силвестръ Святаго Михаила написал книги
 си лѣтописецъ надвѣся отъ бога милость прнати, прн кннзи
 Володимирѣ, кннзѣ кннзѣ кннзѣ, а мнѣ в то время
 игуменящю у свѣтаго Михаила в 6624 (1116 р.) индикта в лѣто.
 А имеуе тѣ кннгу сннн то буди ми в молитвахъ».)
 З копії XIV ст.

За традицією передмови й післямови часто додавалися до українських рукописних книг XV—XVI століть, а з виникненням друкарень — видавці з особливою ретельністю дотримувались цього правила, введеного в давні часи. Іноді зустрічаємо передмови, написані віршами, в першу чергу, в книгах релігійного змісту («Учительне евангеліє», «Псалтир», виданий Скориною у 1517 році, «Біблія» — видана в Острозі 1581 року, «Цвѣтна трюдь», видана у Києві в 1631 році, та ін.).

видавець. Видані книги зажили слави на східнослов'янських землях, а на Україні зокрема поширювалися ще й в списках (з українськими елементами відомі списки Партена (1543), Василя Шугаєва (1568), тернопільський список Біблії (1569), «писарчука» Дмитра з Зінькова (1573—1576) та ін.). Таким чином, празькі видання Скорини 1517—1519 років були тісно пов'язані з українським культурним процесом, його гуманістичні ідеї, пристрасно викладені в передмовах і післямовах,— з українським літературним рухом.

Скорина надавав перевагу передмові як жанру і супроводжував нею кожне своє видання, навіть окремі зошити Біблії, і вважав, що цю універсальну книгу повинні знати всі, навіть ті, хто «коханне имаши» у військовій справі. Як гуманіст, поборник ідей Ренесансу він порушив чимало важливих і пекучих питань свого часу та осмислив їх з прогресивних позицій, став визначним діячем східнослов'янського Відродження. Такі проблеми, як свобода і рівність людини, права народностей, патріотизм і місце рідної мови в культурному процесі виставлялись у передмовах на перший план. Видавець мав на меті зорієнтувати письменників на боротьбу за соціальні і національні права народу, закликав служити простому «люду руского языка», як це робив сам, поширюючи святе письмо мовою свого народу. Скорина писав, що він народився «в рускій мові», що його «милосердний бог з тої мови на світ пустив» і він не може інакше чинити. У соціальних і правових питаннях Скорина проголошує «равную свободу всемъ» (передмова до «Второзаконія», одвічне право кожного мати Вітчизну і бути її патріотом, «понеже от прирождения звери ходящие в пустыни знают ямы своя, птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя, рыбы, плавающие по морю и в рекахъ, чуютъ виры своя, пчелы и тимъ подобная боронятъ ульевъ своих, також и люди игде зродили ся и ус-

кормлены суть... к тому великую ласку имають» (передмова до книги «Юдиф вдовиці»). Визнаючи рівні права усіх народів, Скорина проповідував також рівноправність народної мови з книжною. Він перекладав простою «руською» мовою усю «Соломонову и Аристотелеву божественну и житейску премудрость», що має статі «людем простымъ посполытымъ къ пожитку и к размножению добрыхъ обычаевъ». Книги несуть мудрість «багатому і вбогому, молодому і старому».

Так відбилися ідеї гуманізму доби Відродження у передмовах одного з діячів східнослов'янської культури, полишивши слід й в українській суспільній думці. Ідею введення народної мови в літературу, зокрема в Святе Письмо (в громадському житті українською мовою велось судочинство, державне листування тощо³), підтримують й інші автори передмов, зокрема й переписувачі відомого «Переспонницьього евангелія» (1556), яке також було перекладене, як зазначено у вступі, «изъ языка българскаго на мову рускую, то для лепшого вырозумления люду христіанского посполитого». Подібні думки висловлює і автор передмови до так званого «Евангелія Негалевського» (1591), що виникло в процесі жвавих, багатозмістовних, наповнених цікавими подіями, українсько-білоруських взаємин. Як підкреслив М. Возняк, під кінець XVI століття жива мова «щораз сильніше вдиралася в святе письмо» і знехтувати цим явищем було неможливо.

Після Люблінської унії (1569) становище українського народу, його мови і культури погіршується. Руську мову на

³ За «Литовським статутом» (XVI ст.) Великого князівства Литовського все державне і судове листування повинно було вестися (й велось) на білоруських і українських землях «руською», тобто українською мовою. Статут велів: «А писар земский маєть по руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иншимъ езъкомъ и словы».

споконвічних слов'янських землях (де осіли українці) почала витісняти польська та офіційна латинська. Про це свідчить петиція Київського сеймика від 1571 року, надіслана до Варшави. В ній, зокрема, зазначалося: «Особливе теж его кор [олівської] м [илости] нашого милостивого пана просим, абы листы сеймовые, универсалы, констытуцѣи и каждая справа подле обетницы и привилю его королевское милости при сконченю унѣи выданого не иншими литерами и словы, одно *рускими литерами и езыком до земли Киевское писаны и выдаваны были...* А кгда приносять листы его кр [оливской] милости писаные полскими литерами з мешанем латинских слов, вырозумети не можем, якож и тен привелей на злучене едности земли Киевскоя даный при полскими литерами ест написан, просимы его королевское милости и жебы по руску был преписан». (Автограф цього рідкісного послання зберігся у архіві історика О. Левицького).

Сеймик фактично просив підтвердити для української мови статус державної, закріплений у Литовському статуті. Наслідком цього при королівській канцелярії була створена група писарів, що перекладали папери, які надсилалися на Україну, мовою місцевого населення.

Суспільне життя України не могло вже обходитись без рідної мови народу. На захист «подлого язика» виступили на заході Європи і в середовищі слов'ян-гуманістів, діячів епохи Відродження. Людина та її внутрішній світ, настрої й переживання зацікавлюють літературу, пізнанню природи й людини надається велике значення; талант, розум, особисті здібності людини починають цінуватися більше, як її «високе» походження. Одночасно ставиться питання і про народи та їхні літератури, які починають розвиватися рідними мовами. Піонером цієї справи став великий Данте, який у 1305 році написав трактат «Про народну мову», в якому звернувся до письменників і діячів культури:

«Насмілимось надати допомогу мові простого народу, не цуратися її, бо справжня література може розвиватися тільки на ґрунті рідної мови»⁴. Його ідеї згодом мали відгук в Англії, Італії, Польщі (Кохановський, Рей), Чехії (Т. Штитний), в Білорусії та на Україні. Одним з найактивніших поборників ідей Відродження виступив білорус С. Будний, який, проповідуючи свободу народу, особи, совісті, думки, застерігав також, що великою дурницею є зневажати мову одного народу і підносити до небес мову другого.

У добу Відродження середньовічну латинь почали витісняти національні мови, бо ж англійці, німці чи датчани та інші народи її зовсім не розуміли. На Україні офіційну церковнослов'янську мову частково розуміли, тим паче що протягом XIV—XV століть складається українська «редакція» цієї мови. І таке її серединне становище стримувало діячів письменства й церкви від звернення до народної мови, яку вважали «низькою» і непридатною для Святого Письма.

Боротьба за народну літературу, за народну мову, що розгорнулася за доби Відродження в Європі, знайшла свій відгомін і в Польщі (творчість Миколая Рея та ін.), а трохи пізніше в українському та білоруському суспільстві. Досить чітко це проявилось в творах та виданнях С. Будного і Ф. Скорини, які відстоювали ідею, що Святе Письмо має бути зрозумілим простому люду. Ця ідея знаходить прихильників і на Україні. Найчастіше мовиться про переклад Святого Письма для народу і для пропаганди цих думок використовувалися передмови для рукописних та друкованих книг. Як на приклад, можна послатися на передмову Василя Тяпинського до перекладеного ним українською мовою і видрукованого Євангелія (близько 1570 року).

⁴ Данте Алигьери. Мале произведения.— М., 1968.— С. 29.

до її вирішення, крім того, що в сусідніх народів цей процес почався раніше і дав добрі реальні наслідки. Тож немає нічого дивного, що автори передмов і післямов до українських видань XVI—XVII ст. часто обговорюють це питання, виявляючи при цьому обізнаність з наслідками його розв'язання в європейських країнах. Однак неможна боротьбу за народну мову пов'язувати виключно з поширенням ідей гуманізму серед діячів культури й науки. Носієм «простої» мови був народ, а з його реальною військовою силою, особливо козацтва, на початку XVII століття треба було рахуватися навіть при виробленні напряму учбового процесу в новостворених школах. Коли митрополит Петро Могила відкрив у 1631 році в Києві Печерську школу і хотів надати їй деяких рис, подібних до католицьких єзуїтських колегіумів, населення поставилося до цього неприхильно. Такий обережний суспільний діяч, як Петро Могила, зважив на це і, об'єднавши свою школу з братською, надав їй дещо світсько-демократичного характеру.

Оглянувши передмови й післямови до видань Києво-Печерської лаврської друкарні (XVII—XVIII), професор Ф. Тітов акцентував на досить цікавому і важливому явищі, що характерне для тогочасного літературного процесу на Україні. Багато цінної інформації дають передмови, — пише Тітов, — «але є одна риса, в Печерському видавництві церковно-богослужбених і церковно-учительних книг, яка повинна приваблювати до себе особливу увагу історика, а ще більше літургіста-філолога. Маємо на увазі схильність печерських книговидавців до *перекладу* коли не всіх церковно-богослужбених книг, то принаймні деяких місць і частин на *розмовну мову*»⁷.

⁷ Тітов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. — К., 1924. — С. 10. (Курсив наш. — Г. Н.).

Але самого Бога нічого світськю справі: диліговість і право посполити оти не гнімьє своє першд мгила лати. стіфр розовд нікого не гнімьє шинваоти гро великоє правдивое злофноє хороби амид натомді правдивіє пригганіє ставдми Бофи помофи. Аєстлибє несправі диліє Бофи ма бєи. Аписард зімвєсїє масть пордїєд лїтїєрами нєловє рєшїми вєи лїстєвїє випїємьє и позовїє пїтїтїє аїєїшїємїє єзїєшїємїє нєловє ієспїєєспїєтїє мастьє наврїєдїє своє пїтїєїє стїємиє лєовїє іє. ієспїєєганїє пань Богує втїєрїєєїє єрїєно мує натомдіє ієфрїє ієсправїє дилїє вєрїєдїє Богає чїєгоє праває пїєнїєгоє и вєрїєдїєдїє мовїєнїє іє позовїє ієсторїєдїє нікогоє неспїєє лєрїєєїє чїєиє іємїєєвїєє єрїєєдїєє залїєєє вєстїєє ієрїєдїєїє ієїє іє позовїєдїєдїє вєрїєє ієспрє

Уривок з Литовського статуту (XVI). За цим документом усі папери в Великому князівстві Литовському складалися «руською» (українською) мовою.

Відомо, що в середовищі тогочасних творців книг і видавців церковнослов'янська мова була у великій пошані, їй присвячували панегіричні вірші Л. Зизаній, З. Копистенський, Памво Беринда та їхні сучасники, називаючи мову Святого Письма «широкою й великославною», що багатьма достоїнствами перевершує грецьку і особливо «богомерзку латину», яка від бідності мусить жититися, як писав З. Копистенський, грецькою лексикою (Присвята в книзі «Бєсїды св. Іоанна Златоуста», Київ, 1623). Поза сумнівом, що однією з причин такого «благоговіння» перед церковнослов'янською мовою було бажання українських письменників спростувати вигадки єзуїта Скарги, що наука й література можуть розвиватися тільки на латині, а все написане церковнослов'янською, а тим паче руською (українською, білоруською книжною мовою), — нікому не зрозуміле і не може стати засобом поширення ідей.

передмови Петра Могилы до «Анфології», виданої Києво-Печерською друкарнею в 1636 році. Звертаючись до «шляхетной и богодайной молодежи», він запевняє, що не шкодуючи сил, досі творив «гимназіон, то ест, школы в Києвъ», дбав, аби були книги, учителі, займався «вихованієм» убогих спудеїв і буде це робити й далі, а при цьому наводить уривки з Євангелія: «дам вам, пастыры, по сердцу моему, и пасти будут вас разумом и учением». Передмова написана мовою дуже близькою до народної, а цитати з Святого Письма також перекладені на «простий діалект».

Бажання, щоб книги друкувалися «хлопською мовою», висловлювали в першу чергу широкі маси, мешканці міст, до їх голосу прислухалися діячі літератури, про що писалося у передмовах. Але ідею демократизації літератури заперечувала вища церковна влада, а також апологети прав церковнослов'янської мови. Звернемось до джерел. Так, у післямові до книги «Постная тріодь» П. Беринди, виданої у друкарні Києво-Печерської лаври (1627), синаксари надруковані в перекладі безпосередньо з грецької на українську мову. Автор післямови («Православным читателем») звертається до тих, хто може такий крок не схвалити, але зроблено це на бажання народу: «...противо сему ане прерѣкуете великоросси, болгары и сръбы и прочіи подобніи нам в православїи: сотворися се ревностію и желѣніем рода нашего Малой Россіи благородных, гражданских и прочіих различнаго причта людей научившихся словенскаго языка, имѣющаго разум й мудрость». В післямові підноситься голос на захист прав мови «Малой Россіи».

Відстоюють народну мову такими повчаннями з Євангелія: «...в церкви хошу пят словес умом моим глаголати, да ины ползую, нежели тмы словес языком»; «...ревнуйте же пророчествовати, а еже глаголати языки не возбраняйте». Ці вислови цитують Т. Земка в передмові до «Цвѣтной тріоди» (1631) і автори проповідей, складених українською мо-

вою. Основною тезою їхніх суджень щодо питань мови виступає в першу чергу вимога, аби книга, незважаючи на її характер (духовна чи світська), була зрозуміла і доступна усім.

В оборону української мови рішуче виступали представники і нижчого духовенства. Священик Решетилівського козачого полку Симеон Тимофійович, склавши у 1670 році збірку проповідей українською мовою, написав до неї велику передмову, де питання мови посіло центральне місце у розмові з «ласкавим чительником», якому була адресована уся збірка. Захист народної мови автор здійснює набагато сміливіше і категоричніше. «Не розумій собі того, чительнику милий, що Святе Письмо, передане мовою простих людей, принизить авторів цих книг. Ні, в такій формі його зрозуміють і прості люди, бо краще хай п'ять простих слів зрозуміють люди, як «тьма слів» лишиться без будь-якого вжитку, «бо широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але простая і короткая, а до того з вирозуміннем одкрита мова в прудком часі всі обширние аргумента мови загартуєт і двома або трьома словами короткими барзо много слов может в собі замкнути»⁹.

Питання розвитку літератури, писаної українською народною мовою, належало в XVII столітті до актуальних і обговорювалося не тільки в передмовах, післямовах, а й у присвятах, які додавалися до видань, щоб звеличити якогось діяча або мецената. Не раз у таких адресаціях (їх теж слід розглядати як один з найдавніших літературознавчих жанрів) меценатів хвалили за те, що вони не зреклися свого народу і його мови. Захарій Копистенський у присвяті Четвертинському (в книзі «Бесѣды св. Іоанна Златоуста», Київ, 1623) мабуть, не без далекоглядного наміру уславлює

⁹ Петров Н. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. — К., 1911. — С. 30—31.

князя: «...прирожаний свой елавенскій діалект або язык любиш и висловуеш й силу его розумѣючи, рад книги того діалекту читаеш и многих до читання й кохання ся в нем побужати рачиш. И слушне», бо мова народна багата і за природою близька до грецької. Такими присвятами автори мали на меті не тільки піднести престиж рідної («прироженой») мови, сприяти утвердженню її авторитету, але й застерегти впливових осіб від зречення свого народу, звичаїв, віри, що в ті часи було явищем досить поширеним.

Особливої суспільної ваги набуває писане слово в середині XVII століття. Це відбилося і на змісті передмов. Так, Лазар Баранович одну із своїх книг назвав «Меч духовний» (1666) і у вступі до неї підкреслив, що він ставить знак рівності між словом і мечем. «Читателю возлюблений. Како потребен меч?» — запитує він. Не дивуйтеся, мовляв, що ставиться таке питання, адже сам Христос колись говорив: «Иже не имат да продат ризу свою и купит мечь». А слово також — меч, але духовний і ним треба вправно користуватися, бо воно і живить людину, і обороняє від ворогів. Звідси робився логічний висновок: «якщо зброя буде масовішою, то вона матиме більшу силу в боротьбі з недругами».

Полеміка навколо демократизації літературної мови, що велася на сторінках передмов і післямов, не пройшла марно. Незважаючи на те, що духовні установи, значна частина видавців упереджено ставилася до цієї ідеї, все ж вона поширювалася, привертаючи до себе дедалі більше прихильників: Особливо відчутно це в ліриці, драматургії, в сатиричній та пародійно-травестійній літературі XVIII століття, яка готувала ґрунт «Енеїди» Котляревського. Проблему народної мови в художній літературі остаточно розв'язала тільки доба романтизму.

Майже в кожній передмові чи післямові подавалася історія книги, її видання, а то й історія друкарні, де вона виго-

товлена. Для історії письменства і книгодрукування така інформація важлива тим, що дає матеріал для історії літератури та взаємин її з тогочасним читачем, якого так ретельно закликали любити книгу. Найцікавіші й найзмістовніші передмови та післямови належать першодрукарю Івану Федорову (до «Апостола», 1574; до Граматики-букваря, Львів, 1574—1578), З. Копистенському («Предословіє часослова, Київ, 1616), П. Беринді (післямова до «Лексикону», 1627), В. Ясинському (передмова до першого тому «Четви миней», Дмитрія Туптала, К., 1689), І. Галятовському та багатьом іншим авторам. В загальних настановах вони виступали продовжувачами традицій рукописної книги Київської Русі, але зміст їхніх передмов і післямов, критичних коментарів збагатився багатьма питаннями, що поставали перед українською громадськістю в XVI—XVIII століттях, коли виникло книгодрукування, а суспільні обставини життя народу набули якісно інших форм. Та новітні автори не поривали усталених зв'язків з тими давніми часами і навіть зверталися до стильових засобів ранніх джерел.

Післямова Івана Федорова до «Апостола» за характером, змістом і своєю метою — гідне продовження традицій жанру, але в літературному аспекті професійніша за своїх попередниць, її стиль вільніший, позбавлений середньовічної скутості, в змісті відчутне тяжіння до реальності, а в стилі — до простонародного способу вислову. Загалом це невеличкий нарис історії друку та історії першої друкованої книги.

Назва твору наближає його до традицій літописної літератури: «Сія субо повѣсть изьявляєт откуда начася икакo сьвершился друкарня сія», а сама післямова поділена на два логічно окреслені розділи: історію друкарні та історію публікації «Апостола». І. Федоров починає свою розповідь, орієнтуючись на стиль давніх літописців, та коли переказує свої поневіряння, то стає людиною своєї епохи,

обдарованою особистістю, чутливою не тільки до суті обговорюваних питань, а й до слова, до стилю. У розповіді про заснування друкарні в Москві в 1563 році за царювання Івана Васильовича і митрополита Макарія він згадав багатьох заздрісників і тих «темних» людей, які не підтримали його починань. І супроводив власні спогади пристрасними роздумами про потребу культури, «граматичної хитрості». Своє ремесло книгодрукар тлумачив як користь для народу, ставлячи його поруч з хліборобством та іншими ремеслами. Замість житніх зерен — книгодрукарі сіють духовні, дають духовну їжу, не ховають в землю таланти від бога дані. Докладно оповідає про всі свої злигодні, аж до того, як у «Град Львов» прибув і, від багатих «помощи прося», заходився друкувати книги. Сповідь І. Федорова про своє життя особливо емоційна там, де стосується пошуків притулку і захисту (*«и плакаяхя пригоркими слезами» як убога вдовиця*), вона — цікавий епізод у розвитку стилю літературно-історичних розвідок, бо маємо справу з порівняннями, властивими фольклорному способу мислення.

Післямова Федорова складена за всіма канонами тогочасного красномовства, емоційно забарвлена і вирізняється серед стримано риторичних письмен з їх аскетизмом у висловленні почуттів.

Львівські видавці Граматики (1591) також супроводжують виклад навчальної премудрості передмовою на дві сторінки — «Правовѣрнымъ», у якій обґрунтовують мету видання і знайомлять із структурою граматики — давньої пам'ятки, яка поділена на розділи: орфографія, просодія, етимологія і синтаксис. Подається також приклад термінів: «Правописаніє, припѣваніє, правословіє и съчиненіє». Отже, можна спостерігати, як у передмовах і післямовах того часу виробляється загальна філологічна термінологія.

Водночас повідомлено про створення у Львові братства і його школи, про допомогу Константинопольського

Славоу повѣсть нѣзвѣдати шкѣдъ начѣса .

а нѣкѣ створшнѣа дрѣкарнѣа сѣа .
Мзлѣмѣмъ шѣа , нѣспѣшнѣмъ
 ина , нѣтворшнѣмъ стѣго дѣа . по
 велѣнѣмъ бл҃гѣтнѣаго црѣа нѣвѣнѣ
 каго ннѣа . нѣана вѣнѣвнѣа
 вѣа рѣин . нѣбл҃гѣвнѣмъ прѣошнѣаго
 макарѣа мнѣрополнѣаго вѣа рѣин . дрѣкар
 ннѣа сѣа стѣавнѣа , вѣцѣтѣвнѣмъ градѣ
 москѣѣ . вѣлѣто . ѿ прѣво . вѣтрнѣсѣа
 тои лѣто гдѣствѣаго . . . Сѣаже оубо нѣтѣ
 ни начѣа повѣдатн вѣамъ , нѣпрѣбѣаго
 радн ѿвѣблѣнѣа чѣсто бл҃гѣтнѣаго нѣамѣ .
 нѣшѣамѣго чѣго гдѣа . нѣшѣамѣнѣаго начѣа
 ннѣа , нѣшѣиннѣа начѣамнѣа , нѣоубнѣтѣа .
 котѣрѣа нѣанѣа звѣнѣтн радн мнѣгѣа брѣнн
 оубѣамѣамѣа , хотѣачн бл҃гѣа вѣвѣа прѣва
 чнѣтн , нѣжѣа дрѣао вѣконѣа погѣбѣтн . ѣако
 ѿбѣтан ѿстѣа вѣнѣамѣнѣа , ннѣнѣамѣнѣа , нѣ
 ннѣнѣамѣнѣа вѣрѣамѣѣа чѣкѣа . ннѣао гдѣамѣнѣа
 чѣкѣа хнѣтрѣстн нѣавѣнѣшѣа , ннѣао дрѣамѣнѣаго
 рѣамѣа нѣспѣамѣннѣа вѣвѣшѣа , нѣо чѣамѣа нѣвѣшѣа

Післямова І. Федорова до «Апостола»
(Львів, 1574).

патріарха і прихід до школи вчителя грецької мови Арсенія, а також про обрані громадою принципи книгодрукування («по православию друковати братству»).

Таким чином, невеличка передмова стала важливою історичною довідкою, в якій можна знайти матеріали з історії письменства, мови, книгодрукування, релігійних рухів на Україні. Це універсальні «шкіци», де сконцентрована унікальна інформація з багатьох культурних галузей. Згодом відбудеться певна спеціалізація жанру і перевага надаватиметься питанням історії видання, авторства, поясненню джерел, на яких зросла книга, панегіричним звертанням до тих, хто сприяв її виданню або був ініціатором друку чи пожертвував на це «блаженне діло» свої кошти.

Відійшов від традиційного змісту передмов Мелетій Смотрицький у згадуваній «Граматиці», що вийшла в 1619 році. У вступному слові, яке він назвав «Учителемъ школьным, авторъ», викладено деякі методичні поради, як навчати дітей письму і поширювати освіту серед народу. Пізнання «художеств» мови від «вашей любодщателныи учителие пилности залежати будеть», а народ за це буде вам вдячний. Тут маємо зародки не тільки філологічних, а й педагогічних наук, оскільки йдеться про те, як треба прилучати до письма і теорії літератури.

Нові теми й проблеми порушують у своїх передмовах до різних видань Герасим Смотрицький (1587) і Касіян Сакович (1622). Передмова як літературознавчий жанр настійно входить не тільки в письменство, а в суспільне життя народу, відбиваючи по змозі його прагнення й інтереси. Оригінальними і новаторськими у цьому відношенні є передмови і присвяти Г. Смотрицького, ректора Острозької академії, одного з найосвіченіших людей на Україні в другій половині XVI століття. Боронячи інтереси православної віри і церкви, Г. Смотрицький написав кілька при-

страсних передмов, лейтмотив яких — захист духовних і національних традицій народу, заклик триматися їх та активно чинити опір зовнішньому тиску католицизму. Його передмови до «Біблії» (Острог, 1580) і особливо до ним складеного «Ключа царства небесного» (Острог, 1587?) стали наочним доказом, як високо піднеслося уже тоді мистецтво передмовного жанру і яке важливе місце посідала ця літературна форма у суспільному житті. Ф. Скорина, І. Федоров і Г. Смотрицький були, по суті, найвидатнішими авторами *передмов* як жанру в слов'янських літературах XVI століття, і оригінальність їх виявилася не тільки в гостроті висвітлених громадських проблем, а й у майстерності художнього стилю.

На особливу увагу заслуговує «До народов руских короткая и пилная предмовка» Г. Смотрицького, вміщена в його книзі «Ключ царства небесного». У присвяті молодому князю Олександрові Острозькому, надрукованій у цьому ж виданні, він висловив основну тезу своїх наступних закликів: успадкування і шанування традицій, бо в житті, як він пише, «родит ся едино з другого» — і не вмирає те, що залишає «собъ подобного». Заклики були спрямовані на вірність традиціям віри, звичаїв народу, а одночасно і духовного життя (а отже і письменства). Ще гостріше ця ідея прозвучала в передмові «До народов руских...», яким він докоряє за пасивність у відстоюванні своїх прав і традицій в період наступу католицизму. Прихильники папи не спочивають на лаврах, вони діють, пише він, а православні виявляють слабодухість і за це поплатяться відповідно до «талантов кождому з вас... повъреных». Це було сказано напередодні Брестської унії. Суспільно-політична атмосфера була вкрай напружена, і Г. Смотрицький як справжній патріот і прихильник активності в політичному житті кидає в передмові заклик до народу: «Повстанте, почувте ся и поднесъте очи душ ваших а обачте с пилностью, як спротивник ваш,

диявол, не спит, и не толко як лев рыкаючи шукаєть кого пожерти, але явне в пашеки ему разными способы многие от крови и повинных ваших впадают». Придивіться, пише Г. Смотрицький, і ви побачите, що ворог намагається завдати народу «не в братство и ровную почесть, але у подданство и в мушеное послушенство». Пильно прочитайте мої слова, пише Г. Смотрицький, вдумайтеся в них і «готови будте завжды ку отповѣди каждому...». Релігійна боротьба в ті часи набула гострих соціальної та політичної форм. Це була специфіка часу.

Засудження пасивності і заклики до активного захисту народу, його віри і звичаїв стали найвиразнішими ідейно-змістовими рисами передмов Г. Смотрицького. В стильовому аспекті вони також є примітні та оригінальні і як явище літературне належать до кращих здобутків жанру. Текст передмови «До народов русских...» стислий, пересипаний дотепами, афоризмами, каламбурами, складеними автором або запозиченими із творів світової літератури. В багатьох місцях тексту, щоб логічно акцентувати певну думку, він переходить на ритмічну і римовану прозу, на зразок:

Што сердце з мыслью тайно укувало,
тое перо з рукою явно указало.

Коли йдеться про ворога, він знаходить ущипливі, дотепні засоби для передачі зневаги і осміяння його за несправедливість і прагнення панувати над усім світом, забуваючи, що «від Формоса... стал ся костел римський як лице без носа».

Передмови Г. Смотрицького мають полемічний, публіцистичний характер, а це свідчить, що розвиток літературознавчих жанрів також пов'язаний з тими специфічними суспільними умовами, які склалися наприкінці XVI століття і були поштовхом до зародження багатьох явищ у культурному житті народу. Те, що в передмовах і посьвятах

Г. Смотрицького робиться наголос на питанні традицій у житті народу (а значить і літератури), підтверджує, якою важливою і давньою для духовної культури є проблема самотності. Г. Смотрицький спеціально застерігав своїх сучасників, що розвиток будь-якого явища тільки тоді дає добрі наслідки й плоди, коли «естество или натура» не гине, «кгдаж прошлому подобное вырастает» і розвивається, даючи нову поросль. Автори передмов Київської Русі, шукаючи там традицій і навіть поетичних засобів, як маємо у післямовах І. Федорова, де наслідуються стиль літописів.

У зв'язку з цим передмови XVI—XVII століть багато уваги надають ідеї патріотизму. Герасим Смотрицький радить князю Острозькому не знатися з тими, хто втратив почуття патріотизму і над усе прагне лише розкошів й копирісті, забуваючи про Вітчизну, а вона, як зазначає інший автор у передмові «До ласкавого читача» (збірник «Чуда...», Київ, 1638), є такою багатою, як «небо своїми зорями», і заслуговує прихильності, як і «місто боже Київ». Якщо пригадаємо ті історичні умови, в яких розвивалася тоді українська література, стане зрозуміло, чому автори передмов так мало говорять на суто літературні теми і так багато приділяють уваги з'ясуванню політичних і релігійних питань.

Передмови й післямови як літературознавчі жанри розвивалися в умовах, коли слово (писане, друковане) несло велике суспільне навантаження — було «духовним мечем», тому проблема існування народу, його свободи, мови й культури так схвильовано обговорюється на сторінках вступних коментарів до світських книг, зокрема до збірок поезій, присвячених історичним особам або діячам війська Запорозького. Звернемо увагу на «Передмову», надруковану на початку збірника «Вършъ на жалосный

погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного», складеного Касіяном Саковичем, «ректором школ Київських в брацтвѣ» (1622). Написаний вступ віршами і присвячений не так ратним здобуткам славетного гетьмана, як загальним проблемам історичного становища українського народу на той час. Головне в ній питання «вольності» народу, і висвітлено його не в плані філософських змагань, а в зв'язках із реальною дійсністю. Письменники, вважаючи за потрібне пропагувати цю ідею в літературі, спрямовували письменство на шлях служіння суспільству, не боячись утилітаризму, раціоналізму і публіцистичності, що, зрештою, не було новиною для тогочасного художнього слова:

Найболшую реч межи всѣми сужу волность...
Золотая волность, так ей называют.
Доступити ей пилне ся старают.
Леч она не каждому может быти дана,
Толко тым, што боронят Ойчизны, ѣ пана...
Не грошми, але кровю ся ей докупуют.

К. Сакович прославляє запорозьких козаків як охоронців «вольностей». Це про них пишуть і хроніки, звеличуючи їхню мужність і відвагу:

О войску Запорозком каждый может знати,
Як оно Ойчизнѣ есть потребно, уважати.
Украина таки войском вцале зоставае.
А где запорозцов нѣт, татарин впадает.

Козацьке військо стало заслоною проти татар і турків, реальною оборонною силою, але як гетьман нічого не вартий без козаків, так і військо без розумного і відважного керівника — ніщо. Йому, козацтву, і присвячена книжечка, в якій оспівано охоронців «вольностей». Передмова спрямована на те, щоб уславити козаків та подвиги Конаше-

вича, «зацного рыцера». Це вже намагання спрямувати певному напрямі і думку, і літературні інтереси тогочасних митців. За тих умов боротьбу проти іноземної експансії народ вважав своїм найважливішим обов'язком, і спрямування літератури до участі в цій справі належало до основних завдань письменства. Те, що вірші, вміщені у збірнику, присвячені військовим перемогам Сагайдачного, хай не обходить простого козака, бо «што ся тут славу гетьмана писало... — на вас ся стягало», адже він без війська ніщо.

«Передмова» К. Саковича — перший зразок «вступних слів» до українських поетичних збірок світського змісту. Вона засвідчує, як уже за тих складних історичних обставин література обрала служіння народові, його реальним інтересам, а «Передмова» також дає підстави говорити, що питання літератури і життя, поезії й дійсності були тоді об'єктом жвавих літературних змагань. Письменників приваблюють героїчні постаті, що обезсмертили своє ім'я, боронячи свободу рідної землі, вольності народні. І хоча Сакович був одночасно й автором віршованої передмови, та його погляди на завдання літератури відбивають настрої коли не всіх, то бодай того кола київських письменників, які гуртувалися навколо місцевих шкіл і друкарень. Поезія стала відгукуватись на події дня, її роль та завдання прагнули визначити автори перших передмов, виправдовуючи патріотичне спрямування поетичних творів і виводили літературний процес на нові обрії.

У передмовах XVII століття до київських видань особливо часто подаються ремарки з історії книгодрукування, згадуються меценати видань, друкарі. Монах Йосиф Кириллович у передмові до «Псалтиря» (1624) з благоговінням називає «блаженної пам'яті Костянтина Долмата», петурботами якого «книга издася». Іноді такі передмови переростали в невеличкі розвідки, присвячені історичним екскурсам в минуле, зокрема Києва, в цікаві оповідання

про переклади та перекладачів. Докладний матеріал з історії письма і освіти подають Захарій Копистенський у передмові до «Бесѣд» Іоанна Златоустого (Київ, 1624), Тарасій Земка у багатьох передмовах до Києво-Печерських видань, Петро Могила (передмова до Учительного євангелія, Київ, 1637). Варлаам Ясинський у передмові до «Четьи миней» Дмитрія Туптала (1689) прагне охопити історію письменства і книги аж від найдавніших часів і до XVII століття і висловлює жаль, що навала «нечестивого Батия» спустошила нашу землю, її культуру, що в час лихоліття «погибоша многія... книги». Ясинський подає при цьому невеличкий нарис історії книгодрукування на Україні. Коли почало відроджуватись культурне життя, почали знову творити й видавати книги, перекладати їх з грецької та інших мов на слов'янську і «типографським художеством миру подавати». Найбільше прислужилися цій справі, на думку Ясинського, П. Могила, І. Гізель, З. Копистенський, М. Крупицький, Батуринський та інші.

Такі ж докладні відомості про книги, їх авторів та видавців знаходимо в передмовах кінця XVII століття, зокрема до «Євангелія» (Київ, 1707). Передмови та післямови цього періоду настійно продовжують проповідувати культ книги, звертаючи увагу на її багату історію та наголошуючи при цьому на правильному розумінні божого слова. Звернення «до ласкавого чительника» стало традиційним, а сутність їх зводилася до своєрідних заповідей: люби книгу, «Охотне пѣстуй, умильно читай, уважно внимай и что мое разумѣй» (Ф. Кизаревич, «Благочестивому и набожному читателю», передмова до «Акафіста»).

Передмови та післямови XVI—XVIII століть мали на меті розкрити зміст книги, відповідно прокоментувати її і спрямувати читача на осмислення прочитаного. Церква боялася втратити свої функції духовного нагляду і тому так пильно адресувала пастві конкретні настанови. У зв'язку

з цим читач застерігався від читання єретичних книг, викривалося все антиправославне і вихвалалося те, що пропонувалося. П. Могила у передмові до «Новоканона» (1629) попереджає віруючих, аби в «киновѣрныя ученія» не вникали, бо пішло, мовляв, по землі зло велике — дехто навжився «противныя нашей православной вѣрѣ книжнища печатлѣти», а вони шкідливі; натомість рекомендована книга — бажана, «єсть убо в книзѣ сей искусство разумное и устроение изящное». Остання порода примітна тим, що читачу XVII століття вже прищеплювався смак не тільки до змісту книги, а й до її художніх достоїнств, композиційної досконалості тощо. Автор детально описує своє видання, що має покажчики, за допомогою яких «можете желаемое обрѣсти й навыкнуги», а особливо добре складений «зміст», що «суть аки очеса книзѣ». На високому рівні написано «Предсловіє» З. Копистенського і до «Новоканона» 1624 року.

Автори передмов порушували також питання про досконалість перекладів книг з чужих мов і опрацювання текстів перед друкуванням, чим започаткували по суті історію перекладацької справи на Україні, а також намагались виробити перші текстологічні норми. При цьому часто робився наголос на потребі знати мови, поглиблювати філологічну освіту. Письменники, які добре знають мови й пильно бралися за зразок. Особливо ревно відстоював авторитет словесника З. Копистенський. Він бачив і позитивне, і негативне в творчості багатьох своїх сучасників і в одній із своїх передмов подав «філологічну характеристику», яка для історії української літератури дуже цінна. З. Копистенський відзначив філологічний хист Кіпріана з Острога, «мужа в еллинском діалектѣ искусна», М. Корибута, Є. Плетенецького; особливо високо ставив Л. Зизанія за «художнею же едино-греческаго языка умѣніе», П. Беринду за те, що в письменстві «разумноискусный» і відомий як

«іскусний» знавець текстів книг. Їх «подвиги і труди» принесли багато користі вітчизні. («Предословіє» до «Бесѣд І. Златоуста Київ, 1623).

Цікаві біографічні дані про окремих письменників можна віднайти в передмовах та післямовах, і в цьому аспекті вони є цінними джерелами інформації для історії літератури й донині. Такі факти можна схарактеризувати як заходження біографічного методу дослідження літератури. Так, П. Беринда у післямові до «Лексикону» подає, наприклад, біографічні відомості про Л. Зизанія.

У галузі перекладу на перше місце висувалось правильне відтворення змісту, особливо книг Святого Письма. У зв'язку з цим на Україні в XVI—XVII століттях проводиться спеціальне вивчення багатьох джерел, які допомогли б максимально наблизити перекладений текст до оригіналу. Таку велику текстологічну роботу здійснили видавці «Острозької біблії». За умов, коли значну частину літературного набутку складали перекладні твори,— знання іноземних мов, обізнаність з текстами і уміння перекладати цінувалось особливо високо. Видавці «Анфологіону» (Київ, 1619) у «Предословії» відстоюють видання книг з автентичними перекладними текстами і орієнтують письменників на досвід Й. Борецького, З. Копистенського, П. Беринди. Так Й. Борецький багато книжок дуже уважно «от истинного греческаго на словенській діалект исправи, многа же и истолкова»; З. Копистенський «привнес исправленіє» до багатьох видань, а П. Беринда охарактеризований як талановитий літератор і діяльний видавець. Один з найактивніших діячів письменства XVII ст. Тарасій Земко у передмові до «Цвѣтної Тріоди» (Київ, 1631) відзначив роботу текстолога як важку і таку, що потребує великих знань та навичок.

Хоча текстологічний досвід набувався переважно під час видання книг духовного змісту, та він мав значення і для

наступних поколінь друкарів, був використаний при підготовці світської літератури.

Друкар чи ілюстратор-художник виступали якоюсь мірою «співавторами» видання, їх роль справді значна, і тому в передмовах чи післямовах нерідко про них згадувалося як про сподвижників письменників і видавців, а майстрів «художества печатного» прирівнювали до діячів «художества слова». У першій передмові до «Бесѣд І. Златоуста» (Київ, 1623) поданий, наприклад, такий коментар: «Трудиша же ся в художествѣ типографірованя книги сея... трезвенный и цѣломудренный Тимофей Александрович, маістер художества печатнаго». Подібні відомості маємо і в другій передмові до цього ж видання наступного 1624 року. Отже, видавці XVII століття свідомо розширюють коло літературознавчих питань за рахунок освітньої, мистецької, книговидавничої інформації.

Від найдавніших часів улюбленою темою авторів післямов стало обговорення в напівгумористичній формі помилок, що трапилися в тій чи іншій книзі. Розповідалось, як тяжко було друкувати книгу, які труднощі при цьому довелось подолати, хто допомагав (при цьому виносилася похвала меценату та ще й віршами), висловлювались радість з приводу завершення праці і невдоволення з приводу помилок у тексті, що наперекір їхнім старанням «яко тать» (як злодій) залазила на сторінки книги через невідомі щілини. І закінчувалася ця розмова майже у всіх випадках проханням не клясти, а «взємь перо с благостройным чернилом — исправи...» («Бесѣды І. Златоуста, Київ, 1623). Іноді такі звертання до читачів проголошувались навіть віршами. Писали їх не тільки автори книг, а й друкарі, що випускали книгу. Відомий «Синопис, или Краткое собраніє от разных лѣтописцев» (1674) Іннокентія Гізеля видавці супроводили післямовою-віршем «Къ читателю сего лѣтописца от типографов», у якому висловили

професійні клопоти і своє розуміння книжкової справи. Як і переписувачі книг Київської Русі, вони втішались, що закінчили «Синопис»:

Ізволившему богу помощь свою дати,
Ови книжица сія йшла в міръ з печати.

Їх також дуже хвилювали помилки, і тому вони просять «чителників» покласти на свій розум, мудрість і не дорікати друкарям, бо кожний може мати «грѣх... в семь дѣлъ». Читаючи такі післямови, можна спостерегти, що їх автори полюбили ці жанри і з особливою приємністю, закінчивши книгу, бралися до розмови з майбутнім читачем. Тут виявлялося бажання не лише виправити помилки чи пояснити значення книги, але й залучити до ознайомлення з нею якомога більшу кількість читачів, сприяти тому, аби книгу не просто перечитували, а вивчали ґрунтовно, вдумливо, «мудро». Авторі таких передмов виступали не тільки просвітителами, а й істориками літератури, її інтерпретаторами і критиками.

В літературі наприкінці XVII — початку XVIII століття передмова як жанр стає масовим явищем, хоча проблеми, які вона висуває, не завжди узгоджуються з культурним та літературним процесом свого часу. Традиційні питання — полеміка з ворогами православ'я, проповідь і тлумачення Святого Письма, повідомлення про історію друкування книжок — і надалі залишаються основними, хоча дехто, як ось згадуваний Л. Баранович («Меч духовний», 1666), звертає увагу на роль слова як меча духовного. І. Галатовський у «Короткій науці албо способі зложеня казань» повчає «священников законных и свѣцких» як виголошувати до народу проповіді українською мовою, закарпатський релігійний діяч і письменник М. Андрелла в другій половині XVII століття в «Предмові» до свого «Логосу» закликає вивчати Святе Письмо, бо, мовляв, «книги душу просві-

щають». Характерним для цього часу є зростання кількості, так би мовити, «самопередмов», тобто вступних слів до своїх творів, причому і до віршованих. Лазар Баранович, наприклад, збірку «Труби словес проповѣдних» відкриває римованою передмовою, у якій, правда, немає якихось важливих міркувань про літературу взагалі, але є деякі змістові моменти щодо генези книжки.

Найцікавіші автори чисто «літературних» передмов це І. Величковський та Г. Сковорода.

Ім'я визначного українського поета і теоретика віршування Івана Величковського (? 1630—1726)¹⁰ відносять до кращих набутоків європейської поезії доби літературного барокко. Як поет — він, безперечно, один з найсильніших в'янському письменстві XVII століття відомий Величковський і як знавець теорії віршування, основні положення якої виклав у «Предмові до чителника» (вміщена у збірнику «Млеко», 1691). Опис і часткову публікацію з неї зробив В. Перетц¹¹, а ширше про видання розповів С. Маслов у праці «Іоан Величковський, маловідомий український письменник кінця XVII — початку XVIII ст.»¹²

Величковський виступав із працями у розквіт бароккової літератури в Європі і став проповідником, репрезентантом цього стилю на межі XVII—XVIII віків на Україні. І як практик, і як теоретик він належав до тих літераторів, які з великою відповідальністю підходили до поетичної творчості. В той час на Україні вірші складали майже

¹⁰ Величковський І. Твори. — К., 1972. (Далі усі твори наводимо за цим виданням).

¹¹ Перетц В. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии (оттиск из «Университетских известий за 1908 год»). — К., 1909. — С. 23—24.

¹² Див.: Хрестоматія давньої української літератури. [Упорядкував О. Білецький]. — К., 1967. — С. 255—259.

усі письменні люди, Величковський у передмові, присвяченій теорії віршування, наголошує на досягненнях бароккової літератури як зразка для українських поетів. Відомо, що стиль літературного барокко відзначається ускладненістю, вибагливістю, навмисною «красивістю», мозаїчністю, увагою до гри контрастів, до ефектів, химерності. Як теоретик Величковський розуміє, що всі формальні прихлливості — не основні у теорії віршування і називає їх «іноземними штучками», однак він не перекреслює ці каноли, а рекомендує вивчати, щоб опанувати техніку віршування. Зміст для нього лишається важливим елементом твору. В одному із віршів («Тому, хто пише вірші») він застерігає побратимів по перу:

Труда сущого в писанні знати
Не может, іже сам не вість писати.
Мнить быті легко писанія діло:
Три персти пишуть, а все болить тіло.

Величковський, проживаючи довгий час у Чернігові та Полтаві, досить уважно стежив за досягненнями європейської поезії й теорії літератури, але його як українського поета всі іноземні новинки цікавили не заради сліпого наслідування, а як можливі поштовхи до вироблення власних думок і до створення оригінальних форм поетичного вислову. У «Предмові до чителника», написаній в патріотичному тоні, висловлено пристрасне бажання піднести на вищий щабель теорію і практику української літератури, зокрема віршування. «Многіи народове», пише Величковський, в науках «не тылко ораторских, але и поетицких» багато висловили мудрих думок «природным их языком» і цим «сами тѣшат и потомков своих», я також, «яко истынный сын Малороссійской отчизны нашей, болиючи на то сердцем», що в нашій вітчизні таких «трудоу» немає — «з горливости моей ку милой отчизнѣ» вирішив дещо зробити для

розвитку поетичного мистецтва слова. Але перед письменником постала проблема: чи перекласти те, що створили «многіи народове», а чи створити своє, використовуючи досвід інших. Як поет і як теоретик Величковський відкинув епігонство і наслідування. «Значнѣйшие штуки поетицкіе», тобто зразки незнаних на Україні способів віршування, наперекір іншим, вважав за потрібне не перекладати; «але власною працею моею ново на подобенство инородных составляючи», а деякі «способы вынайдуци, которые иным языком в нѣ ся могут выразити». Отже, його прагнення — створити свої способи складання віршів. Поетичні «іноземні штучки» для Величковського тільки ж поштовх, інспірація, «з котрых я тылко способ взявши», докладав праці творити нове не для власної слави, пише поет, «а на оздобу отчизни нашей и утиху».

Немає потреби коментувати погляди Величковського; в його особі й розробках маємо промовисту характеристику тієї частини українських літераторів, яка відмовлялася сліпо наслідувати європейську поезію (в даному випадку теорію й практику бароккової поезії), а прагнула витворити власне, самобутнє, оригінальне, яке навіть не завжди можна перекласти «иншым языком». Таку позицію можна було відстоювати тільки за умови високої вітчизняної філологічної підготовки.

Пропонуючи українському «ласкавому чительнику» складні форми бароккової поезії, він розглядає їх скоріше як засіб піднесення техніки віршування, як взірці для тих, хто хоче писати серйозні вірші («простых... и простаки складати могут»). До них належать «ехо», «раки», «акростихи» та інші різновиди віршів. В передмові дано теоретичне визначення кожного згаданого жанру і поради, як їх складати, читати й розуміти. «Рак лѣтеральный ест вѣрш, которого лѣтеры и вспак читаются той же текст выражают». І тут же приклад: «*Анна во дар бо имя ми*

обрадованна». В поетиках XVIII століття до таких віршів з часом ставились скептично, та й сам Величковський сприймав їх скоріше як засіб, а не як мету. Однак його передмова є чи не найцікавішим фактом, коли твір даного жанру присвячується майже повністю теорії віршування, питанням розвитку вітчизняної літератури.

Подібний характер має також передмова Г. С. Сковороди до збірки «Басни Харьковскія» (1774). Попередні автори передмов починали свою розмову звертанням до «ласкавого чителника». Сковорода ж свій вступ відкрив словами «Любезный пріятель!» тому, що мав на увазі конкретного читача. Подібні листами-передмовами (до друзів) супроводить Сковорода майже всі філософські трактати («Асхань», 1767; «Діалог, или Разглагол о древнем мирѣ», 1772; «Кольцо» та багато інших). Такі листовні вступи, окрім того, що дають ключ до розуміння змісту твору, містять ще й деякі відомості до біографії Сковороди та історії написання ним окремих творів. «В самом открытіи намѣстничества Харковского, во время непрестанных осѣнных дощей, прогоняя скуку, написал я сію книжицу в монастырѣ Съннскомъ». («Книжечка о чтеніи священнаго писанія»). Або «Я сію книжечку начал в Бурлуках, кончил в Бабаяхъ». («Брань архистратига Михаила со сатаною»). Іноді в цих листах знаходимо невеличкі історії книжок з деякими пригодами, що, безперечно, також мають значення для дослідника творчості їх автора. Таке цікаве свідчення є у вступному листі, яким супроводжено «Діалог. Имя ему — потоп змінн» (1791). «Я сію книжечку написал в Бурлакѣ, забавляя праздность. Она украдена. Но я, напав на список, исправил, умножил и окончил». Рукописи творів, як бачимо, у автора викрадали, переписували, розмножували і не раз ці копії потрапляли знову йому до рук.

Такі вступні листи до творів Сковороди є цінними в першу чергу для біографа, дослідника філософської спадщи-

ни, літературних фактів у них мало. Натомість лист, яким супроводить поет «Басни Харьковскія», можна назвати невеличким трактатом про байку як жанр художньої літератури.

Теоретичні погляди Сковороди на байку відображають основні положення поетики, яку вивчали тоді в школах України. Байка, пише він, це мудра літературна забава, але всяка «мудрая игрушка утаевает в себе силу», а сила ця в тому, що твори подібного жанру «снаружи ложь, но внутрь истина». Та у кожній справі важливим є наслідок, тому й вигадка тоді корисна, коли висновки з неї повчальні. Одним з перших законів шкільної поетики, яка ґрунтувалася на принципах наслідування, було поєднання в художній твір правди й вимислу. Розвиваючи це положення, Сковорода пише, що у байці можна більше, як у інших жанрах, «изобразить, приточить, уподобить» і що вигаданими образами в таких випадках автор «как полотном» прикриває істину, і в цьому немає нічого зумисного, бо «мудріи и в игрушках умны и во лжи истинны». «Лжа» тут розуміється як художній вимисел, який важливий не сам по собі, а тими висновками, до яких провадить людський розум.

Специфічним у поглядах Сковороди на даний жанр є те, що він закликав розробляти його найперше — в напрямі боротьби з духовною порожнечою і фальшивою зовнішністю і проповідувати те, «что сверху ничто, но в серіодкѣ чтось», що «снаружи ложь, но внутрь истина». Відшукування у творі в першу чергу моральних основ було для Сковороди чи не найважливішим, і завдяки цьому він — один із ранніх представників етичного методу на Україні, елементи якого були ще в Горация й Скалігера.

Передмови, післямови, посвяти як найпопулярніші літературні жанри давнього українського письменства сприяли зародженню та розвитку критичної думки, історико-літературних праць, а це спричинилося і до вироблення

своєрідного мовного стилю, відмінного від книг церковного змісту. В мові авторів розглянутих жанрів наявні дві тенденції, по-перше, дотримуватися церковнослов'янської граматики, вводячи до неї елементи розмовної мови (у передмовах І. Федорова, М. Смотрицького, Є. Плетенецького та інших); по-друге, наближати її до народної, використовуючи для передмов мову простолюду¹³ (Ф. Скорина, Г. Смотрицький і особливо київські письменники й учені П. Беринда, К. Сакович, З. Копистенський, Т. Земка та інші). Цей напрям виділяється переважно в XVII столітті і дещо підупадає у XVIII, коли в ділових і літературних пам'ятках превалує мова, характерна для творів Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та інших сучасників. Витворилася вона на базі суміші церковнослов'янської, української та домішок елементів тогочасної російської літературної мови. Її характерні риси склалися під впливом теорії «трьох стилів», тяжіючи більше до так званого «середнього стилю», у який допускалися елементи «мовного просторіччя». Отже, мовні традиції деяких літературних праць XVII століття стоять ближче до мовної практики авторів літературно-критичних праць початку XIX століття, ніж аналогічні явища XVIII.

У стильовому відношенні багато передмов і післямов тяжіють до полемічної публіцистики кінця XVI століття — початку XVII з її зверненнями боронити віру й народність, але закличний пафос у них, особливо у Г. Смотрицького, загострений. Прагнучи бодай коротко розповісти про історію письма й книги, дехто (Федоров) вдається до літо-

¹³ У деяких передмовах наявні навіть значні впливи діалектів. У «Предмові кожному чоловіку», яким відкривається учительне Євангеліє, переписане наприкінці XVI століття на Закарпатті, зустрічаємо такі вислови, як «естеся», «отложите вшитки», «абысь мо слышали», характерні для лемківського діалекту. (Див. Записки товариства ім. Шевченка. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 191).

писної оповіді, поєднуючи його з простим переказом найновіших фактів. Історизм — ознака більшості творів цього жанру XVI—XVII століть. У XVIII Г. Сковорода свої передмови пише у формі листів, розробляючи й відповідний стиль щодо післямов і присвят. Найприкметнішою рисою їх стилю і настрою є панегіризм.

Помітне також прагнення до вироблення сталої композиційної основи: звернення до читача, загальний вступ, виклад основних думок і закінчення. Найдовершеніші за змістом, формою викладу, мовою і композицією передмови та післямови І. Федорова, Г. Смотрицького, К. Саковича, П. Беринди, З. Копистенського, Т. Земки, П. Могили, Ф. Кизаревича, М. Сльозки, Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, В. Ясинського, І. Величковського, Г. Сковороди.

Яке місце посідають оглянуті тут жанри в історії українського літературознавства? Чи вони тільки факт минулого, чи якимось чином пов'язані із сучасною наукою про історію нашої літератури й критики? Поза сумнівом, передмови й післямови та присвяти органічно входять до активного арсеналу нашого літературознавства. Без них неможливо викладати історію давньої літератури, а отже, історію філологічних наук на Україні. Безперечно, що передмови й післямови XIX століття писалися не без впливу традицій минулих віків (передмови Т. Шевченка), хоча певний застій даних жанрів на початку нової доби (початок XIX ст.) відчутний, але сталося це тому, що тоді різко падає кількість українських літературних видань взагалі.¹⁴

Піднесення передмов і післямов як жанрів на Україні проходить за доби Відродження (з XVI їх збереглося близько двадцяти, найбільше публікувалося їх на початку XVII

¹⁴ Відомості про кількість українських видань першої пол. XIX ст. див.: Бурлеск і травестія. — К., 1959. — С. 7.

століття, загалом за три віки відомо понад сто), і деякі загальнополітичні й громадські проблеми тих часів позначились на їх змісті. Хоча соціальні проблеми більшості авторів обходила, та все ж дехто з них наголошував на питанні «вольності» (передмова до збірки віршів К. Саковича), до того ж слід не забувати, що релігійна боротьба, яка відбулася в передмовах, мала у ті часи національну і соціальну підоснову.

Передмови й післямови — найдавніші жанри українського літературознавства слід розглядати як перші спроби висвітлення й усвідомлення історії нашого письменства, книгодрукування, освітнього руху. В них наголошується на потребі збирати, зберігати й вивчати пам'ятки літератури, висловлюється навіть жаль (у передмові В. Ясинського), що багато українських писань загинуло. Є в них чимало даних про письменників, перекладачів, видавців, що підносить літературознавчу цінність цих матеріалів.

Одночасно в них слід вбачати й перші кроки літературної критики. Автори передмов, особливо до світських оригінальних книг чи збірок віршів і байок, ведуть діалог з читачем, висловлюють думки про твори, їх тематику, а отже, й спрямовують якоюсь мірою літературний процес. До творів і їх автора ставляться вимоги також і естетичного спрямування, беручи як зразок не тільки ті книги, в яких дотримано «граматической хитрости», а й ті, що написані з художнім умінням, книги «розумні» і з «устроєнієм изящным» (П. Могила). Автори передмов у звертаннях до творців книг виступили справжніми патріотами не тільки рідної землі, а й літератури, закликаючи розвивати і підносити її суспільну й мистецьку вагу. Козак, представник народу, оборонець рідної землі, як зазначається у передмові до збірки віршів К. Саковича, стає героєм художнього твору.

Великою заслугою авторів передмов і післямов є оборона прав народної мови в літературному процесі і заклики ко-

ризуватися нею нарівні з церковнослов'янською. Самі діячі зробили чимало, щоб вивести її на сторінки літературних праць. У передмовах підкреслювалася потреба вивчення іноземних мов, щоб не зневажалася при цьому рідна, бо «великою дурницею є зневажати мову одного народу й підносити до небес мову другого» (С. Будний).

Зміст передмов XV—XVIII століть засвідчує, що в ті часи на Україні значно підноситься національна свідомість діячів культури, навіть шляхти й простого люду (міщан). Це проявилось не тільки в обороні рідної мови, розбудові шкіл, а й у протидії зазіханням завойовників. У передмовах відчувається подих часу, гострота поставлених проблем, наголошується потреба збереження національних традицій, єднання в політичній боротьбі.

Одночасно за передмовами можна простежити інтенсивність розвитку філологічної думки, зростання національних освітніх кадрів, які були обізнані з європейським літературним процесом, досконало володіли багатьма іноземними мовами, дбали про переклади з інших мов на українську кращих творів. Багато української молоді навчалось тоді в європейських університетах. Передмови, як і інші жанри тогочасної літератури, ще раз підтверджують, що Україна не стояла осторонь світового культурного процесу.

На жаль, мало передмов та післямов, де розглядаються виключно історико-літературні чи теоретичні питання, та все ж у XVII—XVIII столітті деякі автори (І. Величковський, Г. Сковорода) уже будують свої передмови як великі трактати, присвячені окремим жанрам, а у деяких авторів (П. Могила та ін.) розмова про літературу, мову посідає значне місце.

У XVI столітті відомий французький філософ-гуманіст Мішель Монтень розвиває жанр літературного есе, який дійшов аж до наших часів як одна з популярних форм

історико-літературознавчих досліджень. Українські письменники не сприйняли європейських новотворів. Спираючись на традиції літератури Київської Русі, вони зробили передмову й післямову, що стали в нас (як і в інших народів) одними з найпопулярніших жанрів.

Сьогодні переважна більшість книжок виходить у світ з передмовами й післямовами, які знайомлять читача із змістом книги, долею її автора. І нам, традиційно, доречно закінчити нашу статтю думкою Герасима Смотрицького: «Прошлomu подобие виростаєт», та ще й додати: «Родится едино з другою».

РІДКІСНІ КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ XVI СТОЛІТТЯ ПРО УКРАЇНУ

Про культуру, освіту, літературу, побут, звичаї наших пращурів у XIII—XVI століттях писемних свідчень збереглося мало, особливо вітчизняних, які можна було б приймати без застережень як вірогідні документи. Тому при вивченні історичного минулого нашого народу дослідники звертаються до наукових нотаток іноземців, коли їх враження про перебування на Україні об'єктивні і достовірні. Якщо мати на увазі ще Київську Русь, то, окрім наших, цінні відомості подають арабські, візантійські, частково європейські джерела, частина з яких перекладена на слов'янські мови і введена у науковий обіг.

Після навали орд Батия європейські мандрівники, географи, послі деякий час обминали спустошені землі східних слов'ян. З XIII століття до нас дійшло лише кілька фрагментарних описів східнослов'янських територій. Їхні автори — європейські послы, які з дипломатичними місіями прямували до Азії. Є у цих нотатках й етнографічні матеріали. Так, папський легат Іоанн де Плано Карпіні, їдучи

в 1246 році до Татарії через Польщу й південну Україну, зустрів у мазовецького князя Конрада «руського князя» Василька і заїхав до нього в гостину. Повертаючись від татар через Київ і галицькі землі, він гостював у князя Данила Галицького, залишив про це свої спогади, у яких описав зустрічі з русичами.¹

Деякі етнографічні матеріали про східних слов'ян знаходимо в «Мандрівці до східних країн»² фламандського ченця Віллена Рубруквіса (середина XIII ст.). Рубруквіс (де Рубрук) очолював дипломатичну місію французького короля Людвига IX, яка вела переговори з монгольським королем Мангу. Виїхавши з Константинополя, почт 1253 року прибув до Судака (Крим) і далі проїхав через Перекоп, південні степи України, через Дон до Азії. У записках Рубруквіс розповідає, що в Судаку бачив багато русичів, які діставалися сюди обозами-валками, вкритими шкурами. Вони тут торгували майже в кожному укріпленому місті. Цей промисел — попередник чумацтва. Русичі, писав по-сол, носять «опанчі», схожі на німецький одяг, а на головах мають високі гостроверхі шапки з повсті (щось подібне до уборів поліщуків і білорусів).

Небагато свідчень про життя й побут простого люду на Україні можна зустріти і в описах XIV—XVI століть. Це переважно дуже загальні відомості про східних слов'ян, часто випадкові. Так, урядник шпиталів тевтонського ордену Конрад Кібург, перебуваючи 1397 року у Литві, склав «Щоденник посольства до великого князя литовського Вітовта», а в ньому згадав і про українців та білорусів, які мешкали у Вільнюсі та мали багато своїх храмів.

¹ Іоанн де Плано Карпіні. История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — СПб., 1911.

² Російською мовою опубліковано у вищезазваному виданні.

Значну увагу східним слов'янам Західна Європа починає приділяти за доби Відродження. Цікавляться переважно італійські, французькі автори, згодом німецькі та англійські, а одночасно й поляки, чехи, серби. Одною з найдавніших пам'яток є опис подорожі французького посла Жільбер де-Лянуа у литовські, польські та українські землі в 1412 і 1421 роках.

Деякі дані про мову, хліборобський побут, звичаї України подав у своїх записках «Скіфські подорожі» (1479—1480) засновник Римської академії, діяч доби Ренесансу Помпоній Лет³, палкий прихильник Вергілія, Овідія, Валерія Флака, Плінія Молодшого, у працях яких є згадки про Скіфію. Помпоній Лет вирішив на власні очі побачити цей дивовижний край і в 1479 році вирушив у подорож через Угорщину, Польщу до Дніпра, описав його пороги, а далі морем повернувся до Італії. «Скіфські подорожі» не збереглися, але зміст їх викладався на лекціях у Римі, дещо з них записано, але і це дає уявлення про життя народів від Одера до Дніпра, яких він називає «сарматами». У Сарматії, писав Помпоній Лет, живуть також скіфи (рутени), розмовляють там на семи мовах, з яких скіфська (рутенська) найпоширеніша. Польсько-Литовська держава, за його свідченням, заселена русинами, вони займаються хліборобством, вирощують пшеницю, жито, просо, овес. Землю орють плугом, у якого запрягають коней. Улюблена їжа — затірка, яку він сам споживав⁴.

Ще в XVI—XVII століттях досить популярним у Європі був «Трактат про дві Сарматії» (1517) польського історика М. Меховіти (Міховського), скомпільований за різними

³ Див.: *Забугин В.* Юлий Помпоний Лет. — СПб., 1914.

⁴ Докладніше див.: *Наливайко Д.* Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження // *Слов'янське літературознавство і фольклористика.* — К., 1968. — Вип. 4. — С. 144—150.

тоді відомими джерелами. Довгий час його вважали за найповніший опис східнослов'янських земель. За цими матеріалами існувало дві Сарматії: азіатська, яка обіймала територію від Дону й далі на схід, і Сарматія Європейська, що простягалася від Дону на захід до Польщі, до якої зараховувались і Україна та Білорусія. Меховіта звернув увагу на природні багатства України, а також на козацтво та його військові походи, що надало цьому документу особливої цінності⁵. Відомості з цього видання довгий час черпали європейські автори, пишучи про східну Європу та її народонаселення. Зокрема на цю книгу орієнтувався німецький гуманіст С. Мюнстер, готуючи розділи про Україну для відомої «Космографії» (1541), яка в XVI столітті витримала 24 видання різними мовами світу.

Етнографічні дослідження Меховіти продовжував приятель Коперніка Бернард Ваповський (пом. у 1535 р.), який видав карту Сарматії (1526), Польського королівства і Великого князівства Литовського, а одночасно й України. Деякі відомості з «Трактату...» Меховіти запозичив також Сигизмунд Герберштейн для своєї праці «Записки про Московію», яка в свою чергу набула в ті часи популярності і стала джерелом інформації для інших авторів. Герберштейн як дипломат двічі (1517 і 1521) перебував у Московській державі і в цей час, очевидно, відвідав і Україну. Свої враження та спостереження він виклав у «Записках»... (у додатку подано дві карти), виданих в 1549 році латинською мовою, а згодом перекладених іншими мовами, зокрема й на російську⁶.

⁵ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. — М.; Л., 1936.

⁶ Записки о московском быте. Сочинение С. барона Герберштейна... — СПб., 1857; Про Герберштейна: *Замысловский Е.* С. Герберштейн // *Древняя и новая Россия.* — 1875. — №№ 9—12; *Його ж:* Герберштейн и его историко-географические известия о России. — СПб., 1884.

Нотатки Герберштейна цікаві тим, що в них український народ схарактеризовано як етнічну групу, яка проживає в трьох державах: Польській, Литовській і Московській. Про минуле східних слов'ян він знав більше, ніж його попередники, і це пояснювали тим, що він, окрім власних спостережень, користувався ще й писемними джерелами. Зокрема є відомості, що Герберштейн перший західноєвропейський історик, який читав у Москві літопис Нестора. Чимало його записів стосується Сіверщини, Києва, Волині. Описуючи етнічний склад Литви, посол звернув увагу на те, що більшу частину населення тут становлять русини. (Це він застеріг європейського читача, що не можна ототожнювати черкасів — українців з-над Дніпра і черкесів — з Кавказу).

Колоритно описав автор «Трактату...» ярмарок в Любліні, де тоді торгували «москвити, литовці, татари, лівонці, пруси, русини, німці, угорці, вірмени, валахи» та інші народи. Від Києва, його мешканців, їх побуту та звичаїв він у захопленні. Тут в усьому проступає «королівська велич». Подає Герберштейн і деякі свідчення про тогочасні соціальні відносини, зокрема про становище селянства та козацтва. Вирушаючи у 1517 році з посольством до Москви, він мав при собі книжку Фабрія «De Moskovitarum religione» («Про релігію москвитян»). Текст цієї праці передрукував Ян Ласіцький у своєму збірнику.

Щоденник подорожі Михайла Литвина, який побував на Україні у 1550-х роках, має також багато важливих свідчень, хоча цей автор звернув увагу на опис природних багатств і менше на етнографію краю⁷.

Дуже цікаве видання вийшло 1550 року в Італії під назвою «Одяг давній і сучасний» (склав Чезаре Вечеліо).

⁷ Щоденник М. Литвина див.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.

В ньому є матеріали й про Україну. Багато цінної інформації про Червону Русь міститься у книжці «Опис королівства польського» (1573) французького дослідника Блеза де Віжинера⁸, але переважно географічного змісту. Україну (Галичину, Волинь, Поділля) він вважає «штатами Польського королівства», однак зауважує, що ці українські провінції мають одну мову, одні звичаї, однаковий побут, але історично так склалося, що вони — під владою польського короля. В деяких нарисах, присвячених виключно Росії, трапляються побіжні згадки і про народи України та Білорусії як такі, що належать до одної етнічної сім'ї. Та в них немає комплексного опису життя народу. Отже, того, що ми відносимо до етнографії.

З найдавніших часів через слов'янські землі проходили шляхи з Європи до Азії, на Близькій і Далекий Схід. Усі посольства, купецькі валки зупинялись у великих містах і селах, при цьому доводилось спілкуватись з місцевим населенням, користуватися його послугами, допомогою. Цілком природно, що хтось із прибульців знав місцеву мову, а отже, попередньо ці мови вивчав. Маємо свідчення, що в XVI столітті у Франції спеціально знайомляться із східними мовами та мають викладачів цих мов. Принаймні знаємо і прізвище одного з перших вчителів — це Гійом Постель, автор тритомної праці про Туреччину (1538). У ній він згадує і сусідів Османської імперії — «московитів» і «червонорусів» (українців). Постель зізнається, що знайомий із слов'янськими мовами і навіть хвалиться, що може провести посольський почт цими землями без драгомана (тобто тлумача).

Можна було б ще наводити свідчення західноєвропейських авторів XIII—XVI століть про побут, звичаї, мову і

⁸ *Blaise de Vigenér. La description du Royaume de Pologne...*— Paris, 1573.

господарську діяльність українського народу, але ми розглянули найсуттєвіші факти і хочемо на цьому зупинитися, оскільки хронологічно підійшли до видання, яке маємо на увазі проаналізувати детальніше.

Підсумовуючи, наголосимо, що за доби Відродження інтерес європейського суспільства до східних слов'ян поживається ще й завдяки теорії (М. Кромер, Я. Красінський), згідно з якою колиська давньої слов'янщини географічно окреслювалася в трикутнику — Вісла, Карпати, Дніпро. Про народи, які населяють ці землі, тоді не було чіткого уявлення, до того ж адміністративно ця територія була поділена між кількома державами. Однак багато авторів намагались писати про український народ як *етнографічну цілісність* (М. Меховіта, С. Герберштейн, С. Мюнстер).

У щоденниках і мемуарах натрапляємо на уривчасті, загальні розповіді про демографічний стан російських, українських і білоруських земель, описи промислів (чумакство), торгівлі. Є згадки про народне мистецтво (вишивки), одяг, про весільні обряди, про загальні етнографічні прикмети і відмінності українців, а також про їх мову. Повідомлення уривчасті, скупі, іноді легендарні, з них не можна скласти повного уявлення про стан речей. Досить часто давні джерела у різній модифікації переносилися до нових описів. Римські автори (Вергілій, Овідій, Валерій Флакк, Пліній Молодший) писали про Скіфію, не відвідавши «скіфських земель», використовуючи легенди і чужі матеріали. Їх описи тривалий час правили за джерела інформації наступним поколінням авторів, які також або не бували на Україні, або тільки перетинали її територію. Навіть Помпоній Лет, який прибув до «країни скіфів», аби навіть перевірити твердження античних авторів, у своїх описах ще якоюсь мірою був залежним від своїх попередників. За римською традицією Скіфія, Сарматія ще й у XVII столітті були синонімом Слов'янщини.

У XVI столітті, коли Європа захоплювалась подорожами до «чужих земель», деякі автори писали про наш народ, навіть не побувавши на Україні. Тому дуже цінна для нашої науки майже невідома сьогодні книжка Яна Ласіцького, в основу якої покладені власні враження і спостереження. Книга написана латиною і має довгу і складну назву: «Про релігію, жертвоприношення, весільні, похоронні обряди русинів, московитів, татар. З джерел різних письменників, імена яких зазначені на звороті.

В кінці її додано про Лівонію, про умови миру і про укладений цього року мир між найяснішим королем Польщі і великим князем Московії.

Лише тепер видано з докладним покажчиком.

Видав книгу у вільному місті Спірі по старому Неметуму Бернард Д'альбіні, 1582»⁹. На титульній сторінці викарбувані ініціали видавця книги В. О., тобто «Bernardus D'Albini». (На останній сторінці видання є помітка, що книга друкувалася в друкарні Бернарда Д'Альбіні — у м. Спірі, Німеччина).

У 1581—1582 роках Стефан Баторій тримав в облозі Псков, і згадка в заголовку про мир стосується саме цих подій. На титулі автора не вказано, хоча тут же вміщена авторська присвята Яну Глебвици¹⁰, від імені Яна Ласіцького, який фактично склав це, загалом збірне, видання. Під цим прізвищем книга була зареєстрована і в бібліографії К. Естрайхера, але її назва тут зазначена неточно («Бібліографія польська». — 1906. — Т. 21. — С. 75). Помилка перейшла і до сучасних польських бібліографічних видань («Novy Korbut». — А.; М. — Варшава, 1964), що зайвий раз засвідчує раритетність книги, про яку згадують

⁹ De Russorum, Moscovitarum, et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu... Anno M. D. LXXXII.

¹⁰ Ян Глебович (1544—1591) — протестант, підскарбій Литовського великого князівства, мінський каштелян.

і старі довідники. Як зазначив К. Естрайхер, у XIX столітті це видання збереглося у кількох примірниках, два екземпляри знаходилися тоді у Львові, в бібліотеці М. Павликовських¹¹. Один примірник зберігся і донині у фондах Львівської бібліотеки АН УРСР. На чистому аркуші (перед титулом) від руки у XVII столітті зроблено латинською мовою нотатку про Я. Ласицького. Автор запису вже на той час вважає книгу «найрідкіснішою» і подає невеличку біографію її складача, а також перераховує інші його праці. Мабуть, тому, що збірник давно вже став раритетом її зміст лишився для української науки невідомим, хоч маємо кілька згадок, що в ній описано обряд весілля (див.: *Терещенко М.* Быт русского народа.— 1848.— Т. 1.). Отже, необхідно розкрити зміст книжки з метою введення її до сучасного наукового обігу.

Звернемо увагу на те, що Я. Ласицький (та й інші європейські тогочасні автори), пишучи про східних слов'ян, не раз вдаються до термінів: «московити» (тобто росіяни) і «русини чи рутенці» (українці й білоруси). Назва «Русь» накладалася на українські та білоруські землі, які входили до складу Великого князівства Литовського. Це характерно і для Я. Ласицького, хоча на самому початку свого нарису він, окрім терміну Русь, вживає ще й Біла Русь (Alba Russia). Та загалом під Московією він розуміє Росію, а в поняття Русь вкладає Україну і Білорусію. Тут ми оглянемо матеріали, які стосуються України і частково Білорусії.

В листі до Хитрея Ласицький признається, що «русинської» мови не знає, із священником розмовляв по-латині, з

¹¹ К. Естрайхер засвідчив, що в 1582 році книгу видано двічі: одне видання в 4°, друге 8°. Обидва були у бібліотеці Павликовських у Львові. Їх ми відшукали, але виявилось, що це не різні видання. (Див. про це далі).

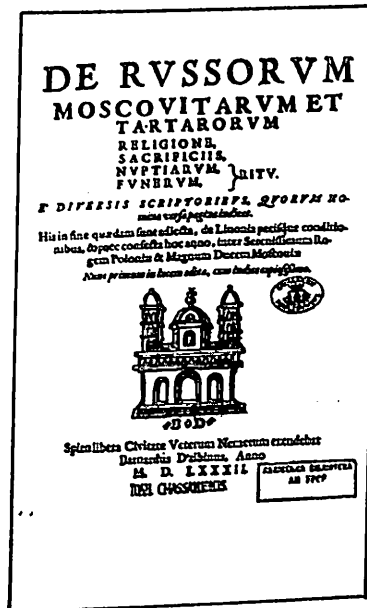
Титульна сторінка
нарису Я. Ласицького
«De Russorum...»
(Про звичаї та релігію
українців, росіян, татар...),
(1582).

народом — з допомогою глумача. Отже, пояснення та переклади окремих висловів, що зустрічаємо у книжці, напевне зроблені з допомогою українців чи білорусів.

Розповімо дещо про автора.

Ян Ласицький (Jan Lascicki, 1534—1605) — один з відомих істориків і релігійних діячів Польщі, визначний представник реформації XVI століття. Народився на Познанщині в родині убогого шляхтича. В молоді роки зрікся католицизму, і відтоді почалися в його житті гарячкові пошуки досконалішого релігійного віросповідання. Всі його пошуки істини присвячені цим борінням, тому про Ласицького польські історики пишуть як про людину, що «не мала жодної релігії» і якщо «був він славним у науці, то заслужив осудження в релігійній несталості» і дійшов до того, що боронив навіть Магомета перед тими, хто називав його антихристом¹².

¹² Dycyonarz uczonych polaków..., przez I. Chodynickiego. Lwów, 1833.— Т. 2.— С. 54—57.

У двадцять чотири роки виїхав до Франції, згодом навчався в Падуї, згодом (1564) прибув до Женеви, був присутнім при смерті Кальвіна, прихильником якого лишився на все життя. Як протестант Ласіцький був ворогом і католицизму, і православія, що позначилося на його працях, особливо етнографічних¹³.

У 1567 році він переїхав до Гейдельберга, через чотири роки повернувся до Польщі, згодом відвідав Прагу, де ознайомився з діяльністю «братів чеських» (послідовників Яна Гуса), релігійним переконанням яких найбільше симпатизував. Після цього деякий час жив у Литві (Вільно), потім у Кракові, з успіхом виконував дипломатичну місію короля Стефана Баторія. У 70-х роках XVI століття був учителем дітей польського вельможі Я. Кротовича, згодом перейшов на таких же умовах вихователем синів мінського каштеляна Яна Глебовича, який жив то у Вільно, виконуючи свої обов'язки підскарбія Великого князівства Литовського, то в родинному маєтку у місті Заславі під Мінськом. З родиною Глебовичів мандрував і Ласіцький, а на старості літ осів у Зяславі, де і помер у 1605 році.

Як син своєї епохи Ласіцький виявляв жаду до знань, учився в кількох європейських університетах, багато мандрував, писав праці релігійної і світської тематики, цікавився історією, життям та побутом рідного й сусідніх народів, здобував засоби до існування духовною діяльністю. Можливо, тому, що був ворогом католицизму, не зажив популярності у Польщі, його дослідження лишилися мало відомими, їх майже не друкували, хоча сучасники щедро користалися ними.

¹³ Матеріали до біографії Ласіцького див.: Bibliografia literatury Polskiej «Nowy Korbut». Pismnictwo staropolskie.— А.; М.— Warszawa, 1964.— S. 479—481; Мержинский А. Ян Ласицкий... // Труды III Археологического съезда.— К., 1878.— Т. 1.

За життя Ласіцький видав, здається, тільки чотири книжки історичної тематики, хоча написав більше. Його «Історію вторгнення Польщі до Молдавії в 1572 році» було опубліковано у Франкфурті 1578 року. В XIX столітті Сирокомля переклав її польською мовою і видав, доклавши деякі біографічні відомості про її автора. Невелика за обсягом, праця «Гданська поразка» вийшла 1577 року в Познані. «Історію братів чеських» (восьмий розділ) видав після смерті автора славнозвісний Ян Коменський (1649 року в Амстердамі). «De Russorum...» — найбільша і найуніверсальніша його розвідка.

Перебуваючи на службі у Яна Глебовича, Я. Ласіцький мав можливість ознайомитися з життям, побутом, релігійними обрядами, міфологією та звичаями литовського, російського, білоруського та українського народів. У цей час (1580—1582) була написана і «De Russorum...», передмову до якої виготовлено у Кракові в лютому 1582 року. Окрім панегіричної присвяти на честь Глебовича, у передмові викладена й деяка інформація про історію першої статті — диспут російського царя Івана Грозного з Рокитою (чеський братчик). Виявляється, що цей нарис Рокита написав польською мовою, а на латинь переклав також Ласіцький. Другий нарис: «Заперечення», написаний Іваном Грозним, латинською переклав також він.

Вченого цікавили, в першу чергу, питання історії Польщі, проблеми віри, які тоді хвилювали всю Європу доби реформації і одночасно його увагу привернув слов'янський Схід, про який до нього і за його часів писали різні автори, працями яких він скористався, готуючи «De Russorum...». Зрештою, про це відверто зазначає сам автор у заголовку книги: «З джерел різних письменників, імена яких є на звороті».

Першою в книзі подано розповідь про діалог Івана Грозного з Іваном Рокитою. Далі — спростування цієї розмови,

Зізнання дуже цікаве й примітне. Автор запевняє, що він не наслідуює своїх попередників, які писали про Русь за давніми римськими джерелами або за переказами, за матеріалами з чужих уст. Він гарантує, що все описане він бачив або чув сам. А це для нас дуже важливо, бо такі зізнання надають право поставитися до опублікованого матеріалу з більшим довір'ям, ніж до оповідей з чужих вуст.

Де ж міг Ласіцький спостерігати і вивчати життя, побут, звичаї, культуру українського та білоруського народів? Ми вже згадували, що з 1580 року родина Глебовича деякий час мешкала в Зяславі під Мінськом, а з нею і наставник дітей Ласіцький. Тут він мав можливість познайомитись із життям, способом господарювання білоруських селян, міщан, їх звичаями і обрядами.

Звичайно, для написання нариса, вміщеного в збірнику «De Russorum...», не досить спостережень, винесених з однієї місцевості. Ласіцький згадує Луцьк, Полоцьк, Львів, річки Дніпро, Десну, Дон, Полотту (мабуть, Полтву?) як географічні назви, пов'язані з осідлістю русинів, тобто українців і білорусів, отже, його уявлення про землі, заселені цими народами, набагато ширші. Звідки він їх запозичив? Стверджує, що життя на цих землях спостерігав вочевидь. Вже розповідалось, що польський король доручав Я. Ласіцькому різні державні місії, виконувати які доводилося на теренах Польщі, Литви, Білорусії і України. Автор сам зізнається, що при таких нагодах йому довелося побувати в королівському військовому таборі, де ближче спостеріг дещо, зокрема і татарське військо. Виконуючи накази короля, він мандрував землями України, і це було сприятливою можливістю пізнати життя місцевого населення. Згадавши про вірмен, він пообіцяв своїм однодумцям, що коли доведеться «у службових справах побувати у Львові», то обов'язково ближче пізнає цей народ, який оселився у русинському місті, і детальніше опише його життя. Свого

слова Ласіцький дотримався, хоча робота про львівських вірмен була опублікована лише після його смерті — у 1615 році.

Мабуть, найчастіше Ласіцький бував на Волині, то все, що написано в книзі про українців, напевно, стосується і цих територій та Галичини, хоча в окремих випадках він говорить про Україну аж до Дніпра й Десни. Отже, коли автор закінчує свій етнографічний нарис словами: «Ось те, що я бачив на Східній Русі», то це не риторика чи намагання подібним чином викликати довір'я до компілятивного твору, як це робили деякі його сучасники, а правдиве свідчення про історію написання твору.

Нарешті, допоміжним джерелом, з якого Ласіцький міг брати окремі дані про Україну й Білорусію, були тогочасні друковані й рукописні матеріали. Це переважно церковно-релігійна література. Грунтовніших етнографічних записів перед появою книги Ласіцького не існувало.

Можна гадати, що в середовищі русинів він перебував тривалий час, принаймні сам про це зізнається. «Так ось я, перебуваючи серед варварів, завжди в такий спосіб розвивав свою душевну тугу. Я ішов до фламінос (священиків) русинів і з ними розмовляв¹⁶ (за участю перекладача.— Г. К.) про релігію, вірування». Про свою віру люди розповідали, посилаючись на Святе Письмо, «яке вони одержали у спадок від своїх предків. А якщо хтось захоче побачити святі книги, то вони показують «Псалтир» пророка царя Давида, який їхньою мовою надруковано в Острозі». Крім того, мають ще «Новий завіт», а також рукописи» (236). Це свідчення цікаве не тільки тим, що дає підстави говорити про вірогідність спілкування Ласіцького з народом,

¹⁶ Тільки один раз Ласіцький називає прізвище свого знайомого русина (gutenus) Олексія Цезаріна, який говорив по-латині, але не уточнює, де його зустрів.

про побутування у його середовищі друкованих і рукописних книжок, особливо «Псалтиря», за яким тоді навчали у школах грамоти.

Перші сторінки нарису присвячені віросповіданню русинів, їхнім храмам, релігійним доктринам, а одночасно і ставленню цих народів до католицизму та європейських релігійних течій. Передруковуючи в своєму збірнику трактат І. Сакрані «З'ясування помилок обряду руського» (1500), упорядник, напевно, поділяє погляд цього автора, що Русь уперто тримається своїх релігійних переконань. Питання віри особливо наполегливо обговорювались, бо білоруські, українські землі заповнили у той час проповідники найрізноманітніших релігійних визнань, напрямів, сект і їх розгалужень (кальвінізму, соцініанізму, протестантизму, анти-тринітаризму і ін.), які намагалися прихилити на свій бік якомога більшу кількість громадян.

Тогочасні релігійні течії мали певний вплив серед дрібної шляхти, але народ лишався до них байдужим, хоча в одній сфері діяльності вони привернули його увагу: в організації шкіл, і в цьому їхнім багатогранним досвідом намагалися скористатися організатори освіти на Україні.

Та чи існували тоді на Україні, зокрема на Правобережній, початкові школи і наскільки вони були масовими?

У XVI столітті «русинам» був кинутий докір у неучтві, що вони «яко ся окрестили й не училися, только церкви будовали, а школ посполитих не фундовали» і цим не виявляли інтересу до освіти. Та насправді було не так. Загальновідомо, що київські князі (Володимир, Ярослав) ретельно дбали про організацію початкової грамоти і шкільної справи, наслідком чого уже тоді виробилися сталі освітні традиції, які перекинулися й на Поділля, Волинь, у Галичину. Так, у 1205 році, як засвідчує «Галицько-Волинський літопис», у Галич приїхав з Києва «премудр книж-

ник» Тимофій і привіз із собою книги¹⁷. Є свідчення, що в XIII столітті книжної науки на Волині навчалися навіть селянські сини.

У XVI столітті навчання дітей проводилося рідною мовою. Так, за давніми записами довідуємося, що міщанина Євлашевського, який народився 1546 року, в селі Ляховичі, Слуцького повіту, було «в пятом року начато бавити наукою руською». Мабуть, у ті часи на цих землях було чимало освічених людей по селах і містечках, коли 1562 року київський митрополит видав наказ, за яким посполитим «не велено» у церквах «ні петі, ні честі», а ці обов'язки повинні виконувати тільки духовні та знатні люди.

Активна боротьба українського і білоруського народів проти національного гніту й окатоличення одночасно дала поштовх і до піднесення освіти й літератури. Однак точних даних про існування в цих місцевостях початкових шкіл при церквах на початку і в середині XVI століття дуже мало, до того ж це здебільшого непрямі свідчення. Так, у грамоті, виданій 1550 року королем Сигизмундом Августом мешканцям Красностава, йдеться про дозвіл використати обміняну садибу для потреб школи. Отже, існувала якась школа. Але яка, як вона була організована і як діяла? Є писемні згадки про сільських учителів у Турові (1572), Куренці (1576), та невідомо, чи навчали дітей вдома, чи в школах. Коли у 1517 році Ф. Скорина видав «Псалтир» з присвятою «дітям малим», як «початок усякої доброї науки», заради цього він до церковнослов'янської мови ввів багато елементів народної мови, то, певно, діти систематично вчилися.

Ще з XVI століття збереглося чимало судочинних паперів, написаних українською мовою. Де ж готувалися оті

¹⁷ Харламович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. — Казань, 1898. — С. 189.

секретарі і урядовці, котрі зналися у канцелярстві? Знаємо, що при королівському дворі існувала спеціальна служба, що займалася різними паперами — тут склалися універсали й ділові документи українською мовою і був один секретар, який стежив за правописом. У збірнику Я. Ласіцького є маленький параграф про «школи», якого автор вмістив після опису церковних та релігійних справ на Україні.

«Мають школи, — пише упорядник, — завжди при церквах. Юнак, близько тридцяти років, навчає дітей початків науки. Їхній алфавіт дуже подібний до старогрецького. Вони не користуються жодним катехізисом, лише дають учням молитви до блаженної діви і отця Миколая, переписані з книжок» (241). Свідчення Ласіцького — доказ того, що парафіяльні школи, до появи братських шкіл, були масовим явищем, зокрема у сільській місцевості. Цей параграф — найдавніше і єдино вірогідне джерело, у якому підтверджено не тільки факт існування в XVI столітті церковноприходських шкіл на Волині, а й подана деяка інформація про учителів, підручники, спосіб навчання і роль письма у побуті народу. До того ж автор сам спостерігав процес навчання і помітив такі деталі, як алфавіт («подібний до старогрецького»), вік наставника тощо.

Крім церковнопарафіяльних шкіл, були ще й монастирські, приватні, а шляхта тримала своїх «бакалаврів».

Те, що Ласіцький сам був свідком описаних спостережень, надає записам великої ваги, і уже в XVI столітті до цього джерела зверталися деякі автори латинських книжок, у яких йшлося про життя східних слов'ян. У монографії К. Харламповича «Западнорусские православные школы...» наведена цитата латинською мовою, котра взята з листа проповідника лютеранства Одерборна (пом. 1605 року), у якій мовиться про школи «на Русі». Дослідник назвав це свідчення єдиним. Це дійсно так, але, як ми з'ясували, воно запозичене з книги Ласіцького.

Найбільша увага в нарисі приділена описам побуту, звичаїв, способів господарювання і полювання, зокрема вперше в історії письменства подано докладні нариси весільних та похоронних обрядів, достовірність яких безперечна. Його свідчення з етнографії дуже цінні, бо найдавніші.

У весільному ритуалі Ласіцький виділяє ті елементи, які беруть початок в народних, так би мовити, язичницьких віруваннях, і ті, котрі прищепила церква, але і в першому випадку, і в другому він не тільки реєстратор подій, а іноді й їх критик з позицій кальвінізму. Починає свою розповідь з опису ритуалу сватання: «Шлюб беруть таким чином. Якщо комусь сподобалася дівчина, то він доручає трьом особам або чотирьом сусідам переговорити з батьками про віддання за нього дівчини, а батьки (дівчини), щоб сильніше розпалити серце хлопця, запевняють, що у цьому нічим не можуть зарадити, вдають, ніби посередникам на перешкоді стають великі труднощі, і хлопець, надії якого не справдилися, шукає іншого шляху до своєї мети. Він дуже старанно вибирає час і нагоду для викрадання дівчини, і як тільки вона, нічого не підозріваючи, випадково вийде з батьківського дому, то слуги, поставлені женою у засідку, хапають її. Після цього знову посилає до батьків інших уже сватів, які вибачаються за цю провину... Зрештою, коли згоди батьків досягнуто, призначається день весілля, бо їм не можна бути разом, доки не відбудеться загальна урочистість. Отже, близько одинадцятої години ночі молодих з факелами, музикантами, сопілками провадять до храму» (241—242). Далі Ласіцький оповідає, що в цей час збирається народ, молодим приносять подарунки, усі танцюють, жартують, доки надходить священник (якого автор називає жрецем) і описує у непривабливих тонах: вдома посланці застають його дуже п'яним, ведуть під руки до храму, сміються з нього, а він, коли має ще сили — вінчає, хоч часто буває так, пише Ласіцький,

що священник падає в храмі, а народ при цьому вибухає сміхом.

В описі вінчання є деякі цікаві подробиці, на які звернув увагу автор. Священик, прийнявши хліб, читає Святе Письмо, псалтир Давида, а потім бере «за чуприну» молодого і звертається до нього із таким запитанням: «Скажи мені, о наречений, о брате, о друже, чи ти можеш бути чоловіком цій дівчині, чи не каратимеш її різками? Чи не полишиш її хвору, знесилену?»

Тоді наречений присягає, що буде сумлінно виконувати обов'язки чоловіка».

На подібні запитання має дати відповідь і молода. «Чи під силу їй одружитися (бо тут віддаються дівчата у 10—11 років)¹⁸ і опікуватися сім'єю, чи буде вона вірною дружиною сліпому, кульгавому, старому чоловікові? Вона дає ствердну відповідь, і священник увінчує їх голови зеленою гілкою. Під час цього ритуалу всі запалюють воскові свічки, а чашу, яка піниться медом, передають священнику, який випиває її за одним духом за молоду пару, а вони з таким же запалом випорожняють її... Скинувши з голови молодої вінок і потоптавши його ногами, починають нові танці. Тепер уже священник веде танок, а всі інші йдуть за ним. Жінки зараз-таки посипають храм хмелем і льоном, примовляючи:

— Нехай боги, наші захисники, зроблять так, щоб молодому подружжю ніколи не бракувало добра» (242—243). Так поєднувалися в ті часи на Україні християнські та поганські звичаї.

Для нас було б цікаво бодай фрагментарно простежити, які весільні звичаї, описані Ласіцьким, були зафіксовані пізнішими авторами. Ще С. Кльонович, не без похвали

¹⁸ Навряд чи це правда. Могли бути тільки окремі випадки такого раннього шлюбу.

на адресу наших предків, писав: «Русь зберігати старі прадідівські закони уміє» («Роксоланія». — Ч. 7. — Розд. 2). Та з плином часу краще з народних звичаїв призабулося, дещо з'явилося нове, а старе відмерло. Те ж спостерігаємо і в весільному обряді українців.

Якщо оглянути історію нашого весілля, то, як зазначав М. Сумцов, можна прийти до висновку, що «усі слов'янські весілля... можуть бути зведені до одного цілого — давньо-слов'янського ритуалу» (Киевская старина. — 1886. — Январь. — С. 17). Тож не дивно, що багато спільного виявляємо ще й тепер у весільних обрядах російського, українського та білоруського народів.

Проте ще в Початковому літописі є згадки, що у різних слов'янських племен одруження, факт створення нової сім'ї, має свої різновиди звичаєвих ритуалів. Деревляни «умыкаху у воды дівца», тобто викрадають; радимичі «предки білорусів), в'ятичі, сіверяни — також «викрадають» собі жінок, але перед тим заручаються з дівчиною погодженням на цей романтичний крок («с нею же кто совіщевашеся»). На той час у східних слов'ян побутувало три форми шлюбу: умикання (викрадання), купівля і одруження за згодою. Остання форма створення нової сім'ї тоді переважала, а інші відмирили, але як пережиток викрадання в окремих місцевостях збереглося аж до початку XIX століття.

Ласіцький засвідчує, що звичай красти дівчат у русинів ще зустрічався в побуті XVI століття. Подібні факти щодо України подає і француз Боплан у «Описі України» (1650), хоча він же стверджує, що тут є традиція сватання дівчат до хлопців. В інших джерелах є згадки про подібні випадки на Волині в XVII столітті, коли дівчина посилала хлопцеві вінок, а він з ним приїздив до неї свататись (Киевская старина. — 1898. — Май. — С. 246). Про обрання дівчиною хлопця згадує і Лозинський (Руськое весіля. — Перемишль,

1835.— С. 5), але це були винятки, які, правда, збереглися аж до ХХ століття. На Україні дівчина засилала сватів до обраного хлопця тоді, коли була «одиначкою» у батьків і хлопець після одруження мав жити в її хаті («у приймах»).

У XVI столітті в українців і білорусів вже переважав шлюб за згодою, про що збереглося чимало писемних свідчень. Є окремі згадки, коли перед родичами і духовними та урядовими особами молоді зізнавалися, що вони одружуються «з правої любові і уподобання»¹⁹, і це було найважливішим, а «церковне вінчання не вважалося тоді взагалі за річ неминучо потрібну»²⁰. Основним люди вважали весілля; шлюб сприймався в законі і без вінчання, про що засвідчують і акти Могилівського магістрату, опубліковані в «Матеріалах» Вітебського архіву в 1878 році, а також скарги духовенства польському королю, що русини «жени поймаючи не вінчаються» (Акты Западной России.— Т. 2.— С. 63). Тому й розлучалися часто без відома церкви, за що «русинам» докоряв згадуваний уже краківський канонік І. Сакран. Цим вільним обранням дружин і пояснювали дослідники той факт, що в XVI столітті було мало розлук, а одночасно було й мало сімейних трагедій. Згодом, у XVII—XVIII століттях, вплив церкви в шлюбних справах значно зріс.

Не без цікавості зіставимо окремі моменти з опису весілля у Ласіцького з нотатками, зробленими в XIX—XX століттях, і переконаємося, що за чотири сотні років у весільних обрядах великих змін не відбулося. Ось, для прикладу, ритуал, який правили під час від'їзду молодих з-під вінця до батьків. По вінчанню, яке, за описом Ласіцького, вклинається в народну весільну стихію, молоде подружжя ви-

¹⁹ *Маячанець Л.* Про шлюб на Україні-Русі в XVI—XVII століттю.— Львів, 1906.— С. 12.

²⁰ *Там же.*— С. 19.

пиває по келиху меду і разом із священником іде в танець. (Подібний звичай описує М. Запольський, характеризуючи весілля, 1888 р.). Учасники весілля також випивають «русського меду», що на ті часи славився нарівні з грецьким вином і тому його так опоетизував С. Кльонович у поемі «Роксоланія». Здавна вважається, пише Кльонович, що для греків природним напоєм є вино, яке їм дає земля, а для русинів — медовий напій:

...а повітря — це винниця божа,
З неба це лишки медів прямо спливають на Русь.
(«Роксоланія». — Ч. 5.— Розд. 7).

Аж до ХХ століття в побуті східних слов'ян жив звичай скріплювати шлюб медовим напоєм, причому в давні часи одружених пригощали ним протягом місяця після весілля, звідки й пішов відомий вислів — «медовий місяць» молодожонів.

Ласіцький коротко описав весілля з «викраданням» молододі, окремо виділивши народні й церковні ритуали, але заперітив, що народна традиція переважає, що церква — лише формальність і в ній після вінчання священник по настеленому зіллу веде танок разом з усіма, а побажання висловлюються у формі дуже близькій до народних заклинань. Ласіцький, як ревний кальвініст, ворог язичництва, подекуди не приховує свого негативного ставлення до праповісної церкви, до народних обрядів. Він підкреслює, що на весіллі напиваються, чинять непристойності, порушують євангельські приписи. Та для науки найважливіший опис весільного дійства, побаченого і описаного автором чотириста років тому.

Похоронні звичаї «русинів» найбільше вразили завзятого кальвініста і, мабуть, не так своєю «екзотичністю», як тим, що вони не відповідали його релігійним кодексам і переконанням. Про них Я. Ласіцький говорить як про речі

виняткові, незвичайно драматичні і дивні для віруючого християнина. Описуючи похоронні обряди, Ласіцький в окремих місцях розставляє акценти розповіді так, щоб предствити носіїв ритуалів відсталими й неосвіченими. Його дивує і навіть лякає, що померлих вночі обмивають водою, а потім садять посеред хати, щоб діти «поважали батька», хоча такі звичаї були поширені й серед інших європейських народів навіть після прийняття християнства.

Жалобну процесію на Україні Ласіцький описує так: «Попереду ідуть школярі (схоластики) і співають тужливу пісню такого змісту: подивіться, люди, на померлого і остерігайтеся, бо всі ми так підемо, підете, підуть... За ними несуть мари, ідуть три священики, середній кадить кадильницею, бо думають, що від цього запаху, а також від святого хреста втікають злі духи. Коли вже приходять до могили, — ставлять мари. Жінки, які привчили свої очі плакати (голосільниці. — Г. Н.), припадають біля домовини, запитуючи: «Чому, о найдорожчий, покидаєш нас? Чи не мав що їсти або пити? Чи ти захотів увільнитися від нещасливого шлюбу? Скажи, що спонукало тебе залишити не тільки наймилішу дружину і найсолодших своїх дітей, але й усі розкоші цього світу, своє майно, свою родину» (243—244). Мабуть, це були найпоширеніші зразки голосінь над померлими, бо щось подібне зустрічаємо у поемі С. Кльоновича «Роксоланія» (розділ п'ятий) і у записах Я. Мелецького, про якого розповімо згодом.

«Коли оплакують мерця, розповідає Ласіцький, приступає до домовини священик і робить свою відправу. Померлий одягнений у новий одяг, поруч його кладуть цінні речі, а під голову — подушку з сухою землею. Коли священик закінчить молитви, до домовини підступає дружина і просить небіжчика не забувати батьківщину, а святого Миколая заступитися за неї. «Цей святий, — додає автор, — захисник усіх русинів» (245). Після цього опускають труну у

могилу, священик першим кидає на неї землі стільки, скільки набере до жмені, а інші вже засипають яму.

Подано також докладний опис поминальної трапези, у якому є багато цінних для науки свідчень. На багатий обід запрошуються усі, навіть старці. «Коли і мене запросили, то я радо пішов тільки заради того, щоб мати змогу краще пізнати їхні обряди. Гостей тут приймають дуже ласкаво, цілуючи і надають їм місце за столом: кожному відповідно до його стану...» В час поминок «насыпають у срібну тарілку пшениці з питним медом, тоді, взявши ложки, одногосно просять усіх благ для покійного і добробуту для онуків» (245—246). Не без осуду говорить автор про те, що на поминках багато п'ють, і повертається додому «двоє або троє тверезих».

Опис похорону, звичаю голосінь, а також поминального обряду у Ласіцького не суперечить тим нотаткам, які опублікували пізніше етнографи й фольклористи, характеризуючи українські й білоруські жалобні звичаї. А в даному випадку свідчення Ласіцького можна назвати одним з найстаріших і найпевніших джерел.

Цікаві спостереження подав учений про забобони і народну медицину. Деякі, на нашу думку, маловірогідні, зокрема розповідь, що в поліських краях дехто годує і доглядає приручених гадюк. Це, мабуть, нав'язно елегією Сабінума, про яку йтиметься далі. «Деякі дерева цей народ шанує з релігійною побожністю, корою цих дерев лікують хвороби» (246).

Не обійшов своєю увагою Я. Ласіцький і деякі юридичні приписи та правила суспільного співжиття. З волі короля, пише автор нариса, «містами керують старости. Вони на свій розсуд встановлюють закони і спокійно правлять народом... Користуються також «Статутами», тобто писаними законами» (247). Йдеться, очевидно, про «Литовський статут».

Відомо, що після Люблінської унії та запровадження в державне урядування другого «Литовського статуту» класові відносини на українських територіях, що тоді належали Литві та Польщі, загострюються, інтенсивніше процес закріпачення селянства, над яким шляхта мала і до того необмежену владу. Як гуманіст, Ласіцький не обійшов і явищ, пов'язаних з цими обставинами, зокрема звернув увагу на беззаконня, насильство і жорстокість панів у ставленні до своїх підданих. «Знатні у страшний спосіб карають батогами своїх селян... А хто завинив більше, того катують залізними прутами» (247). Такі, навіть короткі, свідчення дають підстави говорити про посилення свавілля і соціального визиску трудящих.

Про фізичні властивості народу Я. Ласіцький повідомляє дуже лаконічно: «Переважно мають міцнозбудовані, соковиті тіла. Не позбавлені форми і жінки, якщо хтось бажав би оцінити будову тіл» (249). Та як би не пригнічували цей народ, він не зрікається свободи і готовий боронити її: «Народ від природи охочий до зброї. Воюють мечами, списами і кривими шаблями і дуже часто дерев'яними списами, які завжди тримають у руці; якщо виходять з села, тоді спис у правій руці, а татарський лук з сагайдаком і отруєними стрілами прикріплюють збоку» (247).

Цінні інші його етнографічні нотатки. Описуючи «одяг», автор підкреслює, що «чоловіки й жінки, якщо вони заможні, носять приблизно такий одяг: мають довгий плащ з барвистого британського сукна (очевидно, жупани.— Г. Н.). В краї стріп'я влітають шовкові стрічки і позолочені кульки. Жінки носять на головах пов'язки і шапки (очевидно, очіпки.— Г. Н.), чоловіки — різнобарвні шкіряні шоломи (гостроверхі шапки.— Г. Н.). Селянські дівчата обвивають шию намистом. Простолюд виготовляє плащі зі шкур тварин, а з кори дерев — взуття. І тут скільки селян, стільки й шевців» (248).

Кілька слів про житло мешканців Волині. Будинки русинів — «дерев'яні, погано викінчені... Цегли в них немає. В Полоцьку є лише три кам'яні храми, один з них, чудово оздоблений на італійський кшталт, ще й сьогодні стоїть».

Про вишуканість їжі русини, як пише автор, особливо не дбають, вживають цибулю, квас, сирівець, багаті п'ють вина.

З музичних інструментів найпоширеніша волинка, «бандур (bandugas) не визнають» (249), на весіллях часто танцюють під плескання долонь.

Хоча ми й знаємо, що мисливство у житті наших предків посідало важливе місце, однак способів полювання від тих часів майже не збереглося, і докладні нотатки Ласіцького «Полювання на диких звірів» — важлива знахідка для природознавців. Повіriamo, що Ласіцький не раз спостерігав, як полюють мисливці, або ж часто слухав їхні розповіді. Він запевняє, що «на вовків, рисів і куниць часто полюють у межах самого поселення. Куниці сидять на вершках дерев і дуже люблять ласувати бджолиним медом. Тому селяни тримають мисливських собак, які винюхують тварин, що ховаються в гушавині дерев, а коли знайдуть, тоді мисливець, сильно трясучи деревом, скидає куницю з вершка, а собака її вбиває.

Подібним чином полюють і на бобрів, які водяться в болотяній місцині. Цю тварину, оскільки вона обживає самі гирла річок, можна ловити хіба що в листопаді або в грудні, коли земля замерзає, а ріка вкривається кригою; прибігає до неї з мисливським собакою селянин, бобер, почувши небезпеку, залишає викопану в березі яму і плаває під кригою в холодній воді. Собака винюхе його під льодом. Мисливець, який уже заздалегідь прорубав лід у гирлі, опускає у воду сітку, зроблену з потрійних прутів.

Коли до сітки підпливає бобер, сподіваючись прорватись, його вбивають палкою і витягують з води. Хутро цього

звіра цінується дуже високо. Я ніколи не стежив безкарно за цим полюванням: мене завжди добивала негода» (248).

У лісах тут дуже багато різної птиці — куріпок, фазанів, червоних рябчиків, яких населення радо ловить і споживає. Ріки Дніпро, Десна, Дон (Дика) та інші повні чудової риби (249).

Окремо Ласицький розповідає про торгівлю і грошові знаки. «Під час миру привозять з Московії до Польщі і Лівонії шерсть, хутро різних звірів. Іноземцям продають у великій кількості мед, віск, шкури. Дехто забезпечує собі прожиток мисливством, а інші — наймаються до війська» (247).

Дорогоцінного металу тут не добувають, але мають жадобу до «чистого золота і карбованого срібла, як і інші смертні» (250). На монеті, яку бачив Ласицький, з одного боку відкарбовано воїна у панцирі, а з другого — слова: «кѣнз великі Іван» — «князь великий Іван». Отже, монета була російська.

Закінчує автор свої нотатки таким висновком: «Ось приблизно те, Давиде Хитрей, що я вважав вартим спостереження на Східній Русі і що я радо описав на цих сторінках, щоб вдовольнити твою цікавість. Всього я не торкнувся, а лише, як пильна бджола, вибрав з усього найважливіше» (250).

Поряд із описом русинів подана розповідь, присвячена вірменам у Львові, їх «чудовим храмам». Автор висловлює намір відвідати Львів при першій нагоді й описати життя цього народу. Своєї обіцянки Ласицький дотримав, і, мабуть, у тому ж 1581 році, коли було закінчено «епістолу» до Хитрея, заїхав до Львова, і ознайомився з життям та релігійним побутом вірменського населення в цьому місті. Написавши нарис «Про релігію вірмен», він переслав його разом з іншими своїми творами швейцарському видавцю Пьетро Перна в Базель. Уже після смерті автора нарис про вірмен було опубліковано у збірному виданні

(разом з творами Михайла Литвина). Для написання нарису він використав також і розповіді двох вірменських священників, яких зустрів під час поїздки до Константинополя. Свої спогади про вірмен у Львові Ласицький супроводить паралельними екскурсами з життя русинів у Львові, і дещо з його спостережень варте уваги. Якщо вірмени, пише він, суворо дотримуються постів, то русини щодо цього поводяться набагато вільніше. Українці для причастя носять у церкву нарізаного хліба... «більше, як людей, які хочуть прийняти причастя», — вірмени цього не роблять і т. ін.

Логічним продовженням нарису Я. Ласицького (розділ восьмий) у його книзі «De Russorum...» є епістола Яна Мелетія, вміщена у дев'ятому розділі. Ласицький зробив це зовсім свідомо й продумано, тому й у «змісті» свого видання вказав: «Інше про релігію, обряди старих прусів написано колись до Георгія Сабіnum». Цідком правомірно він як автор-укладач книжки вважав, що лист до Сабіnum, у якому описано життя прусів, має багато спільного з його нарисом про «русинів».

В чому ж ця спільність? Звідки взяв Ласицький «епістолу» до Г. Сабіnum?

Почнемо з відповіді на останнє питання. У 1551 році була видана латинською мовою дуже цінна й цікава книжечка (обсягом до одного аркуша) — «Лист до Георгія Сабіnum про жертвоприношення та поганство давніх прусів, ливонців та інших сусідніх народів», автором якої був Ян Мелетій²¹. І хоча в «Листі» йшлося про життя «давніх прусів», а тільки між іншим і про звичаї «сусідніх народів», та насправді в ньому майже половину обсягу відведено

²¹ Maletius J. Epistola ad Georgium Sabinum de sacrificiis et idololatria veterum Borussiae, Livonum aliorumque vicinarum gentium. — Regiomonti, 1551.

опису життя та побуту «рутенців», тобто українців та білорусів, і тому він становить особливий інтерес для нашої етнографічної науки.

Ян Малецький (Malecki, Maletius) народився наприкінці XV століття в містечку Санч (пом. 1567 року), належав до тієї частини релігійних діячів, котрі активно підтримували реформаційну течію. Освіту здобув у Краківському університеті, за походженням міщанин, але, проживаючи у м. Малці, присвоїв собі шляхетство і прізвище Малецький. Більшість свого життя провів у м. Лику, де був протестантським пастором. Як і Ласицький та інші реформатори, він критично ставився до католицизму, православ'я і язичництва. Збираючи та описуючи побут, звичаї, релігійні ритуали білоруського та українського народів, цей діяч об'єктивно корисно прислужився нашій науці тим, що зареєстрував, описав і надрукував та зберіг для наступних поколінь дуже цінні свідчення про матеріальне і духовне життя наших пращурів. Таким документом для нас є «Лист» Яна Малецького до Георгія Сабіnum, першого ректора Кенігсберзького університету, заснованого у 1544 році. Зауважимо, що, починаючи з 1547 року, в цьому університеті навчалися представники українського та білоруського народів.

Чому ж Ян Малецький, провінційний пастор, раптом написав листа до ректора, та ще й такого змісту? А все це сталося ось як. Георгій Сабіnum²² (Schüller, 1508—1560), приїхавши з Заходу до Кролевця (так тоді називали Кенігсберг); відчув себе на чужині самотнім і написав латинською мовою елегію та надіслав її кардиналові Бембі. В тій елегії він скаржився, що потрапив у «язични-

²² Див. про нього: Töppen. Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus.— Königsberg, 1844.

цьку» країну, «де віддають честь гадюкам і в жертву приносять цапа». Текст цієї елегії потрапив до рук сина Яна Малецького — Ієроніма, який віддав її батькові, а цей вирішив детальніше ознайомити ректора з життям та звичаями прусів, а оскільки він жив на стику етнографічних кордонів цього народу з іншими, то й «Лист» до ректора він заповнив матеріалом різного походження, за що ми повинні йому бути вдячними.

Книжечка Яна Малецького ще у XVII столітті стала раритетом, і її зміст, певно, залишився б незанимким або малозанимким у нашій науці, коли б її текст повністю не був передрукований у 1582 році у збірнику: «De Russogum...», як доповнення до нариса Ласицького, адресованого Хитрею. Цікаво, що ці два розділи (восьмий і дев'ятий) у тому ж 1582 році і в тій же друкарні в Спірі були видані окремим виданням під заголовком: «Про релігію русинів, весільні й похоронні обряди, їжу, одяг та інше. А також про релігію та звичаї татар — недавно написаний лист до Давида Хитрея. Інші його докази про жертвоприношення, весільні похорони давніх прусів до Георгія Сабіnum колись відіслані. Видано 1582»²³.

За змістом ці два дописи справді становлять одне ціле, і їх видання окремою брошурою — цілком логічний захід. На обкладинці цієї рідкісної книжечки (нешодавно розшукана нами в фондах Баворовських, що зберігаються тепер у Львівській бібліотеці АН УРСР) не зазначено авторів, тому хтось у XIX столітті приписав її Павлу Одерборну, тому реформатору, історичному і теологу; який деякий час перебував у Вільно, а жив і помер (1604) у Ризі. Походженням Одерборн з Помор'я, ніколи не відвідував Білорусію, тим паче Україну, отже, не міг описати зустрічі та розмови з

²³ De Russorum religione, ritibus, nuptiarum, victu, vestitu est... A Cl. V. Georgium Sabinum dim. Excuse anno M. D. LXXXII.

Немає можливості докладно зупинитися на усьому етнографічному матеріалі, виберемо дещо з побуту білорусів та українців. У листі Малетія зберігся, мабуть, найдавніший опис наших свят зажинок та обжинок в XVI столітті. «Коли дозріє жито, селяни мають звичай збиратися на полях і це по-рутенськи називається «зажинки» *«quod lingua Rutenica zazinnek vocantur»*, тобто початок жнив. Після цього обряду обраний з присутніх оглядає жниво, бере до рук жмут стебел, зрізає і відносить додому. Другого дня усі, а насамперед домашні обраного, а опісля й усі інші, розпочинають «жнива» (258). «Закінчивши жнива, влаштовують урочисте вдячне жертвоприношення за успішне завершення збору врожаю, що по-рутенськи називається «обжинки» (*quod Rutenica lingua ozinek*), тобто завершення жнив» (258). Далі автор додає, що в Пруссії (в Судинській окрузі) при цьому в жертву богу рослин приносять ще й цапа, «як ти пишеш про це у своїй елегії».

Напевно, нашій фольклористичній та етнографічній літературі оці найдавніші свідчення про господарчі звичаї проведення жнив на Україні та в Білорусії невідомі. Не згадує про них і Е. Карський у багатотомній праці «Білоруси».

Варті уваги і деякі свідчення про *демонологічні* вірування наших предків. «Ці ж народи, — пише Я. Малецький, — вшановують духів, що по-рутенськи називаються «кольки» (*quod lingua Rutenica colky, qtesa coboldi, qetpanica coboldi vocantur*). Вважають, що вони мешкають по темних закутках або в купах хмизу, годують їх різними наїдками, які мають звичку приносити своїм годувальникам, взявши нишком з чужого току» (260). Про яких духів мовиться? Очевидно, про «злидні», описані багатьма письменниками, зокрема Лесею Українкою в «Лісовій пісні».

Досить жваво й детально розповідає Я. Малецький про ворожіння за допомогою воску. Цей звичай зберігся на Україні аж до XX століття, причому вдавалися до

чар не тільки ворожити, а й молодь, особливо під Новий рік. «Ці народи мають віщунів, які по-рутенськи іменують вуртами (*«qui lingua Rutenica Vurty vocantur»*) які, заклинаючи бога, ллють на воду розпалений віск і за тими знаками або образами, що утворюються під час виливання, віщують про те, що їх запитують. Я сам знаю жінку, яка, довго і марно чекаючи повернення сина (син виїхав з Пруссії до Данії), звернулася до ворожбита, і той відповів їй, що син загинув під час катастрофи на воді, бо вилитий на воді віск прибрав форму розбитого корабля і людини, що плавала горілиць побіля нього» (261).

Цей опис ворожіння нагадує зображені у творах багатьох письменників, зокрема в А. Жуковського, Л. Боровиковського та інших.

Опис весілля Я. Малецький подав за матеріалами, зібраними серед прусського народу, зате досить детальний перебіг окремих моментів похоронного ритуалу поданий за звичаями «рутенського» населення, до того ж мовою оригіналу він подає не тільки назви, як було в попередніх джерелах, а цитати примовлянь та, найважливіше, голосінь, які досі вважають найдавнішими серед відомих зразків.

Якщо говорити про докладність опису, про збереження поетичних деталей, про мову та автентичність наведених голосінь і примовлянь, то у Я. Малецького всі ці компоненти багатші, повніші, оригінальніші, а отже, і цінніші. Прочитуємо уривок з цього рідкісного документу. Він введе нас ніби в дім минулого і допоможе краще пізнати бодай невеличку частинку таємниць сивої давнини наших пращурів.

«На похоронах зберігається звичай, коли селяни вдягають і взувають тіла померлих і садять їх прямо на коня (очевидно, на лаву верхи, як на коня. — Г. Н.), а їхні близькі сідають поруч, п'ють і забавляються, а після того як вип'ють пива, — відбувається оплакування небіжчика: «Ой

леле, леле, чому ти мені помер, чи не мав що їсти, чи пити, чому ти помер? Ой леле, леле! Чи ти не мав вродливої жінки? Чому ти помер?»

Голосючи, перераховують усі багатства небіжчика: дітей, овець, корів, коней і т. д. І, відповідаючи, приспівують: «Чому ти помер, адже усе мав?»

Після оплакування приносять мертвому подарунки, якщо жінка — голку з нитками, чоловікові — хустку, яку пов'язують на шиї. Коли тіло виносять для похорону, то багато людей на конях їде перед похоронною процесією, об'їждаючи воза, на якому лежить небіжчик, розмахують мечами і кричать: «Гей, тікайте, духи, до пекла» («Heu, qeythe, beqaythe peshelle»). Ті, хто хоронить мертвого, кидають гроші у могилу, немовби йому на дорогу, кладуть хліб і повну пляшку пива біля голови мерця, щоб душа не була ні голодна, ні спрагла... Жінка рано-вранці і ввечері на могилі голосить протягом тридцяти днів. А близькі влаштовують поминки, на які запрошують душу померлого. На трапезі сидять мовчки, немов німі, і за столом не користуються ножами. На стіл наїдки подають дві жінки, хліб споживають ненарізанним, з кожної страви дещо кладуть під стіл і ллють туди напої, вірячи, що тим живитиметься душа. Після поминання священик встає з-за столу і вимітає дим віником, примовляючи: «Іли, пили, милі душі, ну йдіть геть, йдіть геть» («Jely, pily, ducisse: nu wen, nu wen»). (Цитуємо українською мовою, але латинською абеткою записаного).

Отже, Я. Малецький описав побачені ним або ж почуті розповіді найдавніших звичаїв, переважно язичницького походження, що побутували в XVI столітті на Україні і поряд з обрядами, які запровадила церква, але не здатна була вижити старі тисячолітні традиції. Опис похорону, наведеного нами, згадував відомий учений О. Котляревський у передруках «Листа...» Малецького 1830 і 1848 років

і дещо навів у своєму дослідженні «О погребальных обычаях языческих славян» (1891). З цього видання цитату «голосіння за померлим» взяв і Є. Карський у працю «Белоруссы» (Т. 3.— Ч. 1.— С. 309). У передруках, до яких звертався О. Котляревський, майже всі цитати були перекручені, оригіналу тоді ніхто не тримав у руках, спотвореними вони переходили із видання до видання.

Де збирав Я. Малецький матеріали про життя й побут наших предків і наскільки його свідчення вірогідні?

На це питання частково відповів сам автор наприкінці свого листа до ректора Сабіnum: «Те, що я розказав про забобонні обряди й церемонії цих народів, частково я бачив сам, а частково чув від людей, вартих довіри» (264). Якщо йдеться про українців та білорусів, то їхнє життя він міг спостерігати на територіальних стиках пруських, польських і литовських земель. Негативно ставлячись до язичництва, він проявляє інтерес до передхристиянських обрядів, в першу чергу як прихильник вчення Лютера, однак, на відміну від Я. Ласіцького, не вдається до критики слов'янської народної культури і обрядовості. В листі до Сабіnum Малецький не вживає таких слів, як «варвари», тоді як Ласіцький цим терміном послуговується часто.

Багато цікавого могли розповісти Малецькому про Україну й Білорусію студенти Краківського університету (їх тоді навчалось там чимало), з якими він міг спілкуватися в роки своїх студій. Таких свідків він, очевидно, й називає «гідними довіри», коли говорить про джерела, з яких брав матеріал для своїх описів. Та не виключена можливість, що скористався Малецький і якимись давнішими нотатками, про що збереглися, правда, не досить точні вказівки. Так, О. Брюкнер, автор статті про Я. Малецького та його родовід, писав, що цей «діяч лютеранізму» при написанні своєї «епістоли» скористався якоюсь «костьольною записною книжкою» з етнографічними матеріалами, що

стосуються 1530 року²⁶. Якщо так, то представлені в нашій статті етнографічні етюди ще давніші, а отже, варті пильнішої уваги сучасної науки.

Ставлячи перед собою основну мету — ознайомити читача з двома давніми й цінними джерелами, що стосуються культури і побуту нашого народу, ми свідомо обмежилися тільки мінімальними коментарями. Глибше наукове дослідження цих пам'яток буде зроблене в майбутньому.

На жаль, у Яна Ласіцького і Яна Малецького немає записів народних пісень, описів таких обрядів, як купальські свята, щедрування, колядування. Та слід враховувати, що ці описи здійснені чотириста років тому, коли етнографія як наука тільки зароджувалася, до того ж автори зафіксували те, що побачили і що вважали за гідне їхньої уваги. Народні пісні тоді не належали до явищ, вартих розгляду. Значна частина діячів Відродження до звичаїв і народної поезії ставилася як до забобонів. Завдячуючи ентузіазму Малецького і Ласіцького, можна багато дізнатись про побут, звичаї, вірування наших предків.

Книжка Яна Ласіцького «De Russorum...» належить до найцікавіших історико-літературних документів доби Відродження, тобто того періоду, коли контакти Східної і Західної Європи набирають конкретніших форм, а нагромаджений матеріал для взаємопізнання стає універсальнішим. Етнографічні матеріали, як один із засобів всебічніше пізнати життя інших країн, були досить рідкісними, але перспективними, оскільки давали можливість глибше проникнути в сферу духовного життя народу, пізнати духовний й матеріальний аспекти його творчості.

Не без впливу античних авторів та попередників Ласіцький подав у збірнику описи релігійних вірувань, звичаїв українців, білорусів, взаємини цих народів з сусіда-

²⁶ Brückner A. Starożytna Litwa... — Warszawa, 1904. — S. 47.

ми. Нотатки, що стосуються України й Білорусії, ґрунтовніші й докладніші. В них не тільки розповідь про державно-політичне становище цих народів, юридичні основи суспільних відносин, класові розшарування, а й дані про торгівлю й гроші, архітектуру й будівництво, побут і звичаї... Це неповний перелік інтересів, які виявив автор, пишучи свій невеличкий нарис. Такий свідомий універсалізм для подібних праць — явище рідкісне.

Своєрідно доповнює нарис Я. Ласіцького «епістола» Я. Малецького. Якщо іноземні автори, що писали про Україну до Ласіцького, звертали увагу на опис природи, економіки, військової справи, то автор «De Russorum...» об'єктом своїх обсервацій вибрав повсякденне життя народу. Це справді перший універсальний етнографічний опис України. І хоча Ласіцький називає східних слов'ян «барварами», але робить це з позиції протестанта, кальвініста, для якого і католицизм, і православ'я, і язичництво в однаковій мірі неприйнятне. Та науковців у його нарисі цікавить документальний матеріал, що характеризує матеріальну й духовну сферу життя східних слов'ян. Заслуга Ласіцького в тому, що він критично поставився до надбань своїх попередників, які в багатьох моментах дивилися на східних слов'ян через призму латинських трактатів про Сарматію.

Особливо важливі свідчення Ласіцького щодо народних шкіл на Україні в XVI столітті, їхню організацію та функціонування. Ці матеріали дають підстави говорити про певний демократизм тогочасної освіти, безперервність культурних і освітніх традицій.

Видання Я. Ласіцького можна назвати своєрідною етнографічною енциклопедією, що виникла на основі авторських спостережень за побутом і діяльністю наших пращурів перед XVII століттям. Та не менш цікава доля унікальної пам'ятки. Не випадково в бібліотеках Європи збереглися

лише її одиниці, і то переважно там, де ми й не сподівалися. Видання належить добі Відродження, коли Європа відкривала одночасно не тільки землі заморські, а й нові народи, і з захопленням писала, що культура існувала і розвивалася не тільки у стародавніх греків і римлян, а й у слов'ян, які мають своє оригінальне матеріальне і духовне життя, варте уваги цивілізованого світу.

Драматично склалося побутування книжки у XVI столітті. Вона дійшла до нас тільки у кількох примірниках у книгозбірнях переважно приватних осіб. На тому екземплярі, який потрапив нам до рук, ще на початку XVII століття зроблено ремарку, що книжка рідкісна.

Згодом вдалося докладніше з'ясувати долю цього видання і довідатися, що через несприятливі політичні обставини воно й стало раритетом ще понад чотириста років тому. Доля книжки така ж, як і інших видань часів середньовічної інквізиції — творів Коперника, Галілея, Еразма Роттердамського та багатьох інших видатних мислителів і вчених. Через кілька років після виходу з друку «Опис...» Я. Ласіцького потрапляє в поле зору інквізиції, яка ретельно стежила за колом читання своїх послухників. (Автор «De Russorum...» не був поборником католицизму). Серйозної причини заборонити видання не знайшли, але визнали його еретичним і вартим знищення. Книжка була внесена до «Індексу заборонених книг», і майбутнє її було таким чином вирішене²⁷. Якщо книжка потрапляла до так званого «Індексу...», її фактично засуджували «на смерть» — спалювали або вилучали із обігу. Перший список «Index libereorum prohibitorum» датований 1559 роком, його видав папа Павло IV. За станом на 1955 рік він містив уже близько 20 тисяч назв кращих творів світової літератури, які, на думку ревних цензорів, необхідно знищи-

²⁷ За вказівку на це джерело дякую І. Паславському.

ти. Щодо нарису Яна Ласіцького, то його заборонили можливо тому, щоб не допустити розповсюдження іншої віри, адже в книзі йшлося про різновиди релігії, етнографію та культуру східнослов'янського світу. Хоч і з'явилося уже чимало досліджень²⁸ про «Індекс...», нез'ясованого тут ще лишається все ж таки досить багато.

Чим же ця книга збудила гнів інквізиції, що не сподобалося їй у виданні XVI століття? На жаль, точної відповіді на це запитання ми не можемо дати, оскільки архів давньої Конгрегації, що вела «Індекс...», ще й досі засекречений, доступ до нього дослідникам заборонений. Списки «шкідливих» книг були оголошені, а причини, мотиви, якими керувалися в тому чи іншому випадку інквізитори, залишаються й досі невідомими. Архіви Конгрегації, що займалися «Індексом...», після її розпуску у 1917 році Бенедиктом XV, перейшли до Конгрегації доктрини віри і також недосяжні для вчених. Деяку інформацію про заборону якогось видання можна одержати тільки з супутних джерел: щоденників, реєстрів, різних нотаток, декретів або протоколів. Стають у пригоді і папери Ватиканської бібліотеки.

Із розповіді про історію виникнення «Індексу...» можна скласти уявлення, проти чого він був спрямований, а отже — чому «De Russorum...» став однією із жертв інквізційного нагляду. Вважають, що «Індекс заборонених книг» був спрямований у першу чергу проти реформаційного руху, який набрав широкого розмаху в XVI столітті і став небезпечною для цілісності католицької церкви та її релігійних і моральних канонів. Однак, піддаючи анафемі діяльність реформаторів, їхню творчість, католицизм одночасово

²⁸ Hilgers I. Der Index der verbotenen Bücher. — Freiburg, 1904; Celichowski. Polski Indeksy Książek zakazanych // Archiwam do dzieion literatury i ożwiaty w Polsce. — 1904. — Т. 10.

спрямовував свій гнів і проти найвизначніших діячів Відродження (Боккаччо, Еразма Роттердамського, Галілея, Декарта, Коперніка та ін.). Тому у вогнищах палала не тільки релігійна, а й світська література, наукові трактати й художні твори. Війну оголосили не тільки діячам реформації — Лютеру, Кальвіну, Звінеллі, а й представникам ренесансної культури. Це була спроба поставити міцний і надійний кордон між католицизмом і протестантством, перекрити доступ ідей, не стверджених папою, інквізицією. «Індекс Павла IV» породив бурю протестів передового європейського суспільства і навіть в середовищі католицького духовенства; абсурдність вимог дійшла навіть до того, що було заборонено читати «Біблію» рідною мовою. Знищення підлягали не тільки книжки, а й друкарні, переслідувались друкарі, що випускали еретичну (заборонену інквізицією) літературу.

Автор, книжка якого потрапила до реєстру заборонених, змушений був публічно або через друк виступати з визнанням своїх помилок, з обіцянкою більше не вдаватися до ересі. Це робилося з метою «очищення» від «гріхів» через покаяння і лише тоді духовна влада дозволяла винному творити, займатися улюбленою справою. А коли на таке «самоочищення» автор не зважувався, його «очищали» через вогонь...

Встановлений у 1596 році Клеменсом VIII «Індекс...» мав чинність аж до 1664 року. Спеціальним декретом папи від 7 серпня 1603 року заборонили і книжку Ласіцького, її почали збирати і нищити²⁹. Треба мати на увазі, що з часу виходу у світ збірника минуло двадцять один рік, він розійшовся як у європейських країнах, так і на православний Схід...

²⁹ Index librorum prohibitorum S.D.N. Benedicti XIV p. m.— Romaе, 1758.— S. 125; 128; 133.

Знищували це видання ретельно і послідовано, тих, хто не виконував інструкцій, суворо карали. А для цього був створений постійний і діяльний апарат. Але деякі свідомі діячі перебороли страх і зберегли кілька примірників. Борячись з реформаційним рухом, римська конгрегація поставила за мету очистити від ересі усе, що видавалося на території, де релігія і церква контролювалися Ватиканом. «Індексу...» підлягали книги гуманістів тільки за згадку заборонних прізвищ або творів. Так, «Космографія» С. Мюнстера вилучалась тому, що в ній названі «прізвища еретиків», уривки з листів протестантських учених, вміщено портрет Еразма Роттердамського. Можливо, і в збірнику Я. Ласіцького теж знайшли прізвище ученого-еретика чи згадку про спалений інквізицією твір. Цензори папської канцелярії мало були обізнані із змістом того видання, яке забороняли. Особливе невігластво вони виявляли у математичних науках або описах земель, їм не відомих. Можливо, ці причини спрацювали, коли визнавалась шкідливою книга про Україну.

Диктатура інквізиції була настільки нестерпною, що проти «Індексу...» й конгрегації виступали навіть духовні особи, а самі інквізитори документально засвідчували, що поява «заразливих книг» зростає і ніщо не здатне цього процесу зупинити, особливо на далеких від Риму землях, де вилучені книги знищувались не так ретельно. Можливо, тому і збереглося кілька примірників «De Russorum...» у Львові...

Причиною заборони збірника могла бути й та обставина, що його упорядник і автор деяких матеріалів був кальвіністом, його видання не одержало дозволу на випуск.

У книзі Ласіцького обговорюються як релігійні, так і світські проблеми і знову «без благословення» папи і його підданих. Конгрегації кардиналів, очевидно, видалися еретичними в першу чергу розділи, присвячені православній

Г. А. НУДЬГА

та католицькій церквам і полеміці між представниками цих відгалужень християнської віри. Зокрема «Бесіда про релігію великого князя московського з Рокитою, керівником церкви братів богемських», «Заперечення цієї бесіди з князем», стаття І. Фарба «Опис чи похвала релігії Московії» та розділ, написаний Я. Ласіцьким — «Апологія справжньої релігії і заперечення фальшивої».

Завдячуючи мужності кращих представників доби XVII століття, книжка про Україну дійшла до нас, несучи з глибини віків світло душі і віри, духовні імпульси життя нашого народу.

ЧАСТИНА II

ПЕРШІ БАКАЛАВРИ ТА ДОКТОРИ¹

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ ЄВРОПИ

...Перші університети в Європі, перші вогнища високих знань, зароджуються за доби Середньовіччя, коли в духовному житті народів ще панує релігійна догматика, коли духівники вимагають, що Гомера повинна замінити Біблія, коли в суспільному житті панує підозрілість до мислячої людини, а серед прогресивно настроєних людей переважає песимізм і розгубленість. Та в попелі Середньовіччя уже тліла іскра нової доби. На стиках двох епох — Середньовіччя і Відродження — Європа відчувала велику потребу у вищій школі, де б зароджувалися нові думки, удосконалювалися знання про світ. Перші університети і стали тими кузнями кадрів, хоча їх організатори ставили перед ними більше релігійних завдань, ніж світських. Та наслідки були набагато ширшими і змістовнішими. Не минуло й ста років від часу заснування першого університету, як церква, яка стояла біля його колиски, уже не могла втиснути зріст новонародженого в суворо задані рамки.

Вищі школи, де здобували освіту й займалися наукою, в арабів та візантійців існували в різних варіаціях ще з VIII—IX століть, але в Європі перший університет такого типу заснований у XII столітті в Італії. Термін «універси-

¹ Друкується в скороченому варіанті.

тет» пов'язують з латинським словом *universitas*, тобто сукупність, об'єднання, корпорація, об'єднання людей, які навчаються. Оскільки перші університети як спілка людей для набутку певних знань багато запозичили у своїй структурі і звичаях від цехів, то й об'єднувалися не тільки ті, хто навчався, студіював, а й наставники, ті, хто навчав.

При розробці структури середньовічних вищих навчальних закладів багато чого запозичено від цехів, особливо італійських, з тієї ж сфери взято і назву ректор (*rector* — начальник цеху). Структура, права і система зв'язків між членами об'єднання учителів і учнів були вироблені не одразу, проте уже перший університет, заснований у Болоньї (Італія) в 1119 році, за своїм статутом (якого міська влада мусила все-таки визнати), мав уряд, звід правил і канонів, свій суд. Університет виборив собі право обирати власного керівника, право судити членів свого об'єднання, влаштовувати режим і побут школи, бути майже у всіх внутрішніх і частково зовнішніх питаннях незалежним від міської і королівської влади — це був великий здобуток першого університету в Болоньї, з якого потім брали приклад й інші новозасновані заклади Європи. Ця автономність тривала довго; правда, в різні часи і в різних країнах вона мала свої різновиди, а університет — свій статут.

Отже, *статут* — це своєрідна конституція. Він був обов'язковим і для ректора, і для декана, і для студентів, вступаючи до університету, приймали присягу дотримуватися у всьому пунктів цього документа. А щоб студенти не забували, його текст читали раз на рік у всіх аудиторіях. Організатором життя в університеті був ректор, якого за італійськими традиціями обирали з середовища студентів. Як правило, ректору мало бути понад 25 років від роду, відзначався він успіхами в науці, був чесним, справедливим. При ньому діяло 9 радників. Він мав право носити меч, виступати на засіданнях міського врядування

і був повним господарем університету. Він же судив і карав за скоєні злочини, цензурував книги, організовував побут, лікування студентів.

Університети Європи мали право посилати своїх представників до сенату, конгресу чи міських представництв.

В ті давні часи ініціаторами заснування університету виступали міщани або міська влада, король або духовенство. З XIII століття складається традиція, що право на відкриття університету надає або папа, або цар. Оскільки в новоутворених вищих школах перевага надавалася теологічним наукам, то й головною керівною ланкою у них було духівництво, хоча траплялося так, що перевагу мали світські елементи, як було в Болоньї. В документах про відкриття університету найчастіше зазначалося, що він джерело наук, звідки люди мають черпати зрілість духовну, різні цноти й ерудицію. За статутом студенти, професори до університету могли набиратися з представників будь-якої держави, з будь-якої нації і віровизнання і тільки згодом стало вводиться в окремих містах обмеження за приналежність до іншого, не католицького, віровизнання. Середньовічні університети були якоюсь мірою інтернаціональним явищем. Більше того, — за статутом деяких закладів студенти з інших країн забезпечувалися правом на керівні посади, аж до посади ректора. Так, українець Юрій Дрогобич у 1481 році був обраний ректором Болонського університету.

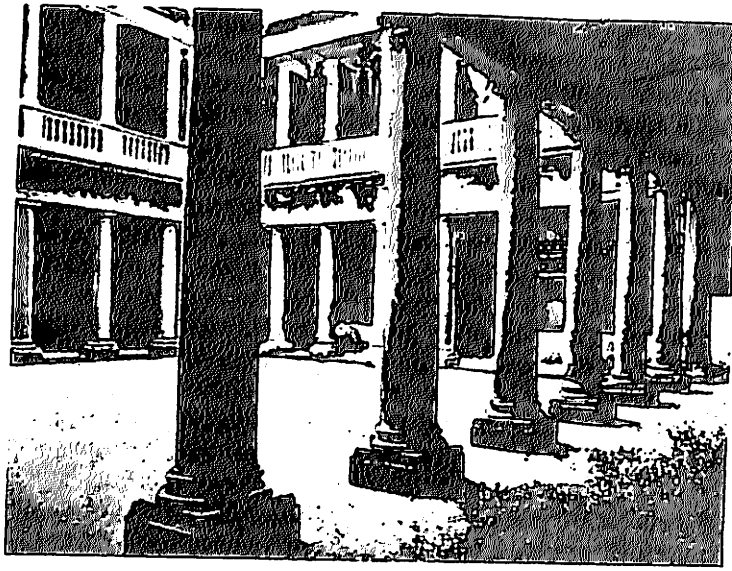
Новостворені університети за доби Відродження впливали на розвиток суспільних ідей, науки, культури, думки, оздоровлювали духовне життя. За першим університетом у Болоньї (1119) у XII столітті засновується перший університет у Англії (Оксфордський), у Франції — Монпельє (1180—1289), Париж, Сорбонна (1257), в Іспанії — Сіена (1240), низка університетів у Італії (Вінченція — 1205, Ареццо — 1215, Падуа — 1222, Неаполь — 1224,

Рим — 1303). Епоха ренесансу пробудила народи Європи, цей час позначений найбільшою кількістю новозаснованих вищих шкіл, зокрема й у слов'ян (Празький університет — 1348; Ягеллонський, Краків, 1364) та народів Східної Європи (університет у м. Печ, Угорщина). Заснуються Віденський (1365), Гейдельберзький (1386), Лейпцігський (1409), Вюртенберзький (1502), Кенігсберзький (1544), Страсбурзький (1621) та інші вищі навчальні заклади на терені Західної і Східної Європи. Усього від XIII до XVIII століття — близько 50.

Хоча всі намагалися наслідувати права й структуру першого Болонського університету, однак це виявилось неможливим. Від самого початку створення вищих шкіл у Європі склалося кілька типів університетів, що відображали різні соціально-політичні й ідейні позиції організаторів і керівників нових закладів у різних країнах.

Болонський, а за ним Падуанський університети стали зразками, можна сказати, республіканського типу вищої школи з увагою до світських наук, з виборним управлінням, у якому важливу роль відіграло студентство, з якого обирався ректор, а в середовищі викладів і студентів допускалася вільність думки. На цю незалежність нарікав свого часу не один папа. Майже 60 % учнів належало до світських верств. Цей тип університету прагнули наслідувати й інші, зокрема на нього орієнтувалися і при заснуванні Краківського.

Інших ідейних засад дотримувалися від початку заснування Сорбонни в Парижі, яку дехто називав університетом монархічного типу. Тут найбільше уваги надавали богословію, ректора обирала рада професорської колеї, студентські права були обмежені, жили вони у бурсі під опікою начальства, повсякчас виявляючи своє схиляння перед авторитетами. Це був другий тип вищої школи, на яку дивилися як на взірць у Празькому університеті.

Падуанський університет. Внутрішня галерея (XIII).

Та і до Болонського, і до Празького університетів доступ був вільний усім.

Зовсім інший тип закладу виробляється в Англії (Оксфордський, Кембріджський університети), де навчалися переважно представники аристократії, заможних родин, доступ сюди був обмежений. З України тут перебували діти пануючих верств, знатних родин та козацької верхівки.

Та було в цих університетах чимало спільного, зокрема в структурі, в правилах навчання, здобуття знань тощо. Про деякі риси середньовічних університетів скажемо окремо.

Усі середньовічні університети мали чотири факультети: обов'язковий для кожного вступника *артистичний* (підго-

товчий). Тут знайомилися із вільними мистецтвами (*Ser-tartes liberales*) — граматику, риторикою, основами діалектики (опанувавши ці три науки, студент одержував ступінь бакалавра мистецтва), філософією, арифметикою та геометрією, астрономією, теорією музики, після засвоєння цих наук студенту присвоювали ступінь магістра мистецтва і дозволялося вступати на *богословський, медичний й юридичний* факультети. На підготовчому студент одержував основні знання з латинської мови.

У Паризькому університеті присвоювалося три ступені: *бакалавр, ліценціат і магістр* (доктор). Незначні варіації були в інших університетах Європи. За іспити і диплом студент повинен був платити окремо і то досить значні кошти, з яких частину внеску видавали як платню екзаменаторам, а частину передавали до університетської каси. За докторський диплом платили 60—65 дукатів, на той час це була велика сума, яку не кожний міг внести одразу і сплачував поступово. Цікаво, що папа Пій IV, побачивши в цьому можливе джерело значних прибутків, видав у 1565 році буллу, за якою доктором будь-хто міг стати, «хто присягне папі», і внесе відповідну суму грошей. Лекції та іспити оголошувалися не обов'язковими, обов'язковим було внести до папської скарбниці гроші. Це так обурило студентів Падуанського університету і його професорів, що вони сотнями залишали стіни «святині наук», і місцева влада змушена була на свою руку видавати дипломи «за стародавнім правилом». Однак спекуляція дипломами не припинялася, і це завдавало великої моральної шкоди тогочасним вищим школам.

Вступ до середньовічних університетів був необмеженим для усіх соціальних станів, що вважалося одним з найбільших досягнень новоствореної вищої школи. Правда, загальна доступність до аудиторій високих наук визначалася не скрізь (наприклад, в Оксфорді), не завжди

(згодом перепоною до вступу були релігійні й класові бар'єри), та доступ до давніх університетів був вільний.

Перед початком навчального року молодь сходилася до університету, магістр заносив до списку усіх охочих. Вступники вносили плату за запис (у Кракові в XVI столітті було від 8 до 1 гроша), бідні — менше, заможніші — більше, декого з сиріт зовсім звільняли від оплати. Тут же студенти складали присягу на вірність університетському статуту і від цього часу ставали молодими («жовтодзьобими») студентами, поселялися в бурсі або на приватних мешканнях, якщо не мали з чого жити — шукали заробітку; заможні, приїхавши власними кінями, з своєю челяддю, обирали респектабельніші оселі, їх навіть записували в деяких університетах до окремих списків.

Вступник до Ягеллонського університету в XVI столітті давав прилюдно таке запевнення: «Я, Андрій Кривоніс з Києва, добровільно зобов'язуюся жити тихо і спокійно, не давати спонуки до жодних бешкетів і неспокою, і до таких дій нікого не підбурювати під карою мого виволання і можливостей відрахування з університету». Як бачимо, від студента вимагалось основне — не порушувати статуту й порядку життя.

Старша молодь необтесаних «беанів» (жовтодзьобих) в жартівливій формі перевіряла на терплячість — «обробляли пилкою», «сокирою», «обрубували» усе грубе, екзамнували на мудрість і вже після цього новий претендент на вищу освіту ставав повноправним студентом. Посвячення новеньких у студенти було веселим, але й не позбавленим грубощів і навіть варварства. Називалося посвячення «беанією», а новачок — «беаном» (гадають від овечого «бе», тобто такий, що нічого не розуміє). У XVI столітті проводилося воно в колегіумах університету. Збиралися «старі» й зараховані студенти й «обтісували» щойно вписаних. Робилося це між 8 і 21 серпня, перед початком навчан-

Беанія — посвячення в студенти. Гравюра. (Ерфурт, 1578).

ня. Новачок лягав на землю і лежав як мертвий, обраний «старий» («депозитор») брав шнура і обміряв «колоду» шнуром, далі брали пилку і «обпилували» зайве, сокирою обрубували все грубе й неотесане, «обрізували» вуха, щоб був глухим і не доносив на побратимів начальству,

іноді ще й обкидали багном. Потім студент приносив воду, його обмивали, обтирали, розчісували, приносили каламар з чорнилом, папір і «bean» повинен був показати, як він пише. Тут же приносили «лист від мами», у якому вона з плачем і жалем писала про муки сина, випещеного нею, «бідного голубчика, цукерку» і т. д. Відтепер «bean» уже повинен забувати домашні пестоші і жити лицарським життям. У німецьких університетах при цьому ще питали «беана»:

— Маєш маму?

— Маю.

— Ні, шельмо, вона тебе має!

І все це під загальний регіт і сміх. Новачок за все дякував, особливо за те, що «обтесали», «змили бруд» та ввели його до студентської сім'ї. Хто чинив опір, тому було гірше. По закінченню «беанії» усі йшли до шинку, пригощали новопосвячені студенти.

У деяких випадках ця процедура була такою брутальною, що навіть викликала протести, і на початку XVII століття в деяких університетах забороняли це робити в їхніх приміщеннях. Але традиції були настільки привабливими для молоді, що хотіла повеселитися, відпочити від канонів, що «беанії» стали проводити у шинках, винарнях, бурсах, щоб не бачило «начальство». Розквіт «беанії» припадає на XVI століття, але в Німеччині вона проводилась ще й у XVII. Її відлуння зустрічаємо й серед студентства пізніших часів.

У європейських університетах студентські жартівливі ритуали стосувалися переважно моменту прийому, зарахування молоді людини до вищої школи. Інші звичаї були в Кореї. Тут більше звертали уваги на ритуал випуску і влаштування його після навчання. Перший корейський університет було засновано у місті Кесоні (тогочасній столиці) в XI столітті. Найурочистішою подією вважали

випуск. (До аудиторії, де складали студенти випускні іспити, заводили коней). Якщо студент успішно пройшов усі процедури екзамену, йому відразу вручали направлення на службу, переважно чиновником у якусь провінцію, він хапав призначення, сідав у сідло, шмагав нагаєм коня і галопом мчав на місце призначення. Очевидно, тоді дуже цінували надане місце роботи, хоч і було воно у далекій провінції^{1а}.

Студенти середньовічних університетів мали статутом підтвержену форму одягу, в якій мали приходити на заняття і на всі урочисті події (диспути, іспити тощо). Краківські студенти XVI—XVII століть, наприклад, носили баранячу шапку (капуцу, коштувала 5-6 грошей), вузькі штани, сорочку, сардак (подібний до кафтана) з червоними рукавами, а на це все одягалася довга, з довгими широкими рукавами туніка, яку підв'язували поясом. Студенти не любили її вбирати, за порушення правил мали покарання від ректора й різних наглядачів. Енергійним, жвавим молодикам вона заважала рухатися, і в XVII столітті її довжину і довжину рукавів мусили вкоротити і зробити зручнішою. На стародавніх гравюрах і малюнках студенти майже завжди зображувалися в довгих туніках і, залежно від соціального становища, різних беретів. Цей убір був найважливішим зовнішнім атрибутом, що вказував на приналежність людини до академічного світу.

Туніки були різного кольору: пурпурового, чорного, голубого, зеленого, брунатного і навіть жовтого. (Пурпурову туніку називали «дикою»). Як найважливіша складова форми, туніка становила «економічну» проблему для студента. Треба було дбати, як її купувати і за які кошти. Найдешевшою вважалася чорна, з чеського сукна, але коштувала, як на ті часи, дорого — один флорин, а на хутрі

^{1а} Наше слово. — Варшава. — 1985. — 30 черв.

«Студента карають ослом». (Страсбур, 1479).

(носили багаті студенти) — 9 флоринів, тоді як кожух овечий продавався за 1,5 флорина.

Такий же одяг носили і бакалаври та магістри, але відрізняли їх за головними уборами: бакалаври мали чотирикутний берет, а магістри круглий, та ще бакалаври мали рукава тунік, унизу облямовані червоним. Берети вбирали на усі урочистості. Форма одягу студента була обов'язковою, і убогі від цього дуже потерпали, не раз до університету доводилося йти в чужих, позичених, туніці, береті, а то й штанях. Але молодь не скаржилася на долю, веселилася, жартувала, була організатором найвигадливіших витівок.

Через два роки студент, якщо він опанував запропоновану програму, складав іспит на бакалавра, після чого міняв убрання, одягав чотирикутний берет і продовжував

вивчення інших наук. Якщо через два роки він складав магістерський іспит — одягав магістерську туніку з червоною стрічкою на рукавах, йому дарували книгу, а на середній палець одягали золотий перстень як символ чеснот і чистоти. Не всі студенти досягали докторського ступеня, який вважався найвищим (доктор мав більшу повагу, ніж владика) і давав право керувати навчальним процесом в університеті.

Жили студенти в бурсах (своєрідних гуртожитках) і на приватних квартирах. Бурси формувалися за соціальним принципом — багатші і бідніші, між якими не раз доходило до кривавих бійок. 19 квітня 1474 року сеньйор (староста) до кривавих бійок Краківського університету Мартин подав бурси багатих Краківського університету Мартин подав ректору скаргу на бурсу філософів (де мешкали переважно бідні студенти), які часто чинили прикромості бурсі заможних. Одного разу недільної ночі намагалися поламати двері і викрикували погрози. Шляхтич Бернард з Люматі башева загрожував мечем і кидав камінням у вікна філософів. При цьому були й жертви. Шляхта не дружно ставилася до представників простого люду².

Хоча при університетах діяли гуртожитки, їдальні, навіть шпиталі, бідним студентам, які так жадібно хотіли пізнати солодкого меду науки, було важко платити за навчання, за іспити, за їжу, купувати одяг, книги тощо. Тому більшість із них з першого року навчання шукали постійного або хоча б випадкового заробітку. Ставали служниками у багатих родинах, переписували папери для купців, столярували, працювали кельнерами при шинках, рубали дрова, носили воду і т. д. Старші студенти знаходили «шляхетнішу» роботу — навчали учнів у початкових міських і приміських школах, дітей у заможних родинах,

² Ptaśnik Jan. Obrazki Życia żaków krakowskich w XV i XVI wieku. — Kraków, 1900. — S. 46—49.

переписували й оздоблювали книги. Тижневий прожиток у Кракові становив 10—12 грошей, а денна плата робітника — один грош.

Кошти університетів поповнювалися не тільки з плати студентів за вступ, навчання та іспити, а й з пожертвувань магістрату, духовних осіб, багатих родин. З цих невеликих сум виділялася частина (оскільки було можливо) на допомогу бідним студентам, які виявляли здібності в опануванні науками. Біднота навчалася краще від шляхти, яка часто їхала до університету не за знаннями, а «заради кавалерського виховання». Загалом же кількість студентів у перших університетах була мізерною, але з кожним роком зростала.

ТЕРЕН НА ШЛЯХУ

Коли нашої молоді відкрилася можливість удосконалити свою освіту, українська громадськість до цього поставилася по-різному. Відразу з'явилися прихильники й противники виїзду за кордон. Основну опозицію становила церква.

Найперше відзначимо, що молодь охоче прагнула навчатися в університетах тому, що люди, які закінчували тодішні університети, набували загальнолюдських прав. Випускники середньовічних вищих закладів звільнялися від податків, їх не мали права бити різками, вони могли звернутися до найвищого (навіть королівського) суду, мали за тих умов гарантований заробіток за фахом. А найважливіше — була можливість після далеких мандрів і поневірянь прислужитися рідному народові, піднесенню його культури, примноженню духовних багатств.

За «Литовським статутом» 1529 року (розд. 3, арт. 8) молодь з українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, могла вільно виїздити

на навчання за кордон без обмежень, їхали й з Лівобережної України. Та українська суспільність по-різному ставилася до наміру навчатися в європейських університетах. Перешкоди чинила церква, боячись, щоб з освітою не принесли додому майбутні бакалаври і магістри ересі і богохульства, а то й католицизму. Навіть львівська і братська церква, духівники якої для боротьби з унією потребували ширшого світогляду і знань, на початку XVII століття тривожилися: «П'ючи в чужих студеницях воду наук іноязычних, люди віру свою занедбують, а від того загибель народу вже близько ходить»³. Справа ускладнювалася тим, що польські єзуїтські колегіуми, деякі середні й вищі школи на Заході не приймали православних, і дехто заради науки приймав католицьке віросповідання або уніатство, а повернувшись додому — вихрещувався знову у православну віру. Відомий письменник і релігійний діяч XVII століття Стефан Яворський, прагнучи одержати вищу освіту, прийняв на Заході католицизм, а повернувшись до Києва, перейшов у православ'я і став професором Київської колегії. Своє тимчасове перебування в іншій вірі він пояснив дуже просто: «Отступство от благочестивья вѣры учинил не сердцем, но едиными усты сотвори, наук ради».

Щось подібне сталося і з Ф. Прокоповичем. У Римі «наук ради» він прийняв унію, а потім, як признався, учився «денно и ночью», а щодо навернення до католицизму «тайно смеялся». Здобувши високу освіту «пішо і кінно» з великими труднощами дістається додому і як тільки ступив на рідну землю, відразу прийняв православ'я. Дехто з київських студентів, користуючись тим, що в деяких університетах не примушували міняти віровизнання, обминали богословські науки, намагаючись

³ «Оглашение церкве братской Львовской» 1600 року.

збагатитися реальними знаннями, так потрібними для вітчизни. У 1759 році в Києво-Софійському монастирі жив ієромонах Давид Сухозагніт, який написав про себе, що «в немецких странах целый курс философии, також математики, медицины и немецкого языка обучался, но не слушал богословия»⁴. Щоб здобути освіту, щоб «одягнути вінець на голову і перстень на руку» (тобто одержати ступінь магістра або доктора) молоді люди не боялися ні фізичних, ні матеріальних, ні моральних перепон. Здолавши їх, вони посідали найскромніше становище серед свого народу.

Приклади С. Яворського, Ф. Прокоповича наслідувала й інша молодь, та все ж їхні «хитрощі» єзуїти, звичайно, швидко розгадували і називали їх удавальниками, «які обкрадають католицьку науку на користь православної церкви», та мусили змиритися.

Навіть такий письменник з демократичними поглядами, як Іван Вишенський, талановитий публіцист, своєрідний стиліст і знавець тогочасного світського життя, в питаннях університетської освіти був ретроградом, боячись, аби з світськими знаннями молодь не завезла на Україну зло православію. Латинські науки не тільки віддаляють нас від бога, писав він, «але всіх студентів своїх в погибіль вічную посилають», отож «до поганських учителів і до латинського хитрослів'я лжі не ходи, бо віру загубиш». Вишенський критикував філософію Арістотеля, а в тогочасних університетах вона займала важливе місце.

Дехто питання закордонної освіти намагався трактувати компромісно, однак користь від науки визнавалася безперечною. Захарія Копистенський у 1621 році писав, що православні і в світських науках мають успіх, але цим «не

⁴ Петров Н. Киевская академия в гетьманстве Кирилла Разумовского (отдельный оттиск). — 1905. — С. 40.

хваляться». Тим часом католики пишалися латинською мудрістю, але ж «вони чужим пір'ям хваляться», адже вони взяли все з грецької мудрості. Ми, православні, вони зазначає він, звертаємося до латинської науки, але при цьому відкидаємо сміття, «користуємося чистим зерном» («Палінодія»). Початок всякого гріха — незнання, а початок добра — знання, пише Копистенський, виступаючи таким чином повним апологетом науки й освіти.

Та переважна частина культурних діячів виступала за потребу посилати молодь за кордон на навчання, підтримувати процес, що розпочався стихійно. Усвідомлення необхідності осягнення західноєвропейської науки для захисту віри, загальногромадських справ наскільки швидко зростала, що зупинити процес набуття вищої освіти уже ніхто не міг. Тому більшість виступала відверто за «навчання чужого». Відомий письменник і діяч Дмитрій Ростовський (XVII) поставився до цього питання з ентузіазмом. «Схвалюю добрий цей нинішніх часів звичай, що чимало людей до інших держав за наукою ходять із-за морів, бо омудрілими повертаються»⁵. Таких поглядів дотримувався Петро Могила, який заохочував перші виїзди молоді з Києва за кордон на «казенний кошт».

Ідея потреби удосконалення і здобуття вищих наук утверджується на Україні вже за доби Відродження. Не накопуй таланту «в темную землю невідомості» — цей повчальний вислів стає девізом для молоді. Іхали вчитися, хоч і доводилося при цьому часто вдаватися до хитрощів. Син бунчуковського товариша Петро Кос-Кулябка з Лубенщини після закінчення Київської академії у 1723 році слухав лекції з філософії у Львівській єзуїтській колегії, зазнав переслідувань і 1725 року повернувся до дому. Через деякий час знову виїздить за кордон для

⁵ Ростовский Д. Сочинения. — М., 1857. — Т. 2. — С. 65.

«завершення своєї освіти». Спочатку подався до Віленської академії, а звідти у Рим. Став студентом Колегії святої конгрегації (щоб вивчити філософію), але у 1730 році після якогось випадку, запідозрений у нещирості до католицизму, зазнав переслідувань. Однак йому пощастило закінчити навчання, захистити дисертацію на ступінь доктора філософії і богословія. У 1739 році він уже був православним. «Гріхи, ради науки» йому були відпущені»⁶.

Але маємо випадки, коли пошуки знань оберталися горем та стражданнями, а іноді й трагічними наслідками. В цьому плані дуже цікавою є постать Григорія Скибінського, який під своїми записками і творами підписувався: «Григорій Алексіев сын Скибінскій, философии и иных свободных наук доктор, святѣй богословіи учитель свидѣтельствоваанный, рукою власною». Народився він десь на Волині в середині XVII століття (де саме — невідомо), навчався в православній школі на Волині, потім 4 роки вчителював. Прагнучи знань, виїхав до Італії, провчився 10 років, побував майже у всіх її університетах (Рим, Падуя, Венеція та ін.) і захотілося пізнати ще інші краї, міста, університети (як він пише — академії). Пішов до Франції, Німеччини. Будучи талановитою людиною швидко опанував філософськими, філологічними науками, але як православний серед католиків «завжди був гонимий» і зносив різні приниження... Змушений був прийняти уніатство (1688), але й це його не врятувало, у Падуї трапилася якась пригода, про яку детально він не розповів, і йому, «по наговорах попов папиних», відрубали руку. Так дорого дісталася наука у країні, де були найкращі університети. Залишив її, побував у Західній Європі і, зрештою, повернувся на рідну землю. Певно хтось його

⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. (отд. 2). — К., 1904. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 129—133.

запросив до Москви, і Скибінський їде туди, сподіваючись стати професором Московської греко-латинської академії. Тут його приймають досить прихильно, та коли дійшло до того, щоб його висвятити з уніатів у православні — церква поставилася до цього вороже. Прохання Скибінського про висвячення патріарх Андріан передав на розгляд еремо-наху Євтимію, великому ревнителю православія і ортодоксу в питаннях віри, а він, ознайомившись з поясненням колишнього студента, наклав таку візу: «Повестователь лишнього студента, наклав таку візу: «Повестователь пунктов сих достоин воздания за свое потружение си-есть наказания жесточайшего и казни смертная неотмольная». Скибінського засудили на смерть. Та патріарх Андріан, очевидно, не погодився на таку жорстоку кару ученого, Скибінського привели і поставили перед священним Собором, щоб він розповів про свої гріхи і розкався. Його вислухали, вчинили допит, довго обговорювали і винесли рішення: провина велика; щоб її виправити, Скибінський повинен написати твір, скерований проти папи, і в ньому «лжу латинскую обличити». Після написання полемічного трактату, через 10 років Скибінському дозволено повернутися у православ'я.

Знання й талант Скибінського дехто у Москві цінував, якийсь час він вчителював (мабуть, з дозволу патріарха) у Москві і писав свої твори. З них збереглися «Краткое сказание о граде Риме», опис Італії та її вищих шкіл, невелика поетика латинською мовою та кілька незавершених. У XVII столітті й пізніше праці Скибінського мали великий успіх, їх читали, переписували. Як закінчилася доля цієї обдарованої людини — невідомо. Гадають, або вмер, забутий своїм оточенням, або утік з Москви⁷.

⁷ Див.: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1913. — Кн. 2. — С. 1—274.

У творах цього просвітителя чимало цікавих розповідей про Італію та її вищі школи. Скибінський критикує папу, але з похвалою говорить про італійські академії (університети). Він пише, що до Римського університету приймають студентів «з різних царств», але Колегіум Романул ревно відбирає католиків та уніатів і тих, які тримаються папи та його віри. У Торуні, — пише Скибінський, «Академія велика і славна», у якій студенти одержують добрі, широкі знання. Венеція, пише Скибінський, «єсть на морю, то град zelo великий», красивий, багатий і до наук прихильний... Взагалі описи Скибінського позначені спостережливістю, умінням підмічати суттєве, узагальнити бачене, проникливістю в явища культури народу, його моралі й побуту. Даючи влучну характеристику тогочасним порядкам у Західній Європі, Скибінський з великою повагою ставиться до народів і їхнього піклування про вищі школи. Він вважав, що де б не була школа, де б не розвивалася наука, її треба підтримувати.

Скибінський належав до тих перших аматорів з України, які приносили на рідну землю, в середовище свого народу здобутки розуму великих мислителів і письменників доби Відродження. Такі, як він, поширювали у нас твори Т. Тассо («Визволений Іерусалим» був перекладений українською мовою ще в XVII ст.; — «Дѣйствія Гоффрида или Іерусалиму освобожденного пѣснь первая»). У XVII столітті з'явилися скорочені переклади деяких всесвітньовідомих новел Боккаччо, твори Е. Роттердамського, поезії Петрарки.

Скибінські залишалися без рук не даремно. Їхній героїзм нам, нащадкам, варто все-таки якось відзначити, принаймні хоча б не забувати про них і їхні мандри у чужі краї. Сам Скибінський володів майже усіма європейськими мовами, знав добре історію народів, теорію поезії (написав підручник) і орієнтувався у всіх найновіших наукових

ідеях світової культури. А тим часом особиста доля його, як переконалися, не дуже прихильна до нього, і все ж він не розкаювався в обраному, такому непроторованому і тяжкому шляху.

І ще одне цікаве спостереження є у Г. Скибінського. У Італії, як він пише, народ з гостинністю приймає студентів з усіх країн світу, охоче надає їм житло, ділиться, чим тільки може, доброзичливо, з радістю з ними спілкується, натомість «богомолов явных и святухов фаризейских вся Италия больно не любит и бережется их з великим опасением».

Драматично склалася доля і студента Степана Лукомського з Умані, який у 1712 році, ще хлопцем, пішов учитися до Києва, а в 1722 році «ходил в чужестранные края, маючи надію удосконалити свої знання з європейських мов, однак був змушений повернутися назад до рідного краю, бо у Польщі зазнав «преследования за благочестие греческого исповедания и что он был малороссиянином», а в інших землях також не міг знайти притулку і «прилежно» вчитися, бо скрізь до нього ставилися вороже, як до православного⁸.

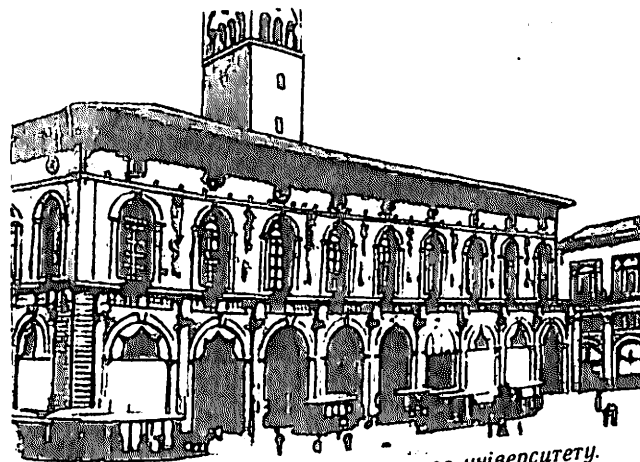
Та не всі вищі іноземні школи вимагали зречення своєї віри, цього дотримувалися здебільшого богословські заклади та окремі університети XVIII століття. Толерантно ставилися до релігійних і інших переконань протестантські університети. Однак релігійний бар'єр з роками ставав відчутнішим.

⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии (отд. 2). — К., 1904. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 213.

**УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ
В УНІВЕРСИТЕТАХ ЄВРОПИ
В XIV—XVIII СТОЛІТТЯХ**

Вихідці з України навчалися у середньовічних університетах Європи майже відразу після їх заснування або ж через кілька десятиліть по тому, хоча точно з'ясувати це тепер дуже важко, оскільки тогочасні списки студентів збереглися не скрізь. Та й там, де такі списки збереглися, виділити український контингент надто складно. Справа в тому, що тоді в університетах, до яких мала доступ молодь різних націй і різних віровизнань, вступні реєстри склалися просто і без будь-яких документальних формальностей. Знання перевірялися уже в процесі навчання. А починалося все так. У серпні чи вересні десь у аудиторії чи університетській колегії сидів бакалавр у чотирикутному береті, мав перед собою каламар з чорнилом, гусяче та, про запас, очеретяне перо і чекав на вступників. Перед ним на столі, розцяцькованому дивовижними знаками, лежала велика, оправлена в шкіряні палітурки книга, в яку рік за роком вписувалися студенти. На чистій, ще не списаній сторінці заздалегідь заготовлявся заголовок списку. Заглавні літери старанно вимальовувалися, бо цей список відкривав новий навчальний рік університету. Писали заголовки найчастіше загостреними очеретяними перами, тому вони на вміщеному фото виглядають контрастнішими. Іноді бакалаври модифікували їх на свій смак, але загалом зміст зводився ось до такого викладу часу і обставин дії, як у студентському реєстрі Краківського (Ягеллонського) університету за 1503 рік, тобто майже 500 років тому. Писалися списки латинською мовою. Ось уривок з нього:

«За ректора, високоповажного магістра Якобі де Гостінина, професора теології, каноніка костьолу колегії святого

Великий колегіум Ягеллонського університету.
(Краків, XIV).

Флоріана на Клепарові, у 1503 році були внесені до списків університету такі імена:

Stanislaus Petri de Vilna	4 gr.
Valentinus Michaelis de Leopoli	4 gr.
Alexius Petri de Mogila	3 gr.

Станіслав Петрович з Вільно	4 гр.
Валентин Михайлович зі Львова	4 гр.
Олексій Петрович Могила	3 гр.»

Іноді в процесі запису перекручувалися імена, по батькові, прізвища, назви місцевостей, звідки майбутній студент прибув. Деякі записи дуже важко прочитати.

Давні списки слухачів різних університетів Європи дають нам багатющий матеріал про те, що знав світ про наш край, нашу землю, наш народ і як його хто називав.

Виявляється, що на різні власні назви своєї батьківщини українці дуже багаті і можуть «позмагатися» з будь-яким народом, — до такого висновку приходимо при вивченні списків. Сталі назви свого народу ніхто з студентів українців не знав, і бакалаври-вписувачі надто мали багато клопоту. Кілька прибулих чоловік з однієї землі, навіть з одного міста, і мова одна, а коли бакалавр запитував, хто вони, перший говорив, що він *рус*, другий називав себе *рутенцем*, третій *роксоляном* і т. д. Переважно називалися рутенцями, а землю, звідки прибули, Рутенією.

У найдавнішому відомому на сьогодні документі, в якому згадані українські студенти, зазначено: «*Магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії*». Цей лист написаний 6 квітня 1353 року з Парижа (з Сорбонни) до Рима. Писали кияни, і вітчизну свою (чи з своєї волі, чи йдучи за традиціями Заходу) йменували Рутенією. Скоріше це була традиція Заходу. Від 1389 року у Сорбоннських архівах зберігся запис про бакалавра і ліценціата мов Германа Вілевича «рутенської нації з Києва». У XIV—XV століттях майже скрізь наших студентів послідовно називали рутенцями, і тільки у XVI під впливом багатьох закордонних видань, присвячених подвигам козаків, що з'явилися у Франції, Італії, Німеччині, зустрічаємо терміни *Україна*, *українець*, але старі традиції ще лишаються. Андріана Загорикуса 1567 року у Сорбонні записують як студента «нації рутенської з України». Дивне поєднання: рутенець з України. Та прихильність Заходу до терміну Рутенія (рутенець, рутенська мова) збереглася аж до XX століття. Певно, це було вигідно тим колам у Європі, які не поспішали визнати Україну, український народ, українську мову за реальний факт історії. Друга назва, якою позначали українських студентів — *рус*, *рос*, *русин*, *русієцькі* і т. д. Так записали у Болоньї в XV столітті Юрія з Дрогобича, що дало привід деяким дослідникам називати його

Список (матрикул) студентів
Ягеллонського університету
за 1550 р.

першим російським доктором медицини (див. про це окремо). Хто не знає, що в минулому українці називали себе русичами, руськими, той легко прийме запис XVI століття у Краківському університеті «*Микола Петрович, руский*» за факт навчання російянина у цьому закладі, тоді як Москва, боячись занесення ересі, не дозволяла своїм юнакам йти на навчання до цього закладу.

Поряд з назвою *русин* часто ще додавали: *русин з Литви*, *русин з Польщі*, *русин з України* (тобто із Наддніпрянщини). Дуже рідко послуговувалися терміном «роксолянус».

А найчастіше не засвідчували ні національності, ні віровизнання, переважно «прикладкою» до імені студента вказували місце походження або народження, від якого давали й прізвище, як от: Юрій Дрогобицький (із Дрогобича) або Іван Журавницький (із Журавників). Тому у списках, особливо XIV—XVI століть, найчастіше натрапляємо на такі форми запису: *Гниверба з Києва* (1389), *Іван з Рави* (1401), *Мартин з Тухлі* (1403), *Микола син Михайла з Самбора* (1421), *Іван Іванович з Галича* (1434), *Іван Іванович з Кам'янця* (1434) або просто *Кам'янецький* (1434); й тут же — хто й скільки вніс вступних грошей,

а поруч з безрідними, самотніми додавали — звільнений і житиме за «комунальний рахунок».

Впадає у вічі, що майже всі українці, особливо з над Дніпра, записуються Іванами; і не дивно, що всю націю в університетах називали Іванами та ще склали й прислів'я, що Іванові вчитися сам чорт помагає. Рідко у списках зазначали етнографічні регіони України, з яких приходили студенти. Чи про них мало знали, а чи самі вступники не заявляли про свою місцевість. Маємо небагато прикладів, коли молодий вступник записував одночасно зі своїм ім'ям і назву області, з якої походив. Та патріоти своїх етнографічних околиць були. Так, у 1410 році, вписуючись до Краківського університету, студент Іван Дорогостій уточнив, що він з Поділля, а Гроховський у 1566 році до всього додав, що він з Волині. Але такі випадки поодинокі.

В ту давню епоху при вступі до університету найважливішим було віровизнання (через це відбувалося безліч трагедій). Тому вже в другій половині XV століття проти деяких прізвищ або імен дописувалося, з якої він діоцезії, тобто краю, а по цьому можна довідатися і про віровизнання. Найчастіше згадують Київську, Луцьку, Володимирську, Львівську, Кременецьку землі. У списках Краківського університету ми натрапили на запис, позначений 1491 роком; якийсь Яків Іванович свідчив, що він мешканець Кам'янецької діоцезії. На початку XVI століття Іван Грошка при записі назвав Луцьк. Відтоді подібні дані зустрічаються досить часто.

У реєстрах, зарахованих до середньовічних закладів з XVII століття, крім імені, ще додається по батькові та прізвище. Стосується це переважно студентів з Наддніпрянини, з Лівобережної України і в окремих випадках з Волині. Серед перших з такими даними представлені студенти з Києва. У 1627 році до Краківського універси-

тету вписується Скаба Андрій Андрійович, Київ, вніс 3 гроша. За ним вписується Олександр Христофорович Третяк, Київ, (1631), Іван Теодорович Ющенко, Київ, (1635), Костянтин Романович Мормиль, Київ, (1640). Це було для всіх університетів новиною, бо європейські народи таких традицій не мали.

Нарешті найцікавіше. Хоча Україна, українські землі, українські козаки в писемних пам'ятках Західної Європи і в списках студентів зустрічаються з XVI століття (можливо, й раніше), але прибульці з України записуються українцями тільки з XVI століття (очевидно, під впливом визвольної війни 1648 року), і найперше на такі нотатки трапляємо в реєстрах університетів Падуї, Кенігсберга, а потім і в інших закладах. Дехто називає себе «козаком», або «старшиною», чи ще якимось, але пов'язує своє походження з козацьким станом, з січовиками. Такі подробиці (релігійні, національні, соціальні) заносилися у списки там, де існували традиції толерантності до чужого й інакше, де звичаї підпадали з роками, але й шукачі знань з України обирали для навчання університети, де панував дух вольності і демократії, де не переслідувалось православ'я, а коли вже і в такий спосіб не могли собі зарадити, то приховували свої релігійні переконання, а вже коли й цього було замало, на час навчання приймали унію. Декого, зокрема Василя Григоровича-Барського, відраховали з університету за втаємничення приналежності до православних.

Перші виїзди студентів з України були стихійними, на власні кошти, зібрані без будь-якої допомоги від держави і громади. Їхали, йшли пішки бідні й багаті, всі, у кого в серці горів вогник пристрасті до пізнання нового. Це були нелегкі кроки, і на них відважувалися більше незможні люди, ніж багаті. І робилося це не тільки заради власних майбутніх вигод. У звіті Київської губернської

канцелярії зазначено, що деякі студенти «на собственном своем коште, хотя с неописанною бедностию соединенном, для продолжения и получения высших наук ради пользы отечества отправились в Германию, о чем известно Киевской губернской канцелярии по причине выданных из оной ... паспортов»⁹.

Віддавна молодь мандрувала у ті краї, де склалися наукові традиції вищих шкіл (Париж), а також були можливості жити в бурсах з меншими витратами. Такі перші пристановища для українців, білорусів і литовців засновані 1397 року в Празі, а згодом, 1409 року, і в Кракові. У XVI столітті за королеви Бони налагоджуються тривкі культурні зв'язки Польщі з Італією, і туди їдуть на навчання поляки, українці, білоруси, литовці. Але відряджених за державний кошт майже не було.

У найстарішому Болонському університеті, заснованому в 1119 році на базі школи вільних мистецтв, що існувала з 826 року, «імена польських студентів і викладачів польського (і руського — українського) походження зустрічаються у списках... XIV—XVI ст.»¹⁰. Тут було добре поставлено вивчення астрономії, математики, медичних, юридичних наук. Болонью стали називати «матір'ю законів», а слава про місто з світським, «республіканським університетом» швидко поширилася у Європі. Висловлюючи спротив свавільності влади й духовенства, студенти й викладачі університету відстояли виборну систему управління (про що ми уже говорили).

У Болоньї вперше зроблено навчальний анатомічний розтин людини, тут викладали анатомію видатні вчені Везалій і Мальпігі. З цим університетом пов'язана діяль-

⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии [Отд. 2]. — Т. III. — С. 424.

¹⁰ Голенищев-Кутузов И. Итальянское возрождение и славянские литературы XV—XVI вв. — М., 1963. — С. 213.

ність Юрія Дрогобича, який дістав тут диплом доктора медицини, читав лекції з астрономії (1478—1482), а в 1481 році був обраний його ректором.

У XV столітті в Болоньї навчався Мартин (прізвище не збереглося), родом із села Жиравці, що недалеко від Перемишля. У молоді літа здобув ступінь магістра в Краківському університеті, а потім подався до славної Болоньї, незабаром удостоївся ступеня доктора медицини й залишився тут професором, а за якийсь час переїхав до Кракова. Мартин належав тоді до найосвіченіших людей Європи. Він був магістром п'яти європейських кафедр, написав кілька праць з астрономії, математики, які принесли йому європейську славу. Як медик, успішно лікував різні хвороби, за що його називали «королем медицини». Помер Мартин у 1460 році.

У 1765 році тут навчався відомий український композитор Максим Березовський. В Італії розпочалася його професійна композиторська творчість.

По кількості студентів в добу середньовіччя й Відродження Болонський університет належав до найчисельніших у Європі. Ще в XIII столітті кількість студентів у ньому сягала до 10 тисяч. Поділялися вони на дві групи — місцеві й ті, хто «із-за гір», їх ще називали ультрамонтанами.

Що знали в XVI—XVII століттях в Італії про Україну, про український народ, його історію та культуру? Певно, знали, але дуже мало, така інформація здебільшого зводилася до переказів про козацькі подвиги, боротьбу з турками і Кримом. Але відомі джерела й іншого змісту. Так, 1574 року в Болоньї вийшла окремим виданням цікава книжка Яна Красінського «Польща» (тепер рідкісна), у якій виділені розділи й про Україну. Її автор підтримує і намагається розвивати концепцію історика М. Кромера, і яка зводилася до того, що Україна-Русь територіально була «родовим гніздом слов'ян», що містилося

в трикутнику — Карпати, Вісла, Дніпро. Розвідка була досить популярною в Європі, а в XIX столітті цю концепцію підтримував і пропагував відомий чеський історик П. Шафарик.

Та найцінніша для нас праця італійського історика й юриста Бісаччіоні Майоліні «Історія громадянських воєн...»¹¹, надрукована 1653 року в Болоньї. Бісаччіоні Майоліні служив у молдавського господаря, бував на Україні, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ. Це «найшляхетніші лицарі і вмілі хлібороби, які уміють також вправно володіти зброєю, вони відчайдушні в боротьбі, їх воля до перемоги нестримна, аж до самопожертви». Автор зауважує в українців ще одну дуже важливу рису — «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей» (522).

Із студентів українців, що навчалися за кордоном, ім'я Юрія Дрогобича — одне з найпопулярніших серед дослідників і читачів. Про нього дослідники писали італійською, німецькою, польською, російською, українською та іншими мовами¹². Його образ знайшов своє втілення в художній літературі, образотворчому й пластичному мистецтві. Це справді найвиразніша і найповніше розкрита постать в історії нашої освіти. Про Ю. Дрогобича сказано багато, але це не дає підстави стверджувати, що усе документально з'ясовано. Як і про інших студентів та учених, що шукали мудрості за кордоном, ми про нього не все знаємо, але Дрогобичу пощастило — збереглося чимало писемних свідчень про його діяльність. Це сталося, напевно, тому, що його життя і наукові відкриття мають

¹¹ На це джерело вказав нам М. Гресько, за що висловлюємо йому щирі подяку.

¹² Див. Юрій Дрогобич: До 500-річчя виходу першої друкованої книги вітчизняного автора (Бібліографічний покажчик). — Львів, 1983.

значення не лише для вітчизняної культури, а й для усієї Європи. Тому є потреба сказати про цю непересічну постать більше.

Дрогобицький — псевдонім вченого, перейнятий від міста, звідки Юрій родом. Тоді прізвища давалися за назвою місцевості, звідки людина походила. Справжнє його прізвище, як вважають дослідники, Юрій Котермак¹³. Батьки його були прості міщани, жили убого, і Юрію довелося наполегливо долати злидні не тільки на батьківщині, але й на чужині, де пройшло його молоде, сповнене бідувань життя. Юрій Дрогобицький потім згадував, що всі здобутки давалися йому дуже важко.

Коли народився — невідомо, вважають, десь близько 1450 року, батька звали Михайлом («син Михайла Доната з Дрогобича»). Писемна біографія Юрія починається 1469 роком, коли прізвище юнака з'явилося у списках студентів Краківського університету. Як незаможний вступник вінс лише один грош.

Щоб стати студентом навіть підготовчого факультету університету, треба було мати бодай основи знань. Гадують, що таку початкову освіту він одержав у Дрогобичі, а згодом у Львові. Хоча писемні свідчення про львівські школи стосуються дещо пізнішого часу, але аргументи на користь Дрогобича слід брати до уваги, коли йдеться про освіту юнаків у XV столітті. Письмо і школа у слов'ян у ті давні часи мають певні традиції.

У Львові на початку XVI століття вже існували школи, очевидно, нижчого типу, вони могли давати початки знань, достатні для вступу в університет. У львівських актах за 1546 рік зазначено, що українська школа («Ruthenorum schola») була доступна всім, містилася у Галицькому

¹³ Ісаєвич Я. Д. Юрій Котермак з Дрогобича і його книга // Бібліотекознавство і бібліографія. — Х., 1969. — Вип. 7. — С. 108.

передмісті на Шпитальній вулиці, займала окремий будинок. Припускають, що подібні школи діяли на вулиці Руській і в Краківському передмісті. Навчали письма й мови також при монастирях і церквах у Львові. Якщо львівські міщани, купці були майже усі письменні, складали листи, тестаменти, придбавали і читали книги, — то десь вони здобували освіту. А книжки у львівських громадян, як стверджують документи, не поодинокі явище, до них ставилися з великою увагою, майже побожною. Міщани судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане. Збереглися писемні згадки (десь перед 1527 роком), що до міщанина Макарія ходив читати книги Васько Волинець; а на початку XVI століття багато людей у Львові переписували книги¹⁴. Усі ці факти свідчать про жвавий розвиток шкільної й книжкової справи. Але він був би неможливий без попередньо закладених основ — коріння освітніх явищ сягають минулих століть, того часу, коли сюди прийшов Юрій з Дрогобича.

Юнак мав здібності до наук і виявив наполегливість у пошуках шляхів до їх опанування, до відкриття невідомих світів людського духу. Уже в 1470 році він удостоюється ступеня бакалавра і продовжує відвідувати лекції та диспути. Він настійно готується до магістерських іспитів, вивчає Арістотеля, математику, геометрію і особливо астрономію. У 1473 році Дрогобич складає іспит на ступінь магістра, йому в урочистій обстановці одягають золотий перстень як ознаку чеснот, а також магістерську туніку, круглий берет. Але цим він не вдовольняється.

На всю Європу тоді линула слава великого храму наук у Болоньї. І син убогих дрогобицьких міщан їде до Італії, щоб удосконалити набуте і пізнати нове. У списках Болонського університету з'являється студент Джорджо де

¹⁴ Див.: ЗНТШ.— 1907.— Т. 78.— С. 35.

Леополі — Юрій зі Львова. Найбільше уваги він приділяє астрономії та медицині, у 1477—1478 роках вже складає трактати і прогностики астрономічних явищ, зокрема сонячне затемнення 29 липня 1478 року та затемнення місяця у 1479 році. Посилено вивчає медицину і одночасно читає лекції з астрономії (1478—1482), а також удостоюється звання доктора філософських наук, стає професором Болонського університету (1478). І як учений, і як сором Болонського університету (1478). І як учений, і як викладач Дрогобич зажив, напевно, доброї слави, поваги серед студентів і своїх колег, якщо у 1481 році його обрано ректором Болонського університету. А через рік (1482) йому присвоюють звання доктора медицини. Якщо докторами богослов'я та філософії першими стали серед українців Бенедикт Сервінус та Іван Тинкевич з Києва, які здобули це високе звання у Сорбонні ще перед 1463 роком, то першим вітчизняним доктором медицини вважають Юрія Котермака, сина міщанина-ремісника. Прийшов Юрій до Італії марно і скільки тут жив, завжди писав, що він *Юрій русин*, не соромився ні свого стану, ні підневільного становища свого народу. Він першим з українців почав робити розтини людського тіла, щоб відкрити причини хвороб і віднайти засоби для їх лікування.

Як ректор він очолив центр європейської науки і діяв та промовляв поруч з найвпливовішими громадянами міста, бо університет за тих часів мав статус малої держави, якою керував ректор, йому складали присяги професори й студенти на вірність науці. Велика завантаженість ректорськими обов'язками не заважала Юрію читати лекції з медицини, астрономії і займатися наукою. Його й далі цікавить астрологія, він досить успішно прогнозує події і явища, його праці мають прихильників.

Однією з перших друкованих книг виходить у Римі 1483 року «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтв,

медицини Болонського університету...». Це своєрідний астрологічний календар. При його створенні вчений у прогнозах користувався даними астрономії, географії, математики, а його передбачення місячного затемнення 1483 року зроблене на основі теоретичних розрахунків, і вони виявились досить точними. У книжці Дрогобича вперше у європейському друкованому виданні були згадані міста Львів, Дрогобич, Москва, Вільнюс і подана інформація про Україну-Русь. Зараз календар належить до найрідкісніших першодруків, його збереглося лише два примірники — у Краківському і Тюбінгенському університетах.

Вважають, що у 1488 році Юрій Дрогобич знову переїхав до Краківського університету і читав тут лекції з астрономії та медицини. Дослідники (Я. Ісаєвич) припускають, що його лекції слухав Міколай Копернік, згодом видатний учений-реформатор. Дрогобич зробив багато для піднесення слави університету, з якого він починав свій поступ у світ науки, сприяв прищепленню й поширенню ідей гуманізму в Польщі й на Україні. Звідси Дрогобич приїздив до Львова і, можливо, бував і в своєму рідному місті. Помер він у Кракові 4 лютого 1494 року, а будинок, який він з такими труднощами придбав, став власністю Краківського університету. Було небіжчикові тоді за сорок: передчасна смерть вкоротила вік молодого і талановитого ученого.

Юрій Дрогобич — учений європейського масштабу, проповідник гуманістичних ідей і нових досягнень науки, його праці були відомі в Європі, їх переписували й поширювали в рукописах. Про них знали і на Україні, як довів це І. Паславський¹⁵.

Наукова й творча спадщина Дрогобича дійшла до нас не повністю, лише сім трактатів і листів та один фрагмент

¹⁵ Паславський І. Юрій Дрогобич і його епоха // Жовтень.— 1983.— № 8.— С. 102—104.

вірша. З них маємо друком «Прогностичну оцінку поточного 1483 року», останні твори — в рукописах: «Прогностика на 1478 рік»; Лист до Миколи Чепіля у Римі (відблутого 1478 року); «Оцінка сонячного затемнення 29 липня 1478 року»; «Оцінка місячного затемнення 4 липня 1479 року»; Лист до Міланського герцога Джана Галеаццо і його матері Бони Савойської (1479); «Трактат про оцінку наслідків затемнень» (1490). Все це створено до праць і відкриттів Коперніка та Галілея, попередником яких (а щодо Коперніка — можливо, і вчителем) слід вважати українського ученого Юрія з Дрогобича. Бо він торував для них шлях до великих відкриттів, діяв далеко від рідної землі і коли помер, на чужині його ім'я було більше відоме, ніж на батьківщині.

Ще у XVII столітті складають в Італії список славетних докторів і професорів Болонського університету. До нього вносять ім'я Юрія Дрогобича. У XIX столітті списки видатних діячів були опубліковані у зв'язку з 700-річчям всесвітньовідомого закладу, розвитку якого прислужився і син українського народу.

На початку XIX століття (1839) починають друкувати матеріали про Юрія Дрогобицького і польські вчені, згадуючи його в історії Ягеллонського університету. Пошуки й дослідження продовжуються й до тепер.

У 1888 році ім'я Юрія Дрогобича, «магістра з Русі», з'являється і на сторінках періодичних видань (спочатку в «Варшавских университетских известиях» (1888, № 8). У цьому ж році вийшли й перші праці про нього німецькою мовою.

В українських виданнях про видатного вченого заговорили в 30-х роках, коли у «Літописі Бойківщини» (1931.— Ч. 1.— С. 171) побачила світ стаття В. Гуркевича. Та й після цього про Юрія Руса на Україні майже не знали. Завдяки працям Я. Д. Ісаєвича ім'я Юрія Дрогобича стало

загальнознаним. У 1972 році у видавництві «Молодь» побачила світ його документальна повість про вченого, а у 1983 році — бібліографічний покажчик «Юрій Дрогобич», підготовлений працівниками Інституту суспільних наук АН УРСР і Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Хоч написано про Юрія Дрогобича чимало, в літературі й досі трапляються недоречності і різнобій. Йдеться переважно про його національну приналежність. Тому що місто Дрогобич, з якого походив учений, за тих часів входило до складу Польщі, польські дослідники (наприклад, А. Фастнахт та інші, Словник польських лікарів) представляли його як діяча своєї науки й культури, католика за віровизнанням, бо інакше він не зміг би, мовляв, поісти таке визначне місце в тогочасній освіті. Але ж відомі випадки, коли до Краківського (Ягеллонського) і до Болонського університетів допускалися студенти українці без вимоги зміни віровизнання.

У зв'язку з тим, що біля імені Юрія Дрогобича у латинських, італійських, польських документах трапляються уточнення: *рус, рутенос, русіа*, — російські автори прийняли його за співвітчизника. Одна з ранніх публікацій про Дрогобича так і називалася — «Первая книга, напечатанная русским за границей» (Новое время. — Петербург. — 1900. — № 8336). Цієї багаторічної традиції трималися і автори журнальних та газетних статей аж до 80-х років.

Тепер про нього уже сказано чимало теплих, справедливих слів, і серед них таке важливе і містке — «перший». Справді, він був першим ректором Болонського університету з тих українських учених і студентів, які там здобували освіту; він *перший українець*, хто опублікував свою працю за кордоном в часи, коли книгодрукування ще тільки зароджувалося. Він, один із українських студентів, став пер-

шим доктором медицини і професором Болонського університету. Він перший серед своїх побратимів по духу удостоївся кількох наукових ступенів (доктор філософії, доктор медицини). Нарешті, перший дав зразки віршованої мови.

Доля Юрія Дрогобича склалася щасливіше від його послідовників з України (наприклад, Скибінського), бо за тих часів в університетах Італії до православних ставилися толерантніше і представники народів з-за Альп мали рівні права з усіма західноєвропейськими студентами. За часів Ф. Прокоповича таких умов уже не було.

СТУДЕНТИ З УКРАЇНИ НА ЛЕКЦІЯХ У ГАЛІЛЕЯ

Великою популярністю серед української молоді користувався Падуанський університет, заснований у 1222 році за зразком Болонського. Падуанці так любовно піклувалися про свою «альма матер», що уже в XIV столітті він стає нарівні з Болонським, а в XVI випереджає його і за рівнем лектури, і світовим визнанням. До Падуї їде молодь з усього світу. У XVI столітті склад юридичного і медичного факультетів був переважно світським (60 %). Це турбувало папу, який призначає ревізію університету, але Венеція, яка піклувалася закладом з XV століття, відхилила її, мотивуючи тим, що «земля Венецька вільна». Це було в той час, коли в Болоньї університетом керував уже папський легат.

До Падуанського університету допускали усіх, вільнодумство не переслідувалось, сюди згодом йшли лютеранці, їх навіть обороняли. Вихованців університету піддавали репресіям як еретиків за стінами закладу, але тут без ректора їх ніхто не мав права чіпати, вони підлягали правилам свого закладу.

Окрім юридичних, медичних, філософських, теологічних наук в Падуї вивчали філологічні науки (грецьку, арабську, єврейську та інші мови). З 1497 року діє кафедра вивчення Арістотеля. Великі учені й педагоги були професорами університету, користувалися популярністю наукові ідеї Е. Роттердамського, М. Сервета. Університет став центром гуманізму. У 1592—1610 роках тут читав математику славетний Галілей. З 1537 року професором медичного факультету був відомий анатом Андреас Везалій, завдяки працям якого відкрито легеневий кровообіг. В середині XVI століття відкрито при університеті поліклініку, анатомічний музей, а професор Бонафедо заснував ботанічний сад. Тут, відповідно до кількості націй, створювалися бурси (земляцтва), яких у XVI ст. діяло дев'ять.

Вихованцями Падуанського університету були такі видатні вчені і філософи, як М. Коперник, Торквато Тассо, Лодовіко Аріосто і багато інших визначних діячів світової культури.

Досить чисельний гурт складали студенти з України, Литви й Білорусії, Польщі, особливо в XIV—XVI століттях, коли ще не були створені університети в Страсбурзі, Гейдельберзі, Бадені та інших містах Європи. Багато вихованців слов'ян ставали тут професорами і брали участь у процесі навчання цього «світоча науки». Тільки протягом XIV—XV століть ректорами цього університету обирались одинадцять поляків і один русин. І хоча списки студентів збереглися не повністю, але й ті документи, які дійшли до нас, засвідчують, що в цьому університеті навчалось багато молоді з України. Університет з 1405 року належав Венеції, торгові люди з якої, особливо архітектори, побували в Києві, Львові, Вільнюсі та інших містах. Це певним чином полегшувало українським студентам вибір дороги до Падуї і виїзд до італійського міста. За свідченням Г. Барича, у XVII столітті в Падуї занесено до списків 1946 осіб

з України, Литви та Білорусії, а не записано 500¹⁶. Були це найчастіше випускники львівських, київських, Острозької та інших шкіл. Відомий культурний діяч, письменник XVI століття С. Оріховський у листі до П. Рамузіо писав, що у 20—30-х роках XVI століття в Падуанському університеті навчалися студенти з Малої Польщі та Русі, і тут же додав, що молоді українці приїжджають до Падуї з найвіддаленіших закутків, «куди не досягають навіть королівські комісари». Безперечно, такі «мандри» залишили добру славу на Україні, сприяли піднесенню освіти, науки, літератури. У створенні культурно-освітнього осередку в Острозі, зокрема так званої академії, не останню роль відіграли вихованці Падуанського університету.

Найперше згадаємо тут Кирила Лукаріса (народився 1572 року), людину діяльну, освічену й віддану інтересам віри та культури українського народу. Учився він у Венеції, потім у Падуанському університеті (1588—1595), слухав лекції Галілея і з таким поважним набутком знань приїхав до Острога, разом з Кіпріаном і Данилом Дорофеєм розгорнув активну освітню діяльність, учителював, перекладав, рішуче виступав проти наступу католицизму на православ'я. Його колегою на ниві організації українських шкіл і друкування в Острозі був згаданий ієромонах Кіпріян, який закінчив (перед 1594 роком) Падуанський університет, а перед тим навчався у Венеції і мав славу високоосвіченого мужа, талановитого перекладача і поета. Про нього в передмові до «Бесід Іоанна Златоустого» зазначено, що він «любомудрствовавший в Енетиях и Падавиях» (Венеції і Падуї.— Г. Н.). У 1592—1593 роках він також відвідував лекції Галілея.

¹⁶ *Barycz H. Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską.*— Wrocław, 1965.— S. 360—361. Див. також: *Подокшин С., Рогович М.* Джерел вищої освіти // Від Вишньського до Сковороди.— К., 1972.— С. 43.

Помітний слід в острозькому середовищі залишив Никифор, який обирався «ректором наук Еллінских и грецких» у Падуї. Після того служив проповідником грецької церкви у Венеції, деякий час вів церковну діяльність у Молдавії, де його за пропаганду православ'я кинули до Хотинської фортеці, звідти втік до Острога, брав діяльну участь у релігійних і освітніх справах.

Та серед вихованців Падуанського університету були не тільки діячі культури, церкви, науки, освіти, а й військові. Славетний сподвижник Богдана Хмельницького полковник Станіслав Морозенко також закінчив на початку XVII століття цей заклад¹⁷. (Взагалі майже вся старшина у війську Хмельницького мала якщо не вищу, то бодай середню освіту).

Випускники з України після закінчення Падуанського університету майже усі поверталися на батьківщину, але були й такі, що, здобувши високий науковий ступінь, ставали у своїй «альма матер» професорами. Десь у першій половині XVII століття з Галичини до Падуї приїхав Григорій Керницький, одержав там ступінь доктора філософії. Жив доброї слави і його земляк Яків Седовський. У XVII столітті Василь Русянович (зі Львова) обіймав посаду бібліотекаря земляцтва цього закладу, а русин П. Боїм — проректора. Українська громада з пошаною ставилася до людей, які удостоїлись звання бакалавра, магістра (доктора) у всіх університетах і навіть ушлявляла діячів віршамі. Світську людину з дипломом доктора на Україні підносили вище від владики.

Дипломи про закінчення університету в Падуї одержали також визначні діячі й учені Польщі, Білорусії та України (Г. Скорина який здобув тут звання доктора медицини), брати Іонікій та Софроній Ліхуди (XVII) — діячі росій-

¹⁷ Див.: Lwowianin. — 1840. — S. 169—178.

Професор читає лекцію студентам Падуанського університету (1582).

ської церкви, також вихідці з Падуї. Можна сказати, що інтелектуальна напруга цього визначного навчального наукового центру помітно позначалась на всьому суспільно-політичному й культурному житті східних слов'ян. За п'ять століть (XIV—XVIII) у стінах цього європейського міжнародного культурного центру одержали різні наукові ступені або вчилися близько 600 (а можливо, й більше) юнаків з України, які по-різному віддали свої знання та вміння вітчизні.

До інших італійських середньовічних університетів українська молодь виїжджала менше, можливо, тільки час

від часу до Риму, де колегія святого Анастасія та університет (заснований у 1303 році) відзначалися неприхильністю до православ'я, і студенти були змушені переходити в унію, як вчинив свого часу Феофан Прокопович «ради науки в колегіумі».

У Падуї збереглися дві рукописні книжки, до яких вписувалися студенти з Польщі, Литви й України, а в окремі роки і з Пруссії. Це реєстри польського студентського земляцтва, що називалося «Нація Королівства Польського і Великого Литовського князівства». Українці не мали окремого земляцтва, а входили до «Колегії грецької» або до згаданої вище «Нації...», а дехто і до німецького об'єднання, оскільки там була багата бібліотека. Кожний студент мав право обрати будь-яке одне студентське об'єднання. Кожною такою спілкою опікувався професор університету, а земляцтво (об'єднання) відстоювало інтереси своїх членів в університеті перед ректором, міською владою, вписувало новоприбулих до університетської метрики Найвищою владою в земляцтві вважалися загальні збори, а робочою владою консулярій — найповажніший член земляцтва, доктор, професор, обов'язково світська (не духовна) особа; два асесори репрезентували владу університетську: один від студентів правників, другий — від медиків або вільних мистецтв. Обидва повинні мати ступені. Третьою особою в управлінні був бібліотекар — теж людина з науковим ступенем. Був іще бедела, який займався господарськими справами.

У XVI—XVII століттях за очолення земляцтва (в Падуї) змагалися студенти з Кракова і Львова. У XVI столітті активну діяльність у земляцтві проводив львів'янин Миколай Боїм і Ясек Лісневський з Зимної Води. До керівництва земляцтвом обиралися й українці. Так, у 1689 році значну роль у ньому відіграв русин з міста Лева Василь Русанович (Bazyli Rusjanowicz). Про нього не маємо до-

статніх даних, документи лише засвідчують, що в 1689 році його висували на консулярія, але переміг доктор Ловацький з Кракова — при голосуванні набрав більше голосів. Русановича обирають цього разу бібліотекарем. Але на виборах у листопаді 1690 року він був таки обраний консулярієм і як керівник був досить популярним серед студентства. Наведемо витяг з протоколу про обрання Русановича. «Збори відбулися в домі бедели... з двох кандидатів на консулярія Русановича і Жака Мінашовича, медиків, обрано одностайною згодою першого з тією умовою, що він не вступить до колегіуму грецького і до списку його свого імені не внесе» (Archivum do dziejów literatury i oświaty w Polsce.— Т. 6.— Kraków, 1890.— S. 378).

Українського кандидата до керівництва земляцтвом застерігали, що він не має права належати до двох земляцтв, зокрема до колегіуму грецького, куди вписувалася більшість українців. (На жаль, списків українських студентів, що належали в ті роки до грецького колегіуму, ми не змогли переглянути).

Перша університетська метрика польського земляцтва почата з 1592 року. Записи дуже лаконічні, і тільки за характером прізвищ, назвами провінції та іноді й національності, приналежності до православ'я можна відібрати студентів української народності. У 1592 році зареєстровані Фелікс Кобринський, Яків Остроріг, Станіслав Держняк. У 1593 році вписався українець Василь Копеч (чи не Копоть?). Дуже цікаві нотатки маємо за 1594 рік. У Ягеллонському університеті традиційно навчалися русини Тичини або Тичинські: у 1407 році — Томаш Тичина, Венцеслав Тичина, у 1434 — Степан Тичина, в 1475 — Михайло Тичина, рутенус, в 1486 — Микола Тичина, рутенус; в 1535 — Григорій Тичина, рутенус, магістр, ректор школи у Кракові на передмісті Клепару; в 1557 — Мартин

Тичина, в 1592 — Іван Тичина, який у 1594 році назчався уже в Падуї, слухав лекції Галілея і, цілком можливо, бував у нього в помешканні разом із Збаразьким, з яким приятелював, а згодом і породичався. Поруч з Тичиною (Тичинським) записані Іван з Бучача та Станіслав Коритко із Звенигорода¹⁸.

У земляцтвах зупинялися і ті проїжджі з України, що прямували до Рима або Західної Європи. Так, у 1595 році у книзі записалися як проїжджі русини Іпатій Потій і Кирило Терлецький. У цьому ж році як студенти тут вписані Лукаш з Луцька, Варфоломій Кош, Григорій Остророг і якийсь Адам Запорочко з Литви. У 1596—1599 роках перебували Іван Орельський, Данило Коршак та Герман Легеза з Бірки. У 1599 році вписався на студентство також Адам Підгородний, не подавши про себе жодних даних. Взагалі, у першій книзі дуже мало приміток про релігійну чи національну приналежність студента, і тому основою для відбору до нашого списку були переважно прізвища та іноді приналежність до певної провінції.

Набагато цікавішою для історії української культури є друга книга списків студентів Падуї XVII—XVIII століть (1600—1749). Записи засвідчують, що наші студенти були не тільки слухачами, а й цілком визначеним в етнічному аспекті гуртом, навчалися тут студенти з усіх регіонів України. У 1600 році — брати Олександр та Костянтин з Острога, з родини князя Острозького. У 1602 році записався на студії Станіслав Кішка.

Та найцікавіші нотатки маємо на сторінках метрики за 1616 рік. Як правило, студентів вносили до книги латинською мовою. Але 13 липня цього року записався студент з України слов'янською абеткою: «Іеремонахъ Іезекиель

¹⁸ Album studiosorum universitatis Cracoviensis.— Cracovial, 1887.— Т. 1.

Курцевичь рукою власною», а поруч переклав запис на латину. У такому вигляді список зберігся аж до наших днів. Вихованець Падуанського університету І. Курцевич увійшов в українську історію як товариш і сподвижник гетьмана П. Сагайдачного (був настоятелем Трахтемірського монастиря; прислужився вітчизняній культурі). У наступні роки в Падуї вчилися Олександр Зборовський (із Зборова, 1617 рік), Станіслав Кішка, референт великого князя литовського, Павло Скоп (очевидно, простолюдин, бо проти його імені в списку хтось нечемний дописав «бидло рогате»). Був студентом в цей час і якийсь Миколай з Острога. Через 4 роки (1621) у списках студентів зустрічаємо Євстафія Воловича, Олександра Корибута з Вишнівця, а в 1632—1634 роках студентами значилися Мацій Мазурко та Іван Маркевич. З ними сюди прибув і професор Краківського університету Марко Лашко, поїзження якого не вказано. У 1637 році до списку студентів записався як «Роксоланус» Станіслав Вицяньський, а з ним і Олександр Гукович, через рік у списках (1638) знову зустрічаємо Костянтина і Януша Острозьких, вихідців із шляхетного княжого роду на Волині.

Іноді у метриках натрапляємо і на цікаві примітки соціального звучання. Так, за 1640 рік маємо дуже оригінальний запис: «Казимир Якубович, убогий чоловік», а по-нальний запис: «Ян Тамський, професор геометрії Краківського університету». У XVII столітті в списках з'являється інформація з детальнішими даними на особу. Так, за 1656 рік читаємо: «Августин Зімницький, русин з Могильова, лектор теології... професор». Національну приналежність визначали як «роксоланус» або додавали — «з руської провінції». У списках 1660 року вперше зустрічаємо такі дані: «Йозеф Данило Дзик, катедральний вікарій Луцький, національність — українець, Київський дистрикт». Це, здається, найдавніша згадка, в якій

Г. А. НУДЬГА

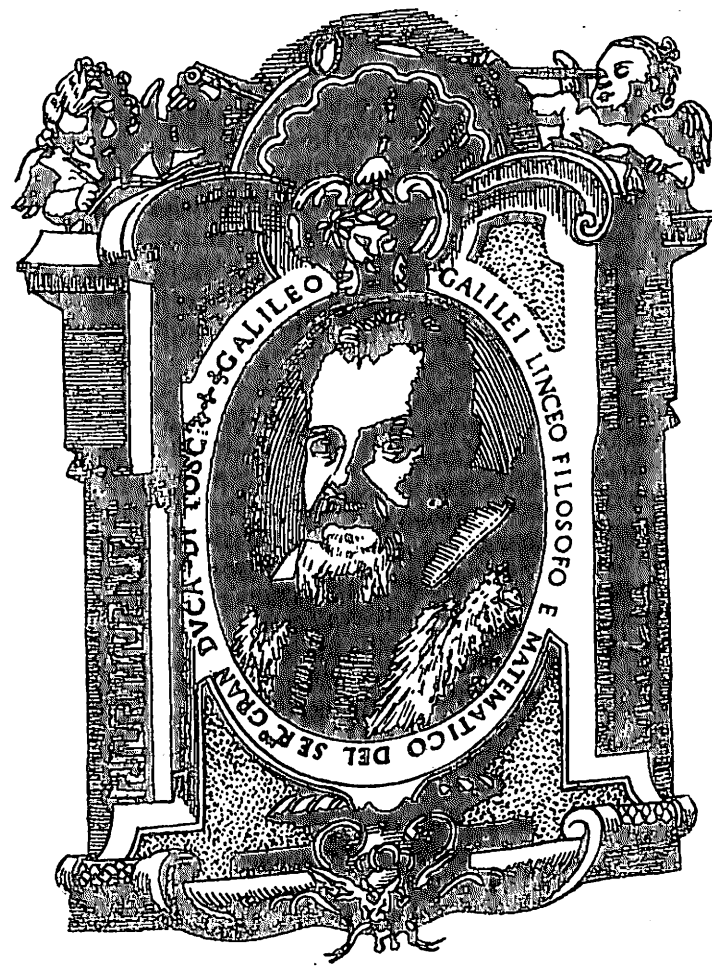
зазначено нашу національну приналежність в сучасній транскрипції. Назвав себе так киянин Данило Дзик. (У наступні роки українцями нарекалися студенти Кенігсберзького університету). Але й після цього у списках маємо різнобій: один — «роксоланус», інший — «русин», а Антон Хмельовський, студент Падуанського університету, у 1673 році записав себе «русиняком»; його товариш Томаш Гулевич з Луцька не зробив проти свого прізвища ніякої примітки. А були й інші записи. У 1686 році Кароль Превані назвався «русинським схоластиком». Останнім у цій другій книзі зафіксований Томаш Маерановський, шляхтич чи міщанин зі Львова, який прийняв католицьке віровизнання.

На жаль, на цьому обривається друга метрика студентів Падуанського університету, але вони, як ми уже зазначали, не відбивають дійсного стану речей, тому що частина студентів належала до інших земляцтв, а дехто (заможні) і взагалі не входили до об'єднань, а жили на приватних помешканнях. Отже, насправді студентів з України в Падуї в XVI—XVIII століттях було набагато більше.

Уславили Падуанський університет видатні вчені із світовим визнанням, зокрема Галілео Галілей, який тут викладав математику, геометрію, астрономію, механіку, військову архітектуру протягом 1592—1610 років. Слухали лекції Галілея і студенти з України.

За університетську кафедру в Падуї Галілей вперше став 7 грудня 1592 року: спочатку читав космографію, а згодом викладав інші науки. Популярність Галілея — ученого і викладача — швидко зростала. Іноземці їхали до Падуї з усіх кінців Європи.

Галілей переїхав із Пізи до Падуанського університету на запрошення сенату восени 1592 року, обравши нове місце праці і житла, очевидно, з кількох побуджень, а серед них найголовніше — тут було культурне, наукове, суспільне

Галілео Галілей. Гравюра XVII ст.

середовище, яке підтримувало б його творчі пошуки, а лекції вселяли надію покращити своє матеріальне становище. Справа в тому, що на плечі Галілея доля поклала турботи про двох сестер — Вірджінію і Лівію, яким найперше було потрібне придане. За лекції в Падуанському університеті він спочатку одержував щорічно 520 флоринів, а тільки за Лівію треба було дати посаг у 1800 флоринів. Довелося заборгувати, щоб якось звести кінці з кінцями. До того ж Галілей зустрів дівчину-сироту, одружився. З'явилася своя сім'я: дві дочки і син. Матеріальне становище було скрутним. І він відкрив майстерню, а вдома читав приватні лекції студентам.

У Падуї Галілей оселився спочатку в свого приятеля Пінеллі, далі зайняв окрему квартиру, куди приїхала і сестра Вірджінія, а згодом поселився в просторому будинку, біля якого був сад. Лекції в університеті «державний математик» Падуанського університету читав, зважаючи на приписи духовної влади, зате нові свої думки та ідеї широко викладав у себе вдома. У години відпочинку грав на лютні. За відвідини приватних лекцій студенти вносили невелику платню, і це стало підмогою для ученого, який перебував у такій скруті, що за борги йому погрожували навіть арештом.

За роки перебування в Падуанському університеті Галілей зробив чимало наукових відкриттів, вони спричинили різкий поворот в свідомості суспільства. Насамперед згадаємо, що, користуючись досягненнями голландських майстрів у галузі оптики, Галілей сконструював перший телескоп, за його допомогою відкрив гірський ландшафт поверхні Місяця, супутники Юпітера, установив фази Венери, відкрив кільця Сатурна, встановив, що Чумацький Шлях — це скупчення великої кількості зірок. Тоді ж він винайшов пропорційний (військовий) циркуль, який швидко поширився у країнах Європи.

Все це разом, а особливо доведення фаз Венери, підтверджувало відкриття Коперніка про геліоцентричну систему. Зважимо, що за основними положеннями релігійних догм питання нерухомості Землі не дозволялося брати під сумнів і обговорювати в будь-якій формі.

Геліоцентричне вчення Коперніка і Галілея викликало гнів інквізиції в Римі, і в 1633 році Галілея перед судом примушують зректися своїх поглядів. Після довгих погроз і тортур вчений зрікається геліоцентризму, але його ідеї сприйняли як істину, і ніхто не вірив, що Галілей справді зрікся своєї теорії. Поширювали чутки, що Галілей, проголосивши зречення, тут же промовив: «А все-таки вона крутиться!» Вірила в цю легенду і європейська громадськість. Коли після суду Галілей перебував під домашнім арештом, до Риму надходили на його ім'я листи «З-поза Альп», які підтримували великого ученого. Деякі листи перехоплювала інквізиція, але вбити наукову істину не змогла. Геліоцентризм переміг. Коли в Римі 1633 року інквізиція влаштувала судилище над Галілеем, в Падуї навчалось кілька студентів з України. Очевидно, вони знали про становище великого ученого, передавали це в листах на батьківщину, засвідчували поширення ідеї геліоцентризму і нових поглядів на будову Всесвіту. Ці ідеї поширюються і на Україні, зокрема в середовищі Острозької академії, де були вихованці Падуанського університету, які слухали лекції Галілея і більше знали правди про його наукові відкриття й ученого як видатну особистість. Студенти були першими, хто приніс на Україну вчення Галілея, а також геліоцентричну теорію Коперніка, підтриману і розроблену та підтверджену багатьма відкриттями італійця. Тому не дивно, що у XVII столітті, уже в колі спудеїв, на Україні геліоцентрична система була сформульована по-народному так стисло: «Іду вчитися туди, де воздержано сонце і пущено землю». Ім'я Галілея,

як свідчить лист Збараського до видатного вченого, було відоме на Україні і в Росії (див. про це далі). Знали уже, а можливо, й був кимось (Збараським у Збараж або Львів) завезений телескоп, якого називає Збараський «окулярами». Чи переслав його Галілей своєму збараському адресату — невідомо, але в листах до ученого про «окуляри» йдеться досить конкретно.

Лекції Галілея в аудиторіях Падуанського університету слухали Фелікс Кобринський, Яків Остроріг, Станіслав Держеняк, Василь Копеч, Іван Тичина (Тичинський), Лукаш Канон, Григорій Остроріг, якийсь Легеза, Іван Орельський, Данило Коршак, брати Острозькі, Станіслав Кішка, Кирило Лукаріс, Кіпріан з Острога та інші. Ходили студенти з України на приватні студії і до Галілея. Про це довідуємося з документів, що збереглися від тих часів. Старанним слухачем, згодом близьким знайомим Галілея був Криштоф Збараський, вихідець з української, в майбутньому спольщеної шляхти. Й інші українські студенти знали Галілея, однак про це у нас мало писемних даних. Найпевніше документальні свідчення маємо про братів Збараських та І. Тичину (Тичинського). Наголошуємо це тому, що вони чи на Україні (у Львові, Збаражі, Кременці, Острозі та інших містах), чи серед студентів українців у Падуї поширювали ідеї й наукові відкриття Галілея, розповідали і про його відкриття.

Про стосунки братів Збараських з Галілеєм збереглися листи, писемні свідчення, документи, опубліковані італійською мовою. Є потреба кілька слів сказати про становище, яке посідала у XVI столітті родина князів Збараських, про її хитання між православним і католицьким віросповіданням. Князі були великими власниками маєтків і у ставленні до народу такими ж визискувачами, як і інша шляхта. Але членам цієї родини властиве було прагнення пізнати передові ідеї західноєвропейського прогресивного руху.

Зрештою те, що було і в князів Острозьких, з якими рід Збараських змагався за першість.

Князь Януш Збараський, воевода Брацлавський (помер 1608 року), батько Юрія і Криштофа Збараських, вважав себе нащадком київських князів, які перебралися на Волинь після падіння Києва 1240 року. Його дружина Анна Четвертинська теж походила з родини, яка виводила свою генеалогічну лінію від київського князя Святополка Ізяславовича. Наскільки це істинні корені, сказати важко, але традиції ці сім'ї трималися руських. Польські дослідники зазначають, що під кінець XVI століття в родині багатих і можновладних Збараських панувала «atmosfera guska i ortodoksy prawoslawny»¹⁹ («атмосфера руська і ортодоксы православні»), їх особливо ретельно пильнувала Анна Збараська. У такій обстановці виховувалися і два її сини — Юрій (1574—1631) і Криштоф (1579—1627). У 1581 році мати померла, синів віддали до католицького колегіуму, і в душах хлопчиків почалося роздвоєння, яке позначилось на їхніх поглядах. З одного боку тиснули заповіді і традиції предків, з іншого — приваблювали привілеї польської шляхти і можливості таким чином збагатити і набути певнішого становища серед можновладців. Батько й сини довго перебували на роздоріжжі, то наближалися до польського короля, то вороже ставилися до Люблінської унії (1569), не прийняли Берестецької церковної злуки 1596 року, вимагали скасування ордену єзуїтів, тримали в своїх маєтках православних священиків, не допускали примусового окатоличення українського населення. У березні 1607 року Криштоф Збараський підписує ухвалу передсеймового Волинського сеймику, яка вимагала «знесення Брестської унії і

¹⁹ Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich.— Przemysł. 1927.— S. 40.

поновлення підпорядкування східної церкви царгородському патріарху, а не римському папі»²⁰. У серпні того ж року батько Криштофа Януш Збараський також підписав вимогу, адресовану польському сеймові, — «знесення унії Брестської». Як бачимо, ні батько, ні сини не були байдужими до своєї національності і православної віри.

До маєтку Збараських їздив константинопольський патріарх і висвячував тут православних священників²¹. Молоді Збараські хоч і були покатоличені, зв'язок з предківською національністю, їх вірою і традиціями тримали хоч і не афішовано, але до кінця свого життя, і недаремно дехто з їхнього роду просив, щоб його поховали у Києві. Ходили чутки, що Юрій і Криштоф Збараські свідомо не одружилися, аби не примножувати покоління зполячених українців. На них чоловіча гілка Збараських згасла.

Януш Збараський, воевода брацлавський, рано віддав синів до університету, в 12 років. Навчання в Кракові не задовольняло їх, і брати їдуть до Падуанського університету, де в ті часи було багато молоді «із земель руських і литовських». До метрики вузу Збараські записалися 8 лютого 1592 року і заплатили за вступ: сімнадцятирічний Юрій — 3 скуди (італійська монета), а дванадцятирічний Криштоф — 2 злотих. Тут вони заприятелювали з багатьма литовськими, українськими студентами, серед яких зустрічаємо українця Юрія Туркевича, Івана Тичину (Тичинського), білоруса Миколу Глібовича, мабуть, литвина Миколу Милецци та інших, але найбільше заприятелювали з Андрієм та Іваном Тичинами.

Східноєвропейську молодь захоплювали ідеї гуманізму, проблеми, що їх висувала епоха Ренесансу (свобода особи, народу, велика увага до античної культури), прагнення

²⁰ Там же. — С. 164, 168.

²¹ Там же. — С. 40.

пізнати якнайдосконаліше навколишній світ і саму людину тощо. Привертали увагу також величні архітектурні пам'ятки Рима, Венеції, Неаполя та інших міст, куди мандрували шукачі духовних скарбів. Охоче купували книжки і везли їх з собою на батьківщину — до Львова, Києва, Луцька, Кам'янець-Подільського та інших українських міст.

Найважливішою подією в Падуанському університеті 1592 року стала поява на кафедрі цього закладу Галілео Галілея. Усі, хто навчався в Падуї в 1592—1610 роках, обов'язково слухали його лекції, на них сходився увесь університет.

Тоді ж і познайомилися брати Збараські з Галілеєм. Криштоф заворожений був своїм професором. Все життя потім повторював, що став «кохатися в мудрих людях». Коли слухав його виклади з астрономії, то уявляв небо над Львовом чи Збаражем або Кременцем. А коли приїздив до Львова чи Збаража, то відчував тугу за учителем, його тягнуло до Падуї. Коли ж були разом, розповідав Галілею про Польщу, Русь (Україну), про козаків та славі міста Львів, Збараж і про татар, які спустошили цей край у 1594, 1587 роках. Галілей радив, як зміцнювати замки.

У 1601 році, після кількох років навчання в Падуї, після невеликої перерви, брати Збараські їдуть до Нідерландів, щоб продовжити навчання, зокрема з будівельної інженерії. Тут їм пощастило послухати лекції знаменитого професора Юстуса Ліпсіуса, учня Еразма Роттердамського, але такої інтелектуальної атмосфери, як у Падуї, вони не знайшли і в липні 1602 року перебралися до Падуї. Тут Криштоф протягом 1602, 1604, 1605 років ще тісніше сходиться з Галілеєм. Разом з Іваном Тичиною, Криштофом диться з Галілеєм. Разом з Іваном Тичиною, Криштофом Бучацьким, Станіславом Лясоцьким, іншими польськими та українськими студентами відвідує Галілея і навіть живе деякий час в нього.

У паперах Галілея збереглися тогочасні записи про перебування К. Збаразького в його домі. Так, 8 липня 1602 року вчений занотовує, що сьогодні у нього був К. Збаразький, вони розмовляли на наукові теми. Через якийсь час Галілей робить новий запис, що 10 жовтня Збаразький знову був у нього і вручив йому при цьому 120 лір. Є згадки про відвідини К. Збаразьким Галілея 20 грудня 1604 року, у 1605 та інших роках. Отже, спілкування українського студента з великим ученим не було фрагментарним, їх еднали взаємні симпатії. Учитель до свого учня ставився досить прихильно, про що свідчать і подальші роки їх взаємин²².

К. Збаразький й Г. Галілей листувалися, деякі з послань дійшли до нас. Про зміст одного з них згадаємо, бо він для історії культури східних слов'ян має важливе значення. Після 1605 року Криштоф живе у своєму маєтку в Збаражі біля Тернополя і, як признається, відчуває сильну потребу спілкування із своїм учителем. Нарешті не витримує розлуки і в 1611 році їде до Падуї, до свого мудрого наставника, але не застає його. Галілей у 1610 році переїхав до Флоренції. Засмучений Криштоф пише йому листа, в якому після привітань і поздоровлень зазначає, що вчення Галілея відоме народам Східної Європи — полякам, українцям, білорусам, московитам, — його тут називають найяскравішою зіркою серед умів усього світу, а «промені його зірки уже дійшли аж до цієї найхолоднішої зони світу — Московії» (*sono pervenute fino in quella freddissima zona di Moskovia*)²³. Дякує також за надіслану якусь цінну річ. А в іншому листі просить Галілея надіслати йому винайдені ним досконалі «окуляри» (ідеться про телескоп). У своїх записниках Збаразький

²² Там же. — С. 127.

²³ Там же. — С. 129.

занотовує: «Я як друг і слуга професора дуже радий, що його ім'я буде безсмертним і викликати загалъну шану та подив народів світу»²⁴.

Усе це засвідчує, і то досить певно, що українські і польські студенти мали змогу оперативно переносити на рідні землі все, що чули, пізнавали, вивчали й засвоювали в Падуї. У цьому є безперечна заслуга польських, українських студентів і, очевидно, коли йдеться про учення Галілея, братів Збаразьких. Практично такі знання, новини застосовувалися найперше в Острозькій академії, в Київських школах, у Львові. Хоча брати Збаразькі «ради моди й вигоди» перейшли до табору польської шляхти, більше працювали для польської культури, але з традиціями своїх предків з українського народу ні воңи, ні їхній рід рішуче не поривав, своєю діяльністю на стикові двох культур вони прислужилися поширенню ідей Відродження на Україні, будучи весь час у дружніх взаєминах з багатьма українськими студентами, згодом діячами культури, вони гідні того, щоб їх згадати, особливо коли йдеться про засвоєння ідей Галілея на Україні.

На жаль, точно встановити кількість і прізвища студентів з України, які протягом 18 років (1592—1610) слухали лекції Галілея, тепер важко. Дві рукописні книжки XVI—XVIII століть, що дійшли до нас, подають прізвища тільки тих студентів, хто входив до земляцтва «Польща», але ж у ній зазначено, що більшість українців православного віросповідання входила до грецького товариства. За списками тільки польського земляцтва з Польщі в Падуанському університеті протягом 1592—1610 років, коли читав лекції Галілей, перебувало 600 студентів. З них українців і, можливо, білорусів приблизно 52 особи. Найбільше було у 1592-му (14), 1595-му (12); 1599-му (8), 1609-му (2)

²⁴ Там же.

й найменше або й зовсім не виявлено по цих списках у 1597-му, 1601-му, 1603-му роках, хоч вони могли бути записані у списках грецького (православного) земляцтва, яких нам не пощастило переглянути.

За 18 років — півсотні студентів. Та основне, що вони слухали вчення великого просвітителя і гуманіста, несли його вчення на рідну землю: в Острог, Львів, Збараж, Київ та інші міста й місцевості. Українська наука, культура переживала драму боротьби передових ідей з церковною догматикою, їй не були чужими найновіші відкриття великих мужів. Це конкретний доказ істинності слів Ф. Енгельса, що в епоху Відродження «вся Західна і Центральна Європа, включаючи сюди і Польщу, розвивались тепер у взаємному зв'язку»²⁵. Це стосується і України, яка входила тоді до складу Польської держави. Для української молоді, хоч як складно було в умовах соціального і національного гноблення прориватися до вогнищ вищої освіти на Заході, вона це й робила.

Набагато менше студентів з України училися в університеті міста Базеля над річкою Рейн. Списки Базельського університету збереглися не всі. Як і у тогочасних школах, вони скупі на дані про кожного студента. Поруч з прізвищем подаються лаконічні нотатки, даних про приналежність до певного народу майже не зустрічається. Примітки «шляхтич з Польщі», чи просто «з Польщі», або «Польща» щодо походження нічого не дають. Так можна сказати і про українця, білоруса чи литвина. Навіть за прізвищами важко орієнтуватися: про Івана Кішку читаємо — «з Польщі», а проти Станіслава Старзеховіус чітко подається русин (українець). Спроби виділити українців, отже, не застраховані від помилок.

²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 467.

У доступних нам списках від 1551-го по 1599 рік студентів із нотаткою «з Польщі» на різні факультети записалося 145 осіб, з них за різними примітками та за характером прізвища нараховували понад 12 осіб, яких можна віднести до українців або білорусів. У 1549 році прийшов до Базеля Іван Рокита, але про його походження немає ніякої примітки. Якщо допустити, що він українець, то це найдавніший русинський студент у Базельському університеті. У 1551 році записався Станіслав Грош, а в 1557-му Станіслав Кокоско, про якого теж немає жодних даних. Нарешті, у 1561 році маємо дуже цікавий і чіткий запис про двох студентів, прізвища яких не назвав би українськими: Станіслав Старзеховіус і Станіслав Кернегус, проти них зазначено «Rutenus», але з якої місцевості вони прийшли невідомо. У 1563 вступає до Базеля Іван Кішка. Представлені в студентських списках також Микола Остроріг (1581), Олександр Тризна (1596), Станіслав Волович (1596) (можливо, рідня Євстафія Воловича, литовського магната, на честь якого український поет Андрій Римша написав панегіричні вірші).

Варто згадати ще й професора, якого двічі обирали ректором цього університету (у 1613 і 1627 роках) — Мартина Хмеліцького, родом з містечка Хмельник на Люблінщині. Його батько — Іван Хмеліцький, а мати — Катерина Щука²⁶. Чи не була ця родина хоч наполовину (по матері) православна?

Студенти Базельського університету, певно, сприяли поширенню ідей Еразма Роттердамського на Україні, знань про нові природознавчі відкриття.

Небагато студентів навчалось і в Оксфордському університеті, найдавніший вищій школі Англії (заснований у XII

²⁶ Archivum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. — Т. 6. — S. 1—10.

столітті), куди приймали тільки молодь з аристократичних родин. З українців тут набували освіти діти старшини (Немиричі), а Кембріджський університет (заснований 1209 року) закінчив, за порадою П. Могили, Іннокентій Гізель, відомий культурний і церковний діяч, історик і книговидавець.

Популярним серед української молоді був і Паризький університет, заснований у 1253 році спочатку як школа для викладачів і бідних студентів, а під кінець XIII століття перетворений на заклад для підготовки вищого духовенства. У XIV він стає великим центром вивчення богослов'я, хоча й світські науки посідали тут значне місце. Сорбонна сприяла появі у Франції книгодрукування. Як вища школа цей заклад користувався авторитетом у середні віки, здобутий тут диплом бакалавра, ліценціата, магістра (доктора) цінувався досить високо. У XVIII столітті в роки Великої Французької революції Сорбонна як вищий навчальний заклад зазнала великих змін. І хоча цей університет і відзначався «монархічними порядками», а в науках панувало засилля богослов'я, — сюди все-таки йшло багато молоді з усієї Європи. Деякі науки тут викладав ґрунтовно, особливо гуманітарні. Щодо навчання українців у Сорбонні, то це питання залишається недостатньо вивченим, як і перебування студентів з України в інших університетах.

Культурні й політичні зв'язки Парижа з Києвом беруть свої початки ще з Київської Русі. Тож не дивно, що майже після відкриття Сорбонни сюди приїждять і кияни. У XIV столітті вони вже не тільки студенти, а й бакалаври, ліценціати, магістри і беруть участь у керівництві цією вищою школою. Листа від Сорбонни до Рима, написаного 6 квітня 1353 року, підписали «*Magister Petrus Cordowan et Socius eius de Ruthenia*» («Магістр Петро Кордован і товариш його з Рутенії»). Отже, маємо доказ, що у XIV столітті

в діяльності Сорбонни вже брали участь перші доктори наук з України. Цей випадок не поодинокий. Мабуть, слов'янська молодь оселялася у Парижі цілими гуртами. У 1389 році у списках університету значиться «Теобало Гнібербо з Києва». Прізвище, напевно, перекручене очевидно, мало бути «Гниверба». Через кілька років зустрічаємо ім'я «Германа Вілевича, ліценціата мов і бакалавра рутенської нації з Києва». Вілевич здобув два наукових ступеня — бакалавра і ліценціата (середній ступінь) мов. Як видно з документів — українські, зокрема київські, студенти науку в Сорбонні опановували на найвищому рівні. У 1369 році Іван з Рутенії (*Johases de Ruthenia*) записався до студентства, а в 1391 році, хоч із запізненням, але складає магістерські (докторські) істипи. Очевидно, освітня стежка з Києва до Парижа тоді була утвореною тому в наступному XV столітті українці навчалися в Сорбонні. У 1419 році там перебував Самійло Лінкевич, у 1463 році серед докторів зустрічаємо імена Бенедикта Сервінуса, «рутенської нації», та Івана Тинкевича «з Києва» (див. Борщак І. Українці в Сорбонні. — Укр. трибуна. — 1921. — 17 верес.).

З XVI століття у списках неодноразово можна побачити примітку «з України», хоча націю називають рутенською. Так, у 1567 році маємо запис «Андріан Загорикус нації рутенської з України». У XVII столітті в Сорбонні навчався Петро Могила.

Перебування у Сорбонні сприяло виявленню у студентів з України нахилу до наукової діяльності, яку вони прагнули спрямувати на користь рідної культури. Опанувавши класичні і деякі європейські мови, студент Сорбонни Іван Ужевич у 1643 році склав ґраматику української мови, а в епіграфі до неї писав: «В рідній країні, о книго, такою ніколи не знана». Отже, автор підручника усвідомлював велику цінність і новаторство своєї роботи, здійсненої

За доби Реформації університет став захисником католицизму, і від вступників вимагалася присяга на зречення від ересей і протестантизму. Університет поволі втрачав свою незалежність, у XVIII столітті його кілька разів реорганізують і зрештою до нього стали приймати молодь лише з середньою освітою.

При університеті здавна існувала багата бібліотека, архіви, обладнані анатомічні кабінети, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, зоомузей тощо. Навчальна база забезпечувала ґрунтовну підготовку студентів і професорів. Навчання проводилося латинською мовою, рідною мовою студенти мали право розмовляти тільки у окремо дозволені години доби.

Вступники при записі до студентства вносили грошовий пай (від 1 до 8 і більше грошей, залежно від соціального стану), а декого звільняли зовсім від оплати. Цей захід запровадили, виходячи з основних завдань університету — поширювати вплив католицизму на Схід.

У списках Ягеллонського університету прізвища українців трапляються ще з 1400 року, отже, навчалися вони там майже з часу заснування цього закладу. Перші записи дуже скупі: «Микола Петрович з Буська» 1400 рік, («Nicolaus Petri de Bussko»). Далі за 1401 рік йде «Іван з Рави» (очевидно, з Рави-Руської); за 1403 — «Матвій з Тухлі»; а за 1419 рік маємо запис «Симона з Дрогобича», з якого взяли вступні тільки два гроші; у 1421 році з'являються перші студенти з Самбора («Микола Михайлович із Самбора»), а 1424 — перший студент із Галича; у 1498 році — з Коломиї («Іван Григорович»). Цікаво, що в першій половині XV століття — з 1434 року — зустрічаємо тут вже студентів з Лівобережної України (зокрема «Іван Петрович з Глухова»). Досить рано з'явилися в аудиторіях університету студенти зі Львова, але найдавніший запис нам пощастило знайти лише за 1432 рік («Олексій Мат-

Thomas Janaki	1400	10	10
Nicolaus Petri	1401	10	10
Thomas Petri	1403	10	10
Thomas Petri	1419	10	10
Thomas Petri	1421	10	10
Thomas Petri	1424	10	10

Anno Dni 1579
Comutatione Hyemali In
Septimo Recloratu R. Dni
D. Martini Glicij Pilsnen Eccl-
siarum Cathedre Crac. & Wra-
tillauicn Canonici Vniuersita-
ti Cracouicn sunt incorporati.

Janus Janaki	1400	10	10
Nicolaus Petri	1401	10	10
Thomas Petri	1403	10	10
Thomas Petri	1419	10	10
Thomas Petri	1421	10	10
Thomas Petri	1424	10	10

Handwritten list of names and dates, likely a continuation of the student records from the Jagielloński University, covering the years 1579 and 1580.

Списки студентів Ягеллонського університету за 1579 і 1580 роки.

війович зі Львова»), причому студенти німецької нації записувалися «з Лемберга», дехто — «з Леополіса», українці — «зі Львова». Майже одночасно стають студентами і кияни. За 1466 рік зберігся досить чіткий запис: «Дмитро Степанович з Києва» («Demetrius Stephani de Kiew»), котрий як незаможний заплатив вступних 1 грош. З того часу кияни часті абітурієнти університету. У списках студентів, бакалаврів, магістрів зустрічаємо: Андрія Івановича (1551), Петра Київського (1564), Симона Матвійовича Озерського (1579), Івана Севериновича Кропивницького (1604), Миколу Івановича Мелешка (1620), Андрія Андрійовича Скабу (1627), Івана Степановича Дедеркала (1628), Олександра Христофоровича

Третяка (1631), Григорія Артемовича Огрязька (1640) та багато інших.

Ще на початку XV століття до цього храму науки цілими гуртами записується молодь із Поділля (брати Грогозії прийшли в 1410 році), «Яків з Поділля» — у 1414, «Іван Іванович з Кам'янця» — 1423). Але найчисельніше представлена Волинь, зокрема Луцьке владцтво (у 1414 році записався «Клим з Сарнів»; 1489 — «Яків Петрович з Ковна»; 1495 — «Микола Іванович з Журавника»; 1520 — «Матвій Гіронімович з Дрогочина Луцького владцтва» та багато інших).²⁹

Є у списку студентів середини XVI століття ім'я, яке варте особливої уваги: «Іван Миколайович Вишинський» («Johannes Nicolai Vissinski»), зарахований у 1549 році. Може, це відомий письменник-публіцист? Хронологія дат з життя полеміста збігається. В історії української літератури здавна усталилася думка, що Іван Вишенський ніде у вищих школах не вчився і неприхильно ставився до «латинських наук». Однак владає у вічі, що він добре знав і про «діалектику», і про Арістотеля, про способи і зміст навчання в університетах, де він опанував і риторичне мистецтво, а його твори свідчать про теоретичну підготовку автора у сфері поезики й риторики. То, можливо, Вишенський недовго побув в університеті, дещо вивчив, засвоїв, потім покинув навчання і став ворогом «латинщини»? Так чи ні, але факт, на наш погляд, слід вивчити детально.

Іноді в архівах університетів знаходимо папірці, у яких коротко переказується біографія котрогось українця, що залишився працювати в тій вищій школі, де сам здобув освіту. Це, сказати б сучасною мовою, їхні службові справи, але дуже короткі, в них немає навіть дат народження, але в багатьох випадках подається, що він українець, (русин), і походить з такої-то місцевості. У архіві ректора Краківського університету за першу половину XVI століття

зберігся, наприклад, цікавий документ — довідка: «Неополітанус Каспер з Нового Міста, русин, (працював) 1521 році у різних місцевостях аж до 1525 року, а з цього року бакалавр і бедела при Краківському університеті, а також писар при своєму ректорові, а з 1522-го також і публічний нотаріус»²⁹. До цього можна тільки додати, що Нове Місто — це поселення, яке й тепер існує недалеко від Львова. З цього містечка, між іншим, походило багато студентів українців, які навчалися у Кракові в XVI столітті.

У списках студентів Ягеллонського університету, в його архівах за різні роки дуже часто згадуються прізвища Тичин.

Уперше зустрічаємо їх у списку студентів Краківського університету, коли на перший курс у 1407 році одночасно записалися Микола Варфоломеевич з Рави (очевидно, Рави-Руської) та Томаш і Венцеслав Тичини, напевно, брати, бо і в списку записані поруч. Будь-яких відомостей про них немає. Третій Тичина з'явився у метриці цього університету через 27 років — у 1434 — «Степан Павлович Тичина», який був, очевидно, з бідного роду, бо вступної плати в грошах не вніс. У 1475 році до університету записався «Михайло Тичина» з припискою: рутенус, а через 7 років — його родич чи земляк «Микола Тичина, рутенус». У цей час до Краківської вищої школи прийшло найбільше українців з Волині. Кінець XV — початок XVI століття урожайний на студентську молодь цих регіонів України.

У XVI столітті з цього роду, здається, першим прийшов до Кракова «Григорій Тичина, рутенус», який згодом зажив на Україні і в Польщі слави і як учений, і як дипломат, і як поет. Це перший на Україні Тичина-поет, твори якого латинською мовою були визнані за достойні публікації.

²⁹ Acta Rectoralia... 1469—1537.— Cracoviae, 1893.— Т. I.— S. 1061—1062.

Про нього збереглися деякі біографічні дані. Народився він, вважають, 1510 року, помер 1591 року, до Краківського університету вступив у 1535 році і записаний як «Georgius de Tuczyn, Ruthenus». У відомій бібліографії К. Естрайхера серед поетів XVI століття є ім'я «Тичин (з Тичина, де Тичин, Тіцініус, Тічінензіс) Григорій, рутенус»³⁰. Навчався досить успішно, бо через три роки став магістром (1538) і ректором школи у Кракові на Клепарові. Очевидно, Григорій Тичина мав, окрім поетичних, ще й дипломатичні здібності, на нього відразу, ще в університеті, звернули увагу в оточенні короля. Не знаємо, чи захистив він докторську, а чи його як магістра закликали до двору і дали титул королівського секретаря і не для роботи в провінції, а при правителі державою, згодом його посилають на дипломатичну роботу до Рима. І в цих умовах Григорій Тичина не залишив поетичних творів. Від тих часів збереглася «елегійна пісня». «Для ясновельможного короля Польщі і великого князя Литви Сігізмунда Августа: на похорон діви святої супруги Єлизавети. Автор Григорій Тичинензі, русин. У Кракові, в друкарні Героніма Віктора надрукована дня 28 липня року божого 1545, в 4^о»³¹. Звернімо увагу, що навіть у цьому заголовку, друкуючи жалобну пісню, Тичина підкреслює, що твір цей написав русин. Послідовно у XVI віці своє українське походження підкреслювали поети, які писали латинською мовою, а серед них творець окремої поетичної школи Павло русин з Кросна, С. Оріховський, учений Ю. Дрогобич та інші. І ніхто з них у тих складних умовах не цурався свого народу, своєї мови, своїх звичаїв і релігії, хоча й доводилося, як і іншим

³⁰ «*Tuczyn (z Tuczyna, de Tuczyn, Ticinius, Ticzinensis) Jerzy, Ruthenus*» // Estreichera K. Bibliografia polska.— Т. 20.— Cz. 3 lit.— Т. Kraków, 1936.— S. 447.

³¹ Ad Serenissimum Regem Poloniae Magnumque Ducem Lithuaniae, Sigismundum Augustum...— Krakoviae, 1545.

поетам Європи, писати на повеління королів і друкувати офіційні твори.

Григорій Тичина серед своїх Тичин співвітчизників — найпомітніша літературна постать, і дуже шкода, що він мало приділяв уваги поезії, а більше дипломатичній та державній службі. Та за тих часів, очевидно, цей вид занять краще забезпечував його особисте існування.

У 1557 році до Ягеллонського університету одночасно записалося три українці: Матеуш Черненко, Петро Петрович Соколовський і Мартин Андрійович Тичина. За вступ до університету Черненко вніс 6 грошей, Соколовський і Тичина по 4: очевидно, вони були одного соціального рівня. Проти Соколовського зазначено, що він з Луцького владництва, можливо, що Черненко й Тичина теж з Волині, і всі разом прибули до цього закладу. На жаль, подальша їхня доля нам не відома, тільки про Соколовського згадується, що він став бакалавром.

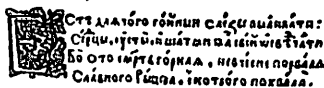
У 1592 році до університету було зараховано Івана Тичину (Тичинського). За два роки він, очевидно, здобув ступінь бакалавра і, не задовольнившись наукою у Польщі, поспішив до Падуї. Восени 1594 року він, за консулярія Олександра Мисковського записується другим у списку польського земляцтва³² і тоді ж починає слухати лекції польського земляцтва Галілея. За якийсь час він сходиться з К. Збарзьким, буває у професора на приватних студіях, очевидно, разом із Збарзьким, приятелює з багатьма польськими, білоруськими, литовськими студентами, а повернувшись на Україну, веде освітню роботу, одружується з родичкою князя Я. Збарзького.

Вищу освіту в Кракові здобував Касіян Сакович; в 1615 році закінчив цей заклад відомий письменник Якуб

³² Archiwum do dziejów literatury i oświaty.— Krakow, 1890.— Т. 6.— S. 26.

Первий Слудей.

Петро Сагайдачний. Ілюстрація
до віршів К. Саковича.
(Київ, 1622).

Галятович, автор перших українських інтермедій, поставлених в Західній Україні. У 50-х роках диплом Краківського університету одержав Варлаам Ясинський, «увінчаний філософським вінцем», згодом ректор Київської колегії. В історії літератури відомий як автор віршів, послань, епістолярію.

Другою вищою школою, що розташована територіально близько до України, стала відкрита у 1595 році в м. Замості (тепер ПНР) Замойська академія, яка за статутом у присудженні наукових звань була урівняна в правах з університетом. Її організатором був Ян Замойський, а найактивнішу участь брав у цьому українець Шимон Шимонович зі Львова, що, певно, вплинуло і на професорський склад (більшість з них походили зі Львова). За первісним задумом академія мала наслідувати традиції Падуанського університету, у ній не було богословського факультету, але згодом почали функціонувати богословський, юридичний, медичний і філософський, який став провідним. Утримували академію селяни села Буковина (під Перемишлем) та багаті меценати, які вважали, що «наука потрібна всюди — і дома, і в сенаті, і на війні».

З усіх вищих шкіл у Європі, це була, мабуть, найменша. У 1596 році в ній нараховувалося 50 студентів, у 1600—32, у 1608 р.— 118. І серед них значний процент складали українці, які згодом виявили себе активними учасниками

Автограф Сильвестра Косова. («Сильвестр Косов.
Префект шкіл Київських рукою»).

запровадження шкіл у Києві. Після завершення навчання в Замості, Ісайя Трофимович-Козловський став у 1631 році першим ректором Києво-Могилянської колегії; Сильвестр Косов (1631) — префектом Лаврської, потім братської школи у Києві. З 1647 р. він також Київський митрополит. Замойську академію закінчив і Йосиф Кононович-Горбацький, автор першого українського підручника риторики «Оратор Могилянський» (1635), за яким вивчали цей предмет у Києво-Могилянській академії. У академії здобув освіту і Григорій Бутович, український поет XVII століття.

Ще одним закладом на слов'янських землях, куди охоче виїздила на навчання українська молодь, був Оломоуцький університет, заснований у другій половині XVI століття. Тут студентів приваблювали ідеї гусизму. Університет також охоче приймав до своїх лав уніатів і православних, маючи на увазі через них поширювати католицизм на схід. Натомість студенти з України, Білорусії, Росії охоче підтримували ідеї Гуса, Яна Каменського і поширювали їх серед своїх співвітчизників.

Розквіт університету в Оломоуці припадає на XVII століття. Переважну більшість студентства складали чехи, німці, поляки, українці — незначний процент. З 1576 по

1651 рік у списках виявилось до трьох десятків українських прізвищ, до того ж тільки дванадцять осіб називалися «русинами». Національну приналежність решти записаних можна встановити за характером їхніх прізвищ. (Наприклад, І. Суса, холмський священник, або Андрій Ручка). Серед наших земляків в Оломоуці є магістри, бакалаври. Так Лука, занесений до метрики в 1581 році як бакалавр, того ж року став магістром. Ступінь бакалавра у 1603 році здобув Валентин Барчело з Самбора, а наступного року він став магістром. Лукаш Фолянович у 1640 році удостоївся ступеня бакалавра, а в 1641 — магістра.

З відомих діячів української культури, які тут навчалися, слід назвати Варлаама Ясинського (очолював як ректор Київський колегіум). Тут навчався також перший ректор Московської православної академії Палладій Роговський.

З XIV століття студенти з України охоче вступають до німецьких університетів, авторитет яких зростає у зв'язку із піднесенням ролі світських наук. Більшість українських територій входила тоді до складу Польщі і Великого Литовського князівства, де українці і білоруси складали близько 90 % від усієї кількості населення. В окремі історичні періоди ці народи мали більшу чи меншу автономію, прагнули розвивати свою національну культуру. Для цього потрібна була інтелігенція, озброєна новими здобутками реальних наук, яким надавалося велике значення у німецьких університетах. В таких університетах, як Гейдельберзький, Вюрттенберзький, Страсбурзький, в певні періоди переважає дух протестантизму, який сприяв навчанню у цих закладах східних слов'ян³³.

³³ Див.: Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVIII ст. // ЗНТШ.— 1931.— Т. 151.— С. 100—103.

Вихідці з України вписувалися спочатку до Гейдельберзького університету, заснованого 1386 року. Цікаво, що вже на другий рік його існування сюди прийшов Адам Кушеля з Польщі (біля прізвища, на жаль, немає жодної інформації про етнічну приналежність).

Гейдельберзький університет один з носіїв прогресивної думки в Європі, тут у XVI столітті гуманістичні ідеї протистоять католицизму і середньовічній схоластиці. У XVIII столітті його знову захопили єзуїти, але у XIX — він знову один з передових у світі. З України в ньому навчалися переважно і вихідці з багатих родин. У 1573 році, тут слухав лекції Олександр Пронський, син київського воеводи, згодом каштелян. У 1605 — Іван Малишко — шляхтич із Мократиців на Волині; у 1603 році серед студентства зустрічаємо братів Сенют — Оврама і Христофора із Ляховець на Волині, але в 1605 році вони залишили і переїхали до Лейдена. З Поділля тут навчався в 1619 році Павло Бохнацький.

Численну аудиторію склали студенти з України в Лейпцигському університеті (заснований в 1409 році). Тут у свій час здобували освіту Лейбніц, Лессінг, Гете, Вагнер, Шуман та інші видатні діячі світової культури.

Студенти, із нотаткою «русин» в метриках закладів зустрічаються тут від середини XVI століття, особливо там, де викладали класичну філологію, математику і природознавство. У 1562 році до університету в Лейпцигу записалися «русини» Петро Корсан, Юрій Келяновський і Микола Тарановський, очевидно, шляхтичі, бо вже мають прізвища. У наступному році стали студентами ще шість осіб з України — один із Плішова, один із Волині, двоє з Бучача, один без географічних даних, а один зі Львова. У подальших роках сюди приїжджають переважно з Волині й Львова — серед них русин Павло Боїм і вихрещений єврей Михайло Гелінгіус. Були це, очевидно, вихованці

Львівської та Острозької шкіл, за суспільним станом — міщанин та шляхтич. Відомо, що після закінчення Острозької школи із своїм учнем, князем Соломерецьким, до Лейпціга виїхав на навчання М. Смотрицький.

Дещо змінюється склад українського студентства в Лейпцігу у XVIII столітті, коли сюди починає приїжджати молодь з Лівобережної України — сини козацької старшини, простих козаків і заможнішого селянства. Серед них був і киянин Григорій Козицький (1739)³⁴, пізніше — секретар Катерини II, перекладач з латинської мови, редактор журналу «Всякая всячина». За ним до Лейпціга прибули його родич Іван Козинський та Микола Мотоніс із Ніжина; син переяславського сотника Арсен Безбородько (1753); сини омельницького сотника Григорія Остроградського (1752); з Полтавщини — брати Білушенки та Федір Паскевич (1777), брати Милорадовичі і перший харків'янин Роман Зебриців. З Гадяча успішно навчався тут Крижанівський, який залучив ще й родичів із Ромен. Але найбільше було вихідців з Києва і Полтавщини. Вони потім обіймали посади в гетьманських, полкових та сотенних канцеляріях, виїжджали на службу до Росії.

Молодь з України охоче обирала для навчання Вюрттенберзький університет (заснований у 1502—1518 роках, потім об'єднаний з університетом у місті Галле), де процвітало лютеранство. Тут прихистив п'ятнадцятирічного Станіслава Оріховського славетний Лютер, поселивши його у власному домі. Батько Оріховського був окатоличений шляхтич із Перемишля, а мати — православна попівна. Станіслав одержав ґрунтовну освіту, став популярним у Європі письменником, публіцистом, оратором. Сучасники називали його «рутенським Демосфеном» і стави-

³⁴ Рік запису до університету.

лися до нього з особливою пошаною. Сам Оріховський протягом усього життя підкреслював: «Я — русин, гордий цим і охоче говорю про це всюди». Підписувався «Orichovii Rutheni». Він один з перших українців, які вступили до Вюрттенберзької вищої школи (1528).

Найбільш активно їхали сюди з України в 30—40-х роках XVI століття. За 16 літ (з 1533 по 1549 рік) прибуло 22 студенти-«русини»³⁵. Але в списках є прізвища, етнічна приналежність яких не зафіксована. Ще перед С. Оріховсь-приналежність яких не зафіксована. Ще перед С. Оріховсь-ким (1512) до студентства зарахований якийсь Лабун із Кам'янецьчини. 1515 році вступив Іван з Братиславської єпархії. Цікаво й те, що деякі вихідці із східної Словаччини визнавали себе українцями.

У листопаді 1533 року до списку внесено Валентина Геснера, рутенуса, 1537 записалося наших земляків вже четверо, зокрема Станіслав Микитко, Іван Лісницький та інші, 1538 також чотири — Іван зі Львова, Матіас Журавець та інші «русини з Польщі». По 5 осіб вступало в наступні роки.

До Вюрттенберзького університету в 1605 році вступив і Мелетій Смотрицький. У середині XVIII століття тут здобували знання сини полкового обозного Ханенка. Але загалом з Лівобережної України їхало небагато охочих. Очевидно, перепорою ставали релігійні міркування та й далека дорога.

Ближчим був Кенігсберзький університет, заснований 1544 року, який зазнав розквіту у XVII—XVIII століттях, коли тут викладали відомі вчені зокрема видатний філософ Іммануїл Кант.

Як і в Кракові, тут протягом XVI—XVIII століть навчалися представники з усіх кінців України, особливо охоче

³⁵ Любович Н. История реформации в Польше.— Варшава, 1883.— С. 74.

їхали сюди з Києва і Лівобережжя (Полтави, Миргорода, Харкова, Чернігова та інших міст) і називалися не тільки «русинами», а й «українцями» (Яків Хорошкевич, українець, 1762; Яків Денисів, українець, 1770), а то й русо-українець (Іван Новицький, 1763). Першим з українців вписався до цього закладу (1547), через три роки після його заснування, Клебек Беський, рутенус («*Kleben Beski Ruthenus*»). Разом з ним того ж року зараховані Іван Сорока та Станіслав Зерницький — «рутенуси» з Поділля. Після них вступало до вузу по 1—6 осіб на рік. З 1700 року вступники з Лівобережної України додають про себе: «козацького стану», «козак з Чернігова», «з Києва на Україні-Русі» (Дунін-Борковський, козак з Чернігова, 1746). У списках³⁶ цього університету 1547—1790 роки виявлено понад сто студентів українців, які чітко визначили свою етнічну приналежність.

Протягом 1770—1796 років професором Кенігсберзького університету був Іммануїл Кант, який читав лекції з філософії, логіки, математики, механіки, фізики, географії, антропології й історії. У ті роки в цьому вищому закладі навчалося кілька десятків студентів з України, отже, вони мали відвідувати лекції Канта якщо не з усіх дисциплін, то бодай частину. Виходячи з цього, можна сказати, що слухачами Канта були Андрій і Михайло Базилевські з Полтавщини, Іван Максимович з Миргорода, Федір Туманський, майбутній історик України, Іван Кулябка, Іван Данилевський з Києва, Михайло Щербак з Пирятина, Григорій Милорадович, Олександр Протченко та інші. Вони, напевно, принесли на Україну ідеї великого філософа, зокрема поширену тоді у Європі гіпотезу про виникнення сонячної системи з розсіяних мас космічної речовини, що

³⁶ Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg.— Leipzig, 1910—1912.— Т. 1; 2.

завдало нищівного удару по метафізичним поглядам на світ.

З вихованців Кенігсберзького університету в історію вітчизняної науки увійшов Іван Хмельницький (з рідні Б. Хмельницького), який опублікував кілька філософських праць, до речі, не вивчених істориками. Хмельницький записався на навчання в серпні 1760, а через два роки вже надрукував дисертацію «Міркування про підстави філософії» з присвятою Кирилові Розумовському. Він же видав «Міркування про рабство за природними законами і всенародним правом».

В цьому закладі набувала знань низка діячів української і російської культури, які згодом стали академіками Російської академії наук, зокрема Іван Долинський. До Кенігсберга йшли переважно ті, хто прагнув удосконалити свою гуманітарну освіту.

До Страсбурзького університету (заснування 1587 року) у XVIII столітті приїздили майбутні медики. Цей заклад у став своєрідною ланкою зв'язку між французькою і німецькою культурами, та найбільше уславився науково підготовленими спеціалістами з медицини. Коли у XVIII столітті хвороби й епідемії у Росії призвели до великих втрат серед населення, постало, і досить гостро, питання про боротьбу з нечуваним лихом і створення власних медичних кадрів, які самовідданно боролися б за життя і здоров'я народу.

Першу групу з п'ятнадцяти випускників Київської академії російський сенат відправив до Страсбурга у 1760—1761 навчальному році. В офіційних інструкціях рекомендувалося відбирати людей не за знатним соціальним походженням, а лише «талановитих людей, що зможуть принести користь вітчизняній науці», які не відмовляться працювати у важких умовах боротьби з пошестями. Це дало можливість увійти у світ великої науки багатьом

сидам трудяного люду — міщанам, ремісникам, козакам, навіть небагатим селянам. І майже всі вони стали гордістю не лише вітчизняної культури, науки, а й загальноєвропейської, створили нові напрямки в медицині.

У 1767 році Страсбурзький університет успішно закінчив С. О. Леонтович, родом із села Максимівки, який потім працював лікарем поблизу Саратова. Через три роки (1770) здобуває диплом доктора медицини Мартин Тереховський з Гадяча. Це був обдарований чоловік, в університеті навчався разом із славетним Й.-В. Гете, після закінчення якого став професором медико-хірургічної академії у Петербурзі, написав чимало ґрунтовних наукових праць з медицини та природознавства. Після закінчення 1768 року Київської академії до Страсбурга їде Амбодик-Максимович Нестор Максимович, родом із с. Веприк (тепер Гадяцького р-ну Полтавської області). У 1775 році він удостоївся докторського диплома і розгорнув велику наукову діяльність, став ученим-енциклопедистом із світовим ім'ям. Згодом працював професором у Петербурзі, видав кілька ґрунтовних праць з медицини і став основоположником вітчизняного акушерства. Заслуженої слави зажив син козака Лубенського полку Н. К. Карпинський, який одержав ступінь доктора в 1782 році, написав кілька фундаментальних робіт із медицини й успішно працював професором у Петербурзі. Не меншу, а може, й більшу популярність серед учених-медиків Європи мав син козака (значкового товариша) О. М. Шумлянський, який у 1783 році блискуче закінчив університет, захистив докторську дисертацію, повернувся на батьківщину і обійняв посаду професора в Петербурзі. Його дисертаційна робота «Про будову нирок» була опублікована, перевидавалася неодноразово і стала класичною працею, яку цитували майже усі тогочасні спеціалісти Європейського континенту.

Великої поваги в науковому медичному світі набули також син козака з села Полошки (Глухівського району) Д. Понирко (закінчив вуз у 1779 році), І. Рузький (захистив докторську дисертацію 1781 року), Д. Огієвський (з Ніжина, син козацького старшини), одержав звання доктора 1783 року. Училися і з успіхом закінчили Страсбурзький університет юнаки з Полтави, Чернігова, Києва та інших місцевостей. Всі вони були з середніх та нижчих соціальних станів, навчалися досить успішно. Це був своєрідний похід простого люду в царину медичних наук.

З аристократичних родин Страсбурзький університет закінчили у XVIII столітті, здається, тільки троє: Андрій Кирилович Розумовський і брати Колосовські з Києва. Є документальні свідчення, що тут навчалися також М. І. Ковалинський, учень і біограф Г. С. Сковороди.

Подібну до Страсбурзького в історії української освіти й науки роль відіграв Лейденський університет (Нідерланди), заснований 1575 року, а розквіту досягнув у XVII—XVIII століттях. Він також прославився добре налагодженою підготовкою висококваліфікованих медиків. Сюди молоді з України почала їздити раніше, ніж до Страсбурга. Є припущення, що в Лейденському університеті деякий час навчався сподвижник Богдана Хмельницького, Максим Кривоніс. Чимало українців знаходимо у списках студентів XVIII століття, багато з них посіло визначне місце в історії російської та української науки, а дехто мав популярність і в Європі. Іван Полетика з с. Варви, колишнього Роменського повіту, 1754 року здобув ступінь доктора в Лейдені, а через рік став професором Кільської медичної академії. Ученим медиком високої кваліфікації став і П. Ц. Погорельський (1761). Опанас Шафонський з Харкова захистив три дисертації і удостоївся звання доктора юридичних, медичних і філософських наук. Гучну славу майновиханці Лейденського університету Іван Пашковський,

Іван Ласкевич, Осип Тимковський та багато інших. Син конотопського міщанина Олексій Сидорович, вихованець Київської академії, довершував освіту в трьох університетах — Лейденському, Страсбурзькому і Паризькому.

Варто відзначити, що діти із заможних родин в Лейденському університеті вивчали й інші науки. Григорій Розумовський, син гетьмана Кирила, вивчав тут, у 1781 році, «натуральну історію», інші. — юридичні науки або філософію.

Давні списки цього університету на предмет виявлення в них українців ще не вивчені, можна припустити, що найбільше їх навчалось у XVIII столітті, за приблизним підрахунком — до 50 осіб, переважно з Лівобережної України.

Мало знаємо про студентів з України, які здобували освіту у Галле (засновано університет в 1694 році). Нагадаємо тільки, що тут одержав освіту Симеон Тодорський, родом із Золотоноші, вихованець Київської академії, а потім її професор, учитель Г. С. Сковороди. Представники із багатих родин приїздили до Геттінгенського університету (заснований 1737 року). Це переважно Милорадовичі, Данилевські, Базилевські та інші.

У Грейфельвальді (університет діє з 1456 року) здобув ступінь бакалавра Павло з Кросна — пізніше поет і професор Краківського університету.

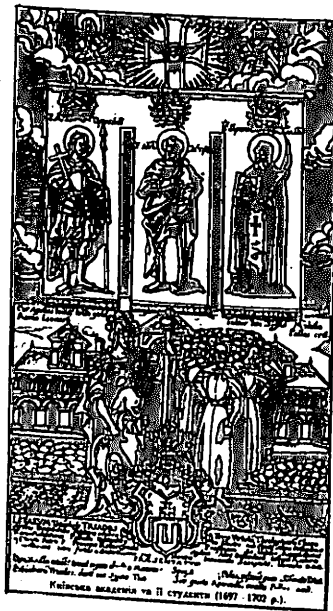
У вищих школах Угорщини в різний час удосконалювали свої знання І. Фальківський, згодом професор Київської академії, І. Пастелей із Закарпаття, український письменник XVIII століття, А. Стависький, А. Пекалицький та інші. У Віденському університеті (заснований 1365 року) навчався письменник-новеліст М. Андрелла із Закарпаття. Були студенти з України і у Вроцлаві, а Остап Федорович Звірака із Полтави у пошуках вищих наук заїхав аж до Шотландії і там, в університеті ім. Святого Андрія, удостоївся ступеня доктора медичних наук.

*Мелетій Смотрицький,
автор «Граматіки
словенския...» (1619).
Навчався у кількох
європейських університетах.*

Вихідці з України навчалися в XIV—XVIII століттях майже в усіх університетах Європи. Багато з них закінчували навіть по два, а то й по три заклади і при цьому виявляли постійне невдоволення тим, що знають. Ієромонах Кипріян бував в аудиторіях Падуї і Венеції, автор першої української граматики І. Ужевич учився у Кракові та Паризі, О. Сидорович з Кондтопа удосконалював знання у Лейдені, Страсбурзі й Паризі, М. Смотрицький — у Лейпцігу, Віттенберзі, Нюрнберзі, Ю. Немирич — у Лейдені, Оксфорді і Паризі... Якби ми продовжували цей список, то він би досяг великих розмірів і ствердив, якою спрагою до знань відзначалась тогочасна молодь. Адже навчання за кордоном, навіть для багатших людей, було нелегким, проте, знаючи, що «корінь науки гіркий, а плоди його солодкі», молоді люди відправлялись «за море», терпіли великі нестатки, щоб повернутися на рідну землю освіченими людьми. Набираючись знань, досвіду і передових ідей на чужині, вони прагнули удосконалювати й вітчизняну школу, науку, протистояти церковній рутині й релігійному догматизму.

Намагання діячів культури та освіти зміцнити вітчизняну школу й науку не були марними. Незабаром Київська колежія (потім Києво-Могилянська академія), у якій діяльно

Київська колегія та її студенти.
Гравюра XVII ст.

співпрацювало багато вихованців європейських університетів, стає вищою школою і до неї для удосконалення знань, для підвищення освітнього рівня переходять навіть вихованці єзуїтських колегіумів Польщі, незважаючи на неприхильність до них католицької церкви.

Згодом до Київської академії вступала й молодь південнослов'янська. У 1733—1751 роках тут навчалися серби Арсеній Стойкович, Іаков Іоаннович, Іоан Попович та інші; угорці Іоанн Боцкович та Ма-

карій Петрович, венеціанець Костянтин Секур, грек Іосиф Савич і т. д.³⁷

Після заснування у 1724 році, в Петербурзі Російської Академії наук, а згодом при ній і академічного університету та Московського університету (1755) значна частина української молоді пішла до цих вітчизняних закладів. Ще за цариці Єлизавети Петрівни в університеті Петербурга слухали лекції відомі літератори Опанас Лобисевич, Семен Дівович, Яків і Федір Козельські; в Московському

³⁷ Див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.— К., 1904.— Отд. 2.— Т. 1.— Ч. 2. Приложения.— С. 273—274.

Грецькі музи у зображенні студентів
Чернігівського колегіуму. XVII ст.

університеті навчалися брати Микола та Іван Бантиш-Каменські, Василь Рубан, Володимир Золотницький. Під кінець XVIII століття прагнення української молоді здобути тут освіту стало масовим³⁸. У зв'язку з цим престиж Київської академії як вищої школи падає, зменшується і виїзд до європейських навчальних закладів молоді з України.

НА ЧУЖИНІ І ВДОМА

Після завершення навчання в закордонних вищих школах майже всі молоді вчені поверталися на батьківщину, але були й такі, що залишалися там, де здобули освіту, професорами, деканами, вченими-дослідниками і брали участь у загальноєвропейському процесі розвитку науки, мистецтва, культури взагалі. Їхній вклад у світовий освітній процес досить вагомий, їхні імена увійшли до пантеону діячів, що проклали дорогу в майбутнє, утверджували ідеї гуманізму. Як пише про це І. Голенищев-Кутузов, «з кафедр Кракова й Болоньї, Падуї і Відня вихідці з українських степів коментували античних поетів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі і на Заході!»³⁹

Насамперед відзначимо участь представників України в організації навчального процесу вищих навчальних закладів в наукових дослідженнях, у вихованні студентів. Ми уже згадували, що Юрія з Дрогобича було обрано в 1481 році ректором Болонського університету, такої

³⁸ Петров Н. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796 гг.) — К., 1906. — С. 100.

³⁹ Голенищев-Кутузов И. Гуманизм у восточных славян: Украины и Белоруссии. — М., 1963. — С. 26.

честі був удостоєний у XIV столітті русин Станіслав з Нового міста під Львовом, «русин» був також ректором університету в Падуї. Що ж до професорів, магістрів, деканів, то вони обіймали керівні посади в університетах Європи, починаючи з XVI століття. Ще 1353 році листи від Сорбонни до Риму підписує «магістр (доктор.— Г. Н.) Петро Кордован і товариш його з Рутенії».

За доби Ренесансу в Краківському університеті викладали 13 професорів з «русинських земель». З них А. Бурдасій уславився своєю великою ученістю, написав кілька філософських праць. Професором був також «презаційний математик» Я. Лятош, який після незгод із ректором переїхав з Кракова до Острога. Багато хто був автором популярних в Європі наукових робіт із різних галузей науки і культури. Користувались великою популярністю підручник з епістолярії русина Лукаша з Нового Міста, праці професора Кільської медичної академії І. Полетики, а також медиків О. Шумлянського, Н. Карпинського, Амбодика-Максимовича та інших, переважно тих, хто здобував освіту в Страсбурзі й Лейдені. Деякі з українців зажили слави за кордоном як організатори різних напрямів діяльності університетів. У Падуанському університеті певний час очолював земляцьку бібліотеку Василь Русянович зі Львова.

Наукові праці, педагогічний і організаторський хист вихідців із України цінувались досить високо. З XVIII століття зав'язуються і особисті контакти вчених Києва з їхніми європейськими колегами. Так, Самуїл Миславський, префект Київської академії, у 1758 році починає листуватися з професором філософії Бранденбурзької академії Христіаном Браумайстером, який у відповідь написав, що і Київську академію, і його (Миславського) добре знають на Заході, у Сорбонні, а коли з Києва на навчання до Бранденбурга прибув студент Хмельівський

(Хмельницький), Браумайстер уважно прийняв його і згодом писав: «Дай боже, щоб я і надалі ошчасливлювався такими учнями»⁴⁰.

Зовсім не вивченою досі залишається поетична творчість багатьох студентів, бакалаврів, магістрів і докторів, українців за походженням, що писали й друкували свої численні вірші й поеми латинською мовою. В історії європейської культури збереглося кілька десятків письменників доби Відродження, які залишили значний творчий доробок, під яким стоїть, окрім імені чи прізвища автора, ще й пояснення: «русин». Згадаємо кількох. Визначний дослідник культури доби Відродження І. Голенищев-Кутузов назвав Павла Русина з Кросно першим поетом-гуманістом України⁴¹. З його творами у перекладі на українську мову читач може познайомитись у зб. «Українська поезія XVI століття» (К., 1987.— с. 41—63).

Визначною постаттю був Іван Туробінський Рутенець (1511—1575). Народився у місті Туробін (тепер ПНР), навчався в Краківському університеті, здобув спеціальність правознавця. Надрукував кілька праць з юридичної тематики, одночасно захоплювався літературою, писав вірші, що їх публікували ще за життя автора.

Помітний слід залишив у літературі Григорій Чуй Русин із Самбора, або просто Чуй Самборчик (1523—1573). Він також вихованець Краківського університету, після здобуття ступені бакалавра, був ректором лицію у Перемишлі, ректором Львівської школи, а під кінець життя — професором у Кракові. У його «Еклогах» є чимало досконалих поетичних творів.

⁴⁰ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1906. — Отд. 2. — Т. 2. — С. 224.

⁴¹ Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм восточных славян (Украины и Белоруссии)... — М., 1963. — С. 13.

ГРАМАТИКА СЛОВЕНСКАЯ

НА ПИСАНА

ПРО ІВАННА ЖЕВУЧА СЛОВЕНІНА:
СЛАВНОГО АКАДЕМІКА ПЕРШОГО
В ТИШОБІНІ СТУДЕНТА
І ПАРИЖА

ПРОКТОРА СЛАВНОГО СЛАВНОГО
І ПАРИЖА

СЛАВНОГО СЛАВНОГО
ПРО ІВАННА ЖЕВУЧА СЛОВЕНІНА:
СЛАВНОГО АКАДЕМІКА ПЕРШОГО
В ТИШОБІНІ СТУДЕНТА
І ПАРИЖА

Заглавна сторінка «Граматики»
української мови, складеної
Іваном Ужевичем.
(Париж, 1643).

Петро Могила.
Портрет з автографом
«Рукою власною...»

Про Георгія Тичину (Тичинського) — одного з найвидатніших поетів XVI століття, професора Краківського університету, ми уже згадували. Видання його збірок є в ЦНБ АН УРСР у Києві, тематично його твори пов'язані з Україною.

До українців зараховував себе і поет Симон Пекалід (1567?—1601?), вихованець Краківського університету, автор оригінальної поеми «Про Острозьку війну». Як автор латиномовних віршів прославився Іван Щасний Гербут, талановитий письменник і політичний діяч.

Не слід вважати, що українські автори, обравши собі для літературної творчості латинську мову, забували

рідну мову і потреби свого народу. Іван Ужевич досконало опанував латину, її закони, а в далекому Парижі склав граматику української мови.

Яків Садовський видав у 1641 році у Венеції три панегиричні вірші українською мовою на честь свого земляка Григорія Криницького, який успішно захистив докторську дисертацію в Падуї. Є підстави гадати, що автором знаменитої балади «Кулина», опублікованої 1625 р. в Кракові українською мовою, був русин, студент Краківського університету.

Культурна, наукова, літературна діяльність українського студентства й наукової інтелігенції у Західній Європі не була відірваною од рідного краю навіть у тих випадках, коли більшість свого життя вона проводила за межами батьківщини. А повернувшись додому, йшла працювати в школи, церкви, громадські установи, державні та військові канцелярії, ставала письменниками, ученими, організаторами книгодрукування, діячами культури. І якщо й були непорозуміння, недовіра, то майже виключно в реакційних колах, переважно серед вищої духовної ієрархії і підбуреної нею темної маси фанатиків віри.

Коли через чотири роки повернулися студенти, які за відрядженням П. Могили навчалися «в академіях Римських, польських, цезарських», дехто з православних ортодоксів пустив чутку, що вони «заразилися» там оріанством, кальвінізмом, лютеранством і зрадили православну віру (як доказ висувався факт, що навчання проводиться не грецькою, а латинською мовою).

Наклепницькі розмови настільки збурунили фантазію частини киян, що учителі заснованої П. Могилою школи деякий час почували себе ніби в облозі. Г. Косов, один з наставників школи, у апології, складеній з цього приводу, писав: «Був такий час, коли ми, висповідавшись, тільки й чекали, коли-то дворяни здумають начиняти нами дні-

провських осетрів, або коли одного вогнем, а другого мечем відправлять на той світ»⁴².

Чи є в цьому свідченні перебільшення небезпек, чи ні — не так важливо, адже справді в даному випадку маємо факт, що учителів, які одержали освіту за кордоном, «дворянство», православні ортодокси початку XVII століття на Україні приймали насторожено. Тому той же Косов запевняв «клеветників», що студенти, які повернулися із закордонних академій, лишилися православними і в такому дусі виховують своїх учнів. Більше того, Косов тут же виступив з пропагандою знань, науки, навчання у Європі, що принесе користь і духовним, і світським турботам народу. Тому, пише Косов, ти, «исполненный святости», народе руський, «всепокірніше проси, як милостині, аби тобі не забороняли цієї манти — вільних наук; навпаки, щоб, задовольняючи твої пильні потреби, дозволяли джерелу загально корисних муз розливатися у тебе океаном при сприянні твоєї ж братії»⁴³.

Найбільш неприхильно до випускників з вищою освітою, набутою за морем, ставилися високі церковні «пастирі», Ієрусалимський патріарх Досіфей в листі до російського царя у 1638 році застерігав, що «в землі козацькій» є чимало духовенства, яке одержало освіту на Заході, там набралось ересі, отже, радив патріарх, не дозволяти таким людям працювати не то що ігуменами, навіть простими священиками. На твори таких авторів слід накладати, пише Досіфей, прокляття і анафему «не точию сугубо й трегубо, но и многогубо».

Але з часом хвороба підозріння минула, практика показала, що освіта потрібна скрізь.

⁴² Цит. за: Булгаков М. История Киевской академии. — СПб., 1843. — С. 42.

⁴³ Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. — К., 1886. — С. 80.

*Інокентій Гізель.
Навчався в Кембріджському
університеті.*

Повернувшись з-за кордону, молодь найчастіше йшла в школи, вносячи багато нового. Петро Могила, докінчивши освіту в Парижі, налагоджує навчання у школах Києва, стає на чолі наукових і видавничих справ. Симон Тодорський після навчання у Галле професорує в Київській академії, подібною роботою захоплюються В. Ясинський, К. Сакович, С. Косов, Р. Заборовський, школі віддає свій талант Ф. Прокопович. Для своїх шкіл у Києві, Львові, Луцьку, Острозі, Вінниці, Переяславі, Чернігові студенти «заморських шкіл» привозять не тільки книги, а й наочні посібники, наукові прилади та ін. І. Фальковський подарував Київській академії геодезичний інструментарій, обладнання для вивчення фізики, геодезії.

Серед випускників університетів Європи були такі письменники і вчені, як Я. Гаватович, І. Гізель, Ф. Туманський, С. Яворський та інші.

Одним з найвизначніших діячів української культури XVII століття стає Мелетій Смотрицький, який початкову освіту одержав вдома, виховував його батько Герасим Смотрицький, один з прогресивних викладачів Острозької академії. Вважають, що згодом юнака навчав Кирило Лукаріс, випускник Падуанського університету і один

з найосвіченіших організаторів навчання в Острозі. Боркулабівська хроніка Суша свідчить, що К. К. Острозький послав М. Смотрицького у Віленську академію для освоєння філософських наук (див.: Киевские епархиальные ведомости. — 1875. — № 564). Поїхав він туди, гадають, у 1610 році з родичем князя — Георгієм. Факт цей визнають усі дослідники, непевною є тільки дата.

Через кілька років він продовжує освіту в Лейпцігському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах і стає одним з найосвіченіших людей України. Про своє навчання в західних університетах розповів у своїй «Апології» (1623), представивши себе в ролі Феофіла Ортолога, прихильника ідей Лютера.

Повернувшись на рідну землю, М. Смотрицький стає пильним проповідником освіти, шкіл, науки, письменства і одночасно представником найбільше інтелектуально підготовленої української інтелігенції та діячів церкви, яка проводила активну боротьбу проти унії і окатоличення. Як учений-філолог Смотрицький написав славнозвісну «Граматику» слов'янської мови, що стала, за висловом М. Ломоносова, воротами до освіти. Сам Ломоносов поклав її за основу своєї граматики, так само скористалися нею також сербські мовознавці. Хоча це й була граMATика церковнослов'янської мови, але у ній уже було чимало лексичних елементів живої української, білоруської та російської мов.

Талановитий, патріотичний твір письменника — «Тренос», написаний в оборону православної церкви проти наступу католицизму, хоча загальний зміст трактату — оборона прав українського народу, його культури, майбутньої долі. М. Смотрицький пристрасно закликає своїх співвітчизників будувати школи і поширювати освіту як засіб збереження народності, як зброю в боротьбі проти намагань його поневолити.

Від часів геніального «Слова про Ігорів похід» на Україні, як нам здається, не було твору, написаного з такою публіцистичною переконливістю і, можливо, з такою поетичністю та художньою довершеністю. Смотрицькому пощастило поєднати здобутки поетики народної творчості, тогочасної української літератури із тими здобутками, яких досягла європейська теорія поезії, а він її засвоїв, будучи студентом кількох університетів. «Тренос» слід сприймати набагато ширше, як ми сприймаємо. Це плач над долею всього простого люду, якого, як пише Смотрицький, «біда в містах і селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і безоднях землі»,— всюду переслідує, як хижий звір, і «нема жодного місця спокійного, ані житла безпечного». Письменник рішуче відкидав унію, активно критикував її наслідки, і тільки під кінець життя твердість духу й запал антиуніатських переконань падає. Але «Тренос» став класичним зразком творчості, спрямованої проти всякого ренегатства і зради, і відіграв велику роль в обороні українського народу, його культури, звичаїв, мови й віри.

Щоб уявити, як майстерно М. Смотрицький володів художнім словом, наведемо уривок з твору:

«Горе мені бідній, горе нещасній, аж з усіх боків з добра ограбованій!.. Біда мені, нестерпними тягарями обтяженій! Руки в кайданах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках негасимий, звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і безоднях землі... Нема жодного місця спокійного, ані житла безпечного. Пишно одягнена була я перед усіма, вдячна і мила, прекрасна, як зоря ранкова на сході, гарна, як місяць, чарівна, як сонце... не мала я жодної плями, чи тавра, або чого такого... Діток родила і виховала, але вони зреклися мене і стали мені посміховиськом і глумом... Всі од мене

відбігли, всі згордували мною, кривні мої далеко від мене, приятелі мої неприятелями стали, сини мої, зміїному позаздривши племені, утробу мою заразливими жалами жалять!.. Сини і доньки мої, що їх я родила і виховала, покинувши мене, пішли за тою, яка ними не боліла, аби вдосталь жиром її насититись... Молодики мої здичавіли, доньки мої в розпусту вдалися... Роззявивши пащі, пашеки свої і, свистячи, скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи: «Ось вже той день прийшов, якого ми чекали! Ходімо і загубімо її, викоренімо з землі пам'ять про неї...» Взяли сокири в руки свої і шукають душу мою, щоб її загубити... Не знаходжу, до кого звернутись, не знаю, куди вдатись, до кого голову мою прихилити, кому в оборону податися... Нема нікого, хто б батька наслідував. Нема жодного, який би йшов за матір'ю... Батька соромлять, матір обрівають... Синів породила і виховала, а вони мене зреклися і струйні жала язиків своїх на мене повисовували... Де тепер ті часи, коли я мучеників родила... Нещасна ж я мати, що́ я такого вчинила, що нестерпні переслідування од власних моїх синів терплю?»

І. Гізель, повернувшись з Англії, став професором, а згодом (у 1645 році) ректором Києво-Могилянської колегії. Викладав психологію і філософію, спираючись на основні положення Арістотеля. У 1669 році в Києві вийшов його оригінальний твір «Мир с богом человеку». Виходячи з принципів християнства, Гізель засуджував соціальні вади тогочасного суспільства, свавілля панства і судочинних органів. У його поглядах на суспільний розвиток відчуваємо вплив ідей Еразма Роттердамського. Гізель мав великий авторитет серед народу. Його на Україні з гордістю називали «наш Арістотель».

Випускники європейських вищих шкіл активно займаються книговидавничою справою (П. Могила, Т. Земко та інші). Дехто з них обирає військову кар'єру (полковник

С. Морозенко, В. Стефанович — полковий суддя у Лубнах); дехто поєднує військову службу в козачих полках із науково-літературною працею. Степан Лукомський, козацький старшина у Прилуках, написав історичну хроніку «Собрание историческое. из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых верных русских летописей, абшитованным полковым обозным Степаном Васильевичем Лукомским сочиненное в городе Прилуке 1770 года», де подано багато цікавих матеріалів з історії України. Служили вихованці університетів не тільки в державних, судових, гетьманських, полкових і сотенних канцеляріях, а й у середовищі простих козаків на Запорозькій Січі. Уже в козачих реєстрах XVI століття зустрічаються записи: «Денис бакалавр», або «Матіас фельдшер», чи «добрий дяк бакалавр». Взагалі, серед козацької старшини від гетьманської канцелярії аж до сотенної вели справи ті, хто мав якщо не вищу, то середню освіту. Таким високим, як на той час, відзначався і освітній ценз старшин Богдана Хмельницького.

Наприкінці XVII століття багато молоді, що закінчувала закордонні університети, іде служити в російські державні установи Петербурга, Москви та інших міст, обіймаючи там досить високі адміністративні пости, здобуваючи різні звання (Григорій Козицький — статс-секретар цариці Катерини II, Іван Долинський — член Російської академії наук, Г. Соболевський — професор Медичної академії, А. Італінський — посол у Неаполі та багато інших).

Згаданий Андрій Італінський заповів усі свої матеріальні збереження на користь вихованців Київської академії, які поїдуть за кордон вивчати математику й фізику.

Вихованців закордонних шкіл з України охоче запрошували як православних до російських шкіл. Одним з перших до Москви був викликаний Єпіфаній Славинецький. Ті, хто закінчив медичні факультети, працювали в різних

установах від Петербурга до маленьких містечок і навіть сіл. У селах бакалаври, окрім того, що вели церковні справи, організовували школи, записували народні пісні і самі писали вірші народною мовою, ще й складали слова й музику та поширювали свої твори серед селян.

У 1910 році до бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові зайшов молодий Олесь Курбас і запропонував прийняти від нього в дарунок рукописний і збірник-пісенник, упорядкований під кінець XVII — на початку XVIII століття. Найдавніша дата, що збереглася на сторінках збірника, відноситься до 1742 року. Збірник наповнений віршами, складеними на релігійні теми, а серед них і народні пісні та популярні твори, що їх переписували в ті роки читачі на Україні. Є тут і вірші, проти яких зазначено: «Сії псалми раба божого Івана Пашковського, бакалавра Предградського» (картка 97), а в іншому місці: «Сії п'єсни священная іерея Івана Пашковського, пароха Мишковицького»⁴⁴. Отже, бакалавр Іван Пашковський після університету зайняв парафію у селі Мишковичі (Тернопільська область) і за студентською звичкою продовжував писати вірші та збирати й записувати народні пісні і популярні вірші своїх співвітчизників. Йому у збірнику, певно, належать вірші «Котра приходит по щастю тужити», «Поки ж думати, боже, дай знати» та інші. Факт цей дуже цікавий, бо ж засвідчує, що бакалаври, повернувшись на рідну землю, оселялися не тільки в містах, а й у селах, і займалися літературною творчістю, яка збереглася до наших днів у чисельних рукописних списках.

Процес засвоєння науки і культури в західноєвропейських університетах був безперечно позитивним явищем, яке важко переоцінити. Він засвідчив, що протягом майже

⁴⁴ Возняк М. З культурного життя України XVII—XVIII ст. // ЗНТШ. — Т. 108. — С. 87.

500 років східнослов'янські народи не були відірваними від загальносвітового розвитку культури, до того ж не були пасивними споживачами чужої цивілізації, навпаки, були її співтворцями.

Кого ж слухали посланці України, що їм викладали і з яким вантажем вони поверталися на батьківщину? В тогочасних вищих школах Європи було багато схоластики, церковної половини, але було й багато раціонального. В архівах Києва, Вільнюса та інших міст досі зберігаються конспекти, завезені разом з придбаними книгами. У Київській семінарській бібліотеці є рукопис курсу філософії, який читали у Замойській академії в 1665—1666 роках. Там же збереглися записи лекцій філософії з Краківського університету 1666 року. У книжкових і рукописних сховищах Вільнюського державного університету знаходяться рукописні курси лекцій філософії, які викладалися у Краківському, Падуанському, в Сорбонні та інших університетах⁴⁵. Привезені рукописи й книги студенти дарували Київській академії та іншим колегіям. Тільки у XVIII столітті до Київської академії влилося понад дві тисячі дарованих книг.

Звичайно, не кожний професор читав лекції за привезеними з-за кордону записами, більшість виявляли при цьому творчу ініціативу. Так, Ф. Прокопович обрав свій шлях. Але йдеться про постійний зв'язок шкіл і науки сходу й заходу, про засвоєння у Києві всього нового, що витворювалося в Європі. І не просто засвоєння знань, а перенесення їх в освітню практику народу, значна частина якого могла б скористатися ними для вироблення передового світогляду. У зв'язку з цим хочеться нагадати один факт. Відомо, що 1543 року вийшла у світ книга М. Коперніка

⁴⁵ Плечкайтис Р. Українські філософські рукописи XVII—XVIII ст. у Львові // Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 110.

«Про обертання небесних світил». Тривалий час дослідники не могли встановити, коли і яким чином учення Коперніка й Галілея стало відоме на Україні. Видання, які збереглися у бібліотеках, могли бути завезені й пізніше, навіть у XIX столітті.

При вивченні матеріалів про українських студентів за кордоном нам пощастило натрапити на популярний на Волині і в Галичині кінця XVI — початку XVII століття вислів, який побутував серед молоді. Поїду вчитися туди, де «вздержано Сонце, а пущено Землю». Що це, жарт? Ні, це ж короткий, по-народному сформульований виклад геліоцентричної системи Коперніка.

Якими шляхами ця ідея могла поширитися на Україні? Звичайно, різними, але, гадаємо, що її занесли й сполуляризували студенти, які слухали лекції самого Галілея. В цей час там перебував «преподобний і розсудливий» Кирило Лукаріс, майбутній ректор Острозької академії, Кипріян з Острога і, цілком можливо, великий поборник православ'я Никифор. Училися тоді й інші студенти з України. Можна припустити, що про систему Коперніка на Україні розповіли студенти Краківського університету, тим паче що там в той час навчалися Микола Тичина, «Петро Іванович з Володимирського владцтва», Варфоломей з Галича, Лукаш Лучко, Матвій Емерицький з Києва, Іван Іванович з Кам'янця, Степан Іванович із Кременця та інші. Краків був осередком Коперникових ідей. Найімовірніше, що з Падуї та з інших університетів цю теорію занесло студентство.

Так само багато українських студентів, зокрема з Лівобережної України, слухали лекції І. Канта в Кенігсбергу, які не могли не залишити впливу на спосіб мислення і світосприймання молодих людей з Галичини й Наддніпрянщини у ті давні часи, коли на Україні міцніла освітня традиція і формувалася інтелігенція.

Особливою заслугою студентів було те, що вони найпершими, сказати б сучасними словами, найоперативніше ознайомлювали свій народ з прогресивними ідеями і новими виданнями. Те, що було створено у нас у Києві чи інших містах, вони перші несли на Захід, але й перші вісті передавали до нас і від інших народів. І хоча бібліотеки на Україні виникли давно, але тепер їх з'являлося дедалі більше, і книжки починають нараховувати у приватних бібліотеках не десятки, а сотні й тисячі. Значна частина видань привозиться з-за кордону. Так, у бунчукового товариша стародубського полку Степана Лашкевича у XVIII столітті домашня бібліотека складалася уже в 12000 томів книг різними мовами. У заможного козацького старшини Григорія Милорадовича зібралось 16000 книг, Василь Кочубей мав 5000 добірних книг, а тримати у хаті кілька сот книг — було звичайним явищем багатьох заможних родин⁴⁶.

Хто привозив ще на Україну іноземну літературу? Таку місію могли виконувати і купці, які часто брали замовлення від конкретних осіб. Зокрема Дмитро Тупталенко «чужинецькі книги» замовляв купцеві Ісакові Ванденбургу, і той охоче виконував це прохання. Але найбільше книжок привозили студенти і з власної ініціативи, і на чиюсь угоду. Козацький старшина XVIII століття Микола Ханенко через свого сина Василя, який навчався у Кільському університеті (1746—1751), щороку поповнював свою бібліотеку творами з різних галузей знань, не тільки читав сам, а давав скористатися ними іншим.

Придбавали іноземні книги і люди, що виїжджали за кордон у якихось справах. Коли 21 серпня 1732 року відбував у чужі краї учитель Крафт, йому було дано список ви-

⁴⁶ Зленко П. Українські приватні бібліотеки // Українська книга. — 1937. — № 7—8. — С. 166—167.

дань (і той же Ханенко), які книжки слід закупити і привезти на Україну. І їх привозили. А вони були не дешевими у ті часи навіть для такого соціального прошарку, як козацька старшина. Словник французької мови, наприклад, коштував 12 карбованців.

Нарешті маємо свідчення, що визначні європейські учені дарували книжки студентам з України. З листа К. Збараського до Г. Галілея, який ми вже наводили, довідуємося, що він одержав від свого учителя якісь твори, як гадають дослідники — можливо, й Коперніка⁴⁷.

У XVII—XVIII століттях студенти привозять на Україну і перші зразки газет, що їх козацька старшина, козацькі канцелярії тоді ж починають передплачувати як періодичні видання. Першим, здається, з'явився французький річник «Mercure Francais», а потім періодична «Gazette France» (Французька газета), засновником якої був лікар Теофраст Ренодо у 1631 році. Про Україну туди доходили новини досить (як на той час) швидко, і йшли вони переважно через Варшаву, Гданськ, Гамбург, Відень, Стокгольм. Головною темою були новини про козацьке життя та війну з польською шляхтою. Так, одна з перших інформацій — розповідь про перемогу козаків під Жовтими Водами була доставлена досить швидко: битва відбулася 29 квітня, а 20 травня уже про це було сповіщено у «Французькій газеті». Досить повно була представлена і оцінена тут же за 28 липня (битва відбулася 26 травня 1648 року) «блискуча перемога під Корсунем». Газета писала, що польська шляхта довела український народ до такого тяжкого стану, що тепер важко розплачуватись і вся Польща опинилася «в жахливому становищі». «Вся Україна у вогні». У газеті за 2 листопада (1648 року) з'являється повідомлення, що

⁴⁷ Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. — Przemyśl, 1927. — S. 129.

Г. А. НУДЬГА

«Всю Польшу охопив жах» і «королева та всі вельможі готуються залишити Варшаву». А 4 березня 1649 року у газеті подано опис урочистого в'їзду Б. Хмельницького в Київ, якого зустрічав народ, студенти й митрополит. Козацькі сили газета називає «величезними».

І ось 1 серпня 1651 року «Французька газета» друкує сенсаційне повідомлення про Берестецьку битву (на цей раз із Варшави): «Козаки розгромлені, гетьман Хмельницький зник невідомо куди». Та через деякий час газета виправляє себе, запевняє, що він не зник, і стоїть на чолі козаків.

У всіх цих численних статтях і інформаціях «з вірогідних джерел» найчастіше згадується ім'я Богдана Хмельницького, його полковників Богуна, Кривоноса та інших. Вісті здебільшого вірогідні, досить детальні, газети з цими вістями привозили студенти на Україну, і цілком можливо, що брали участь у перевезенні вістей з України в Париж і були, ймовірно, своєрідними кореспондентами, інформуючи про події на козацьких землях.

Відомості з книжок і газет на Україні переписували і поширювали серед міщан та козаків, в козацьких канцеляріях знаходились примірники газет в оригіналах, за ними козацькі полковники й гетьмани орієнтувалися у європейській політиці. У козацьких канцеляріях стали більше дбати про літературу, про книгозбірні і старанно зберігати архіви та писати традиційні літописи. А особливо пильно просили київських учених готувати за кордоном знавців європейських мов.

У «Французькій газеті» часто подавали повідомлення про Україну, козаків. Французький народ знав уже тоді добре про хоробрість козацького війська, особливо після участі в боях під проводом Богдана Хмельницького 1645 року під Дюнкерком. Матеріал для тих газет, як нам здається, найоперативніше довозили не тільки дипломати

й політики, а й студенти. А щодо перевезення газет із Заходу на Україну, в Січ, то, очевидно, студентам слід відвести поважну роль. Та при цьому вони й перші підтримували разом з прогресивною частиною української шляхти потребу запровадження вищих шкіл на Україні і поширення друку на своїй землі.

Україна одержувала певні інформації з Європи і у листах, яких надсилали бакалаври чи просто студенти з далеких країн «з різними okazіями» своїм батькам чи родичам. Найчастіше писали, звичайно, сини з заможних родин, козацької старшини чи багатих міщан. Так збереглися і опубліковані листи до полкового обозного (1738—1741), а потім генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка від його сина Василя, який надіслав батькові у 1746—1748 роках 28, а у 1751 — 4 просторові послання. Збереглися також листи Олексія Сидорівича своїм письменним батькам. Але були і такі, що вперше ступали на чужу землю, і великим дивом їм було усе побачене й почуте. Про ті новини і писали вони своїм рідним. Олексій Слинко, який у XVII столітті вивчав медицину в Голландії, сповіщав свого неписьменного батька, що мешкав у Котопі: «Іхати мені довелося вісім тижнів денно і нічно на кораблі, тобто на судні, котре такої величини, як ваша клуня»⁴⁸.

А інші писали, що побачили у Європі, яких людей там зустріли і які там політичні настрої. Посилали листи своїм синам і батьки з України і таким чином обмінювалися найважливішими новинами приватного чи загальносуспільного характеру.

Як засвідчують листи студентів до своїх батьків, у XVIII столітті вони ретельно займалися вивченням європейських

⁴⁸ Український календар на 1968 рік. — Варшава, 1968. — С. 316.
Листи Сидорівича надруковані в Ювілейному збірнику на пошану М. Грушевського. — К., 1928. — Т. I. — С. 242—244).

мов. Микола Ханенко, виряджаючи сина Василя за кордон, уклав для нього спеціальний заповіт — «Сыну моему Василию Ханенку увѣщание», в якому наказував: «Обучаться тебе латинского и французского языков не забывая и немецкого, а если допустит время — хотя и других каких, и такой успех в оных стараться получить, чтоб могль еси чинно и свободно оными разговаривать и самым изрядным стилем писать, найпаче же и всяких высоких авторов на тых языках не токмо читать, но и переводить и толковать был бы достаточен...» І Василь у листі до батька від 28 листопада 1751 року повідомляє: «Излишнее время, кроме моей службы, употребляю для изучения итальянского языка, на первый час, а по окончании оногo имею возобновить геометрию и фортификацию»⁴⁹.

Не завжди, повернувшись на батьківщину, магістри, бакалаври обіймали забезпечені посади. Їх удостоювали високих наукових ступенів і знань, а на батьківщині вони іноді не мали в що взутися, їм доводилося шукати ласки у можновладців або ж поділяти нужденну долю народу, навчаючи бідних дітей грамоти. За приклад можна взяти листування Гаврила Дорофеевича. Хоча про його навчання за кордоном ми певних документальних даних не маємо, але дослідники вважають, що після студій у Львові і Острозі він побував за рубежем і там познайомився з Лукарісом, який здобув освіту в Падуї і Венеції (слухав лекції Галілея), а в 1594 році приїхав до Острога, щоб тут організувати не тільки навчання, а й популяризувати античних авторів. За завданням Лукаріса Г. Дорофеевич вивчав грецькі джерела. І ось одного разу у нього виникли сумніви, не міг засвоїти якийсь твір, а порадинок Лукаріс жив на іншій вулиці. Не знав, як бути, і послав Лукарісу за-

⁴⁹ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — №№ 34, 41. — С. 350, 452.

писку, просив поради і водночас вибачення, що сам не прийшов, а послав чужу людину: «Не маю чобіт, а надворі після дощу болото і холоднеча»⁵⁰. У таких умовах працювали тоді наші діячі культури на Україні.

КАСТАЛІСЬКІ ДЖЕРЕЛА У КИЇВІ

Мова, письмо, книжка, література в процесі духовного збагачення народу в XVI—XVII століттях відігравали важливу роль. Студенти, які навчались в західноєвропейських університетах, активно бралися за невідкладну справу складання граматик церковнослов'янською, а далі й українською мовами.

Створенню граматик, що вперше унормовували давню українську літературну мову, виробленню канонів віршування в українській літературі прислужилися найвидатніші вчені і письменники, що здобували освіту за кордоном. Повернувшись на батьківщину, вони організовували школи, писали підручники. Після букваря граматики⁵¹ була універсальним підручником і основним джерелом літературних знань і вела до розуміння таких наук, як діалектика, риторика, музика, арифметика, геометрія, астрономія... а найпаче — до уміння складати літературні твори. За старогрецькими і європейськими традиціями на початку кожної граматики подавалися віршовані епіграми, у яких

⁵⁰ Харламович К. Западнорусские православные школы. — Казань, 1898. — С. 265.

⁵¹ Найдавніший буквар видав у Львові Іван Федоров у 1574 році. Перша граMATика церковнослов'янської мови вийшла у Вільно 1586 року. Були популярними «Адельфотес...» — граMATика грецької і церковнослов'янської мови (Львів, 1591) і граMATика Л. Зизанія (Вільно, 1596), особливо М. Смотрицького (1619). У 1596 році Л. Зизаній видає свій «Лексикон».

прославлялося велике значення цієї науки і висловлювалися заклики до учнів поважати, вивчати граматичну премудрість як надійний ключ до царства розуму. В «Адельфотесі», яку у 1591 році склали учні Львівської братської школи разом зі своїм вчителем, орієнтуючись на європейські зразки підручників подібного типу, вміщено на початку вірш «О граматиці» грецькою і церковнослов'янською мовами, де атестовано цю науку як «художество, учашее нас умна писати».

Щось подібне висловив у віршованому звертанні також Л. Зизаній, автор одної з ранніх граматики і найдавнішого друкованого словника української мови:

Грамматика писма всѣхъ научаеъ...
 Подаеъ певное искусство,
 Которіи прагнуть быти досконали
 Въ письмѣ и словахъ...
 Ключемъ бо естъ отворяючи всѣмъ умъ...⁵²

Окрім вивчення морфології, синтаксису, правописного матеріалу (норм і законів мови), тогочасні граматики подавали й перші найважливіші правила з теорії літератури, це не було винятком для України,— такі традиції склалися в письменстві багатьох народів. Просодія — частина поетики, що вивчає систему віршованих розмірів, сприймалася складовою частиною граматики, в ній викладалися поняття про вірш, стопу, її різновиди та способи написання ритмічних римованих творів. Пізніше — просодія на Україні вивчалася як складова частина шкільних поетик. Уміння складати вірші, розуміти найелементарніші закони віршування для інтелігентних людей Європи у XVI ст. було одною з ознак справжньої освіти. Доба Відродження у Європі збільшила інтерес до віршованої літератури,

⁵² Грамматика словенска...— Вільно, 1596.

особливо у слов'ян. Максим Грек, освічена людина і пристрасний церковний публіцист, який приїхав у першій половині XVI століття з Греції до Москви, застерігав своїх колег, щоб вони особливо пильно придивлялися до тих, хто видає себе за ученого і літератора. Якщо людина може перекласти з грецької мови — «добр естъ и искусен», то це ще не все. Поставте йому запитання, яким розміром складено вірш, і коли він правильно відповість, — «предобр естъ, примите его с любовію и честию»⁵³. Максим Грек, здається, перший на східнослов'янських землях висунув потребу опанування мистецтвом складати вірші за класичними зразками і виклав елементарні відомості про стопи і віршовані розміри.

Практично віршування для українських літераторів не було новиною уже хоча б тому, що кожний письменний чоловік стикався з народною версифікацією, а дехто, здобувши освіту у західноєвропейських школах, мав певне уявлення і про літературний, або, як тоді називали, «кунштотвний» (тобто художній) вірш. Тому практика віршування на Україні в XVI столітті випереджала теоретичне освоєння цієї важливої ланки літературної творчості. Ще до того, як у школах почали викладати просодію, до цього роду творчості зверталися автори рукописних творів та видавці друкованих книг. Так, Ф. Скорина, видаючи у 1517 році у Празі Біблію, вмістив у ній і кілька віршів, які формою і стилем стояли близько до народного віршування, хоча зміст їх релігійний. Одну з глав Біблії Скорина передає такими віршами:

О том, абы людѣ святы были,
 Отца и матерѣ чтили,
 Свята святили,
 Идолѣ не хвалили і т. д.

⁵³ Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы.— СПб., 1900.— Т. 1.— С. 3—4.

Рима й цезура в таких творах були основними організуючими елементами віршованої мови, строфа не завжди виразно окреслена, їх зв'язок з формою народної поезії, зокрема дум, не можна заперечувати. Таких віршів у другій половині XVI століття було уже, напевно, більше. З. Копистенський згадує, що Г. Смотрицький написав сатиричний твір (не зберігся), «ачь не кунштовнымъ, повашнымъ еднакъ вѣршемъ роскимъ». Така поетична форма віршування навіть мала своєрідну назву — «роска», тобто руська (українська), а вірш — «роский» (український).

Українська народна версифікація до XVI століття уже мала добре вироблену рівноскладову (пісні) і нерівноскладову (думи) систему побудови вірша, окрім того, була відома також римована проза, що найкраще виявилось у народних розмовних віршах. Тому для віршування новою була запропонована у шкільних граматиках теорія античного вірша.

Перша граматика церковнослов'янської мови (Вільно, 1586) була фактично перекладом з граматики Дамаскіна; «Адельфотес» — вітчизняний підручник (Львів, 1591), і хоча укладачі скористалися іноземними зразками, все ж у ньому маємо окремі розділи, де наявні елементи оригінального викладу і добору ілюстративного матеріалу. Другим національним посібником, у якому викладені першоелементи теорії віршування, є граматика Лаврентія Зизанія. Тут було подано невеликий розділ з характерним заголовком «О метрѣ и о рифмѣ. Пересторога хотящим вѣршѣ складати». Звідси беруть початок усі наступні українські поради, як писати вірші. Подібне формулювання заголовка на той час не випадковий стилістичний засіб, «хотящих» складати вірші тоді уже було чимало, але в своїй практиці вони зверталися до народних форм або ж до силабіки, культивованої в польських єзуїтських шко-

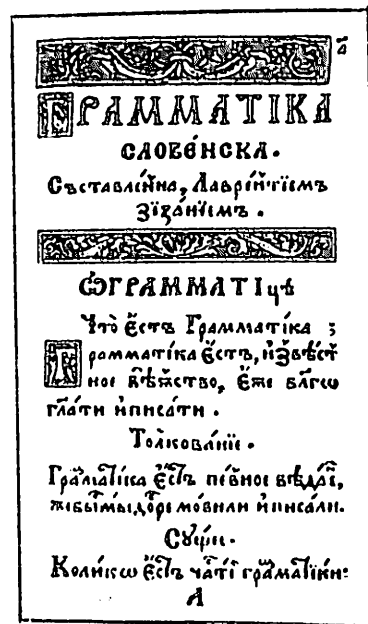
Титульна сторінка
«Граматіки...»
Лаврентія Зизанія.
(Вільно, 1596).

лах, і висловлене застереження, очевидно, адресоване цій частині віршописців.

«Если хочеш вѣрш складати, ведле тых метр складай, грецьким поетом послѣдуючи», — пише Зизаній. Схарактеризувавши такі розміри, як дактиль, спондей, трохей, ямб, пиріхій, — він рекомендує українським поетам користуватися «ироническим», «елегіаческим» і «ямбическим» метрами, а для ілю-

страції сам намагався дати зразки віршів таких розмірів, однак не зміг, а його віршоване привітання учням від типографа близьке до українського народного віршування і нічого не взяло від рекомендованої теорії.

Не змогли практично застосувати теорію віршування, запропоновану в граматиці Зизанія, й тогочасні поети, автори віршів на духовні й світські теми, за винятком кількох рядків у порадиках (граматиках), де подано метричні форми вірша за грецькими канонами. Поезія, як і мова, чутлива до всього, що штучно прищеплюється, особливо тоді, коли занесене явище чужорідне її природі. Незважаючи на відірваність теорії від творчої практики, в шкільних підручниках і граматиках ці правила

продовжували пропагувати. Народної версифікації школа й література уникали через її «низьке походження», силабічна система викладалась в польських єзуїтських колегіумах, до яких українська суспільність ставилася насторожено. Тому, певно, Мелетій Смотрицький у своїй граматиці прагне розширити і удосконалювати «мертво-роджену систему» віршування. Якщо попередні автори граматики орієнтувалися здебільшого на грецькі зразки, то М. Смотрицький робить крок у напрямі до зближення ще й з латинськими джерелами.

М. Смотрицький знав, що його сучасники не наважуються слов'янською мовою писати вірші тими розмірами, якими писали в античному світі. Щоб розвіяти ці сумніви, він посилається на розповіді літописців, що славетний Овідій, перебуваючи у вигнанні, вивчав слов'янську мову і писав нею вірші античними розмірами. З цього, власне, й починає свою «стихотворну просодію» автор. «Матфій Стрійковський, канонік самотиский, дій славенских хронограф достовірний, в четвертой своея хронологии книзи пишет: Овидіа славнаго онаго латинскаго поету в Сарматских народ заточеніи бывша и языку их совершенні навыкша: славенским діалектом зачистое его красное и любопіємное стіхи или вірши писавши».

Хисткі і непрактичні поради з теорії віршування Зизанія Смотрицький подав як незаперечну істину. З цією метою довелось звернутися до Овідія, щоб переконувати (теж абстрактно), що слов'янською чи українською мовами можна створювати вірші, виходячи з теоретичних засад античної поезики.

М. Смотрицький — один з найвизначніших українських філологів, його грамика сприйнята сучасниками як основний підручник церковнослов'янської мови у східних слов'ян, і на думку І. Франка, була вона «вихідною точкою граматичних студій» російських письменників XVIII сто-

ліття. Вона, безперечно, сприяла виробленню граматичних норм української мови.

Аворча літературна практика відкинула греко-латинську теорію віршування в інтерпретації М. Смотрицького ще в XVII столітті. Що метрична теорія віршування не відповідала природі української мови та поезії, про це говорили автори граматики ще на початку цього віку, саме тоді, коли праці М. Смотрицького вважались майже ортодоксальними. Укладач «Граматики или письменниці», що вийшла в Кременці в 1638 році, обговорюючи питання просодії, уже запевняє, що «слов'яном нѣсть еще обычай мѣрами временни и степенни стихи составлять», за грецькими зразками, натомість «искусныи... вѣршописцы» вдаються до складочислення, послуговуються «мерами слогов». Автор наголошує, що у слов'ян «немає звичаю» писати вірші метричними розмірами, а сам він — за досвід польських поетів, які опанували силабічну систему як таку, що ввійшла у практику слов'янських поетів.

Якщо у перших грамиках — 1586, 1591, 1596, 1619 років — предметом розмови була церковнослов'янська мова і теорія віршування (просодія), то студент Сорбонни вперше складає граматику української народної мови, спираючись на правобережні діалекти. Написана в Парижі, де навчався автор, вона викликала зацікавлення багатьох, якщо в XVII столітті її переписували й популяризували серед студентства слов'янського походження. До наших днів збереглися два рукописні примірники граматики І. Ужєвича, їх видали фотоспособом І. Білодід та Є. Кудрицький у видавництві АН УРСР у Києві (1970)⁵⁴. За традицією вона іменувалася «словенская», але хто вже

⁵⁴ Граматыка словенская написана през Іоанна Ужєвича словянина і славной Академії Паризской в теологій студента в Парижу року от нарожеїа сина божого 1643.

перегляне зміст підручника, той переконається, що це спроба унормувати українську народну мову. Пояснювальні тексти за шкільною традицією подані латинською мовою.

Теорія поезики на Україні розвинулася не без участі випускників багатьох університетів, вони брали участь у створенні перших курсів поетик у Київській Могиллянській колегії та інших середніх закладів України. Друковані поезики, завезені з Італії, Німеччини, Франції 500 років тому, ще й тепер можна знайти на Україні не тільки в державних, а й у приватних бібліотеках.

На початку XVII століття складання віршів на Україні уже стає масовим явищем, хоча поезика у вітчизняних школах вивчалася ще мало. Практика випереджувала засвоєння теорії, очевидно, під впливом знань з теорії віршування, одержаних за кордоном і з тих писаних джерел, на зразок поезики Донаті, які потрапляли на Україну через студентство, купців, мандрівників. Віршувати — означало «писати сладкою мовою под метри», а поезії порівнюються з перлами.

У 1646 році Кирило Транквіліон Ставровецький видав у Чернігові збірку віршів під назвою «Перло многоцѣнное» і в передмові запевняв, що в «школах будучиї студенти собѣ с тои книги святои выбирать вѣрши на свою потребу», тобто на всяк випадок і як зразок для власної творчості. Вірші входять у побут міщан і селян, козаків, з них складають рукописні збірки, яких чимало збереглося до сьогодні.

Автори вітчизняних шкільних поетик, починаючи з XVII століття, були ґрунтовно обізнані з світовою теоретичною думкою в галузі мистецтва, з новими напрямками естетичних поглядів. Найдавніша в історії української літератури поезика складена в Київській колегії 1637 року. Це — «*Libertatis poeticae apud Domini*» («Книга поетичного мистецтва»), автори якої Андрій Старновецький та

М. Котозварський⁵⁵, вихованці європейських університетів.

Як зазначено на початку «Книги...», складала її двое, але загальне спрямування належало М. Котозварському, вихованцю Краківського університету. «Книга поетичного мистецтва» належить до тих перших коротких теоретичних курсів на Україні, що склалися на основі античних (Арістотель, Гораций) та європейських джерел (О. Донаті) і подавали найважливіші відомості з предмета. В десяти розділах посібника стисло викладено основні теоретичні положення про поезію та її роди і види.

З середини XVII століття не збереглося жодної поезики, складеної в Київському колегіумі. Події національно-визвольної війни заважали проведенню регулярних занять (були роки, всі старші студенти йшли у козацьке військо), а часті напади на Київ, пожежі в колегії⁵⁶ спричинилися до знищення книг і рукописів, зокрема, певно, й поезик, і тому після згаданої поезики 1637 року мусимо називати «Касталійське джерело» («*Fons Castalialis...*»), написано в Києві 1685 року⁵⁷, коли становище навчального процесу в колегії дещо стабілізувалося.

«Касталійське джерело» можна кваліфікувати як значне досягнення українських теоретиків, які при засвоєнні європейських знань порушують питання про потребу розвивати вітчизняну науку про літературу, орієнтуватись на місцеві поетичні джерела. Звернення до своїх надбань,

⁵⁵ Див. про неї: *Крекотень В.* Київська поезика 1637 // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 118—153.

⁵⁶ По кілька років колегія «лежала в руїнах». — Див.: *Булгакова М.* История Киевской академии.— СПб., 1843.— С. 47.

⁵⁷ *Петров Н.* у «Описании рукописных собраний, находящихся в г. Киеве (К., 1891.— Вып. 1) відносить поезику (№ 233) до 1671 року, але інші до середини 80-х років. Див.: *Сивокінь Г.* Давні українські поезики.— Харків, 1960.— С. 41.

Г. А. ВУДЬГА

вироблення саме своїх принципів поетичного мистецтва якоюсь мірою пов'язані з літературними традиціями слов'янської культури, якими керувалися творці поетик другої половини XVII століття, і в цьому напрямку їхні бажання не лишалися чисто абстрактними, а були втілені різною мірою в тогочасній практиці. Відкидаючи європейські канони, автор «Касталійського джерела», мабуть, уперше в історії літературознавчої науки на Україні, вводить до свого курсу розділ про польський (силабічний вірш), що мало принциповий характер, оскільки йшлося про те, яка система — метрична чи силябічна — ближча до природи українського віршування. Чи не вперше тут було рекомендовано використовувати силябічну теорію.

Для того часу даний курс поетики складений, певно, найдосконаліше, і тому ним охоче послуговувалися укладачі курсів таких поетик, як «Ліра» (1696), якої збереглося кілька рукописних примірників, та «Касталійське джерело» (1700). Нею («Лірою») скористався і М. Довгалевський при написанні «Поетичного саду» («Hortus poeticus», 1736).

З 80-х років XVII століття збереглися ще поетики невідомих авторів «Віфліємська курія» (1686), «Музи на Парнасі» (1689) та інші, але всі вони досі не вивчені.

Завдяки М. Петрову⁵⁸, який вивчав і перекладав (бодай частково) поетики 80-х років XVII та початку XVIII

⁵⁸ Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1866. — Кн. 7; 11; 12. — 1867. — Кн. 1; 1868. — Кн. 3. Див.: Сивокін Г. Про українські поетики. — Харків, 1960; Сулима М. Теорія віршування на Україні в XVI—XVII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVII ст. — К., 1981. Маслюк В. Латинські поетики і риторика XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983.

Титул «Поетики» О. Донаті (1631).

століття, в нашій науці стала відомою (чи не найбільше) «Різнострунна ліра» (*Lyra variis*, 1696), якої в київських бібліотеках збереглося кілька примірників.

Обізнаність з працями античних та європейських теоретиків (Скалігера, Понтана, Донаті, Масена) виявили автори поетик 1692 (збереглися у Чернігові), 1693 років (також у Чернігові), та рукописного підручника Київської академії, що має романтичну назву «Троянди між терном...» («*Rosa spinos*», 1669—1697) і перегукується деякою мірою із популярним сьогодні висловом «троянди й виноград».

Під кінець XVII століття складання підручників з поезики на Україні набуло великої популярності. Беручись за написання посібників, автори виявляли дедалі більшу самостійність, частіше вдавалися до вітчизняних джерел та ілюстративного матеріалу. Цілком природно, що укладачі критичніше ставились до своїх попередників, до їх спадщини — час вимагав глибших знань і умінь їх викладати. На початку XVIII століття Ф. Прокопович у вступі до своєї поезики (1705) ствердив народження нової традиції, коли в українських школах учителі викладали студентам поезику й риторику «не за чужими словами», а черпали її «з власної скарбниці знань». Такими добрими прикметами позначена поезика й самого Феодана («*De arte poetica*», 1705), найдосконаліший з усіх відомих на той час підручників, її наслідували Л. Горка, Г. Словинський, Г. Кониський та інші літератори.

Ф. Прокопович (навчався у Італії) — найвидатніший український гуманіст і просвітитель XVIII століття, який підніс розум і творчий дух людини. Людина, на думку вченого, «знаменитіша від самого неба, хоч і з тієї ж, що і все інше, категорії складається»⁵⁹, її поетичний злет

⁵⁹ Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 98.

Феодан Прокопович.

покликаний служити моральному удосконаленню людства. Прокопович досить критично ставився до використання західноєвропейської естетичної думки, а водночас і до схоластичних викладів цієї науки в київських школах та до прагнень прищепити й поширити в українській літературі лірику барокко, хоча не заперечував її значення для опанування техніки віршування. На противагу положенням європейських поетик він намагався подавати матеріал стисло і разом з тим обгрунтовано. Навіть у тому випадку, коли Феодан Прокопович запозичував якийсь теоретичне положення, наприклад, у Понтана, він переробляв його, прагнучи викласти думку економніше, сформулювати її так, аби зручно було запам'ятати, додавав ілюстративний матеріал з українських джерел. З особливою увагою (як і античні автори) дослідник поставив до теорії драми і відкинув у своїх трактуваннях схоластичну поезику єзуїтів, що дало право О. Білецькому сказати: «Концепція Прокоповича на кілька голів підноситься над сучасною їй загальноєвропейською теорією драми»⁶⁰. Очевидно, це й було однією з причин, що поезику і риторику Прокоповича

⁶⁰ Білецький О. Поетика драми // Теорія драми в історичному розвитку.— К., 1950.— С. 45—46.

наслідували його сучасники, оцінюючи їх досконалішими за європейські зразки.

Грунтовнішу відзначаються також поетики «Аполло» (1722), поетика (без назви) Митрофана Слотвінського, її викладали в Київській академії протягом 1726—1727 навчального року, згодом поширена і в Росії (за нею читався курс у Тверській семінарії в 1745 році). Слід згадати й виділити «Правила поетичного мистецтва...», складені Тихоном Александровичем 1743 року для «шляхетних слухачів» Київської академії. Є згадки, що Г. Сковорода також написав «Россуждение о поэзии и руководство к искусству оной», але його рукопис досі не віднайдений. Загалом збереглося близько 50 курсів поетик, створених на Україні, в яких різні автори XVII—XVIII століття в різних варіаціях трактують теорію мистецтва слова, виявляючи при цьому оригінальність і самостійність суджень. Посібники складені латинською мовою і поширювалися в рукописах, лише в 1768 році Г. Кониський видав у Могильові поетику Ф. Прокоповича.

Теоретичними працями з питань естетики й претики користувалася українська громадськість протягом двох століть, доповнюючи і розробляючи те, що виникало у процесі творення літератури й науки про неї та набувало актуальності. Роль студентів європейських університетів у цьому процесі була значною. Майже в усіх європейських школах, зокрема й на Україні, склалася традиція — поетику подавати в двох аспектах: в першій частині — загальній поетиці — викладалися найважливіші положення теоретичного характеру, друга частина мала більш прикладний характер, в ній розглядалися роди, види, жанри поетичних творів, різні форми віршованої мови, вміщувалися поради, як складати поетичні твори.

Майже в усіх курсах першим ставилося питання, що таке поезія? Вже тоді розрізняли два значення цього термі-

на — поезія як вид мистецтва і поезія як окремий твір. У поетиці «Парнас» (1719) дане таке визначення: «Поезія — наука висловлювати віршем наслідування людських дій»⁶¹. Подібні визначення давалися й іншими авторами: «Поезія — мистецтво наслідування в метрах відповідно до природи для повчання в житті людей» («Ліра», 1696). Або: «Природа поезії, чи сама поезія, — мистецтво зображення і наслідування людських вчинків, що викладаються віршами, для життєвого повчання»⁶² («Касталійське джерело», 1685).

В усіх цих джерелах робився наголос на двох ознаках поезії як виду мистецтва: наслідувальності і віршованій формі вислову, взятих ще з поетики Арістотеля.

Однак в українських поетиках («Касталійське джерело», 1685; «Парнас», 1719; поетика М. Довгалевського, 1736) до визначення поезії додається ще й третя позиція — *повече* (спонукування); «мета поетів або поезії потрійна — повчати, розважати і спонукати»⁶³. В античне положення про повчальність, корисність поезії включалася й *спонукальність*. Виділення її в окрему ознаку робило літературу суспільно активною, громадськи вагомою, дійовою, коли йдеться про поетичну практику в конкретних умовах. Проте, якщо говорити про тогочасну шкільну письменність, то вона не використала повчальність і спонукальність з метою активної демократизації літературної творчості, закличність якої вкладалося переважно в релігійні рамки, тільки окремі літератори враховували цю пораду щодо історичних чи світських тем. Велике значення надавалося художньому вимислу.

⁶¹ Петров Н. О словесных науках // Труды Киевской духовной академии. — 1866. — № 7. — С. 312.

⁶² Цит. за: Сивокінь Г. Давні українські поетики. — С. 46.

⁶³ Там же.

Основною ознакою поезії виставлялося наслідування-вимисел-творення образів, а віршована форма трактувалася як другорядна прикмета. Той, хто складає звичайні римовані вірші — не поет, а тільки версифікатор — повторювалося у багатьох поетиках. На думку тогочасних теоретиків, «поет — вигадник», без цього він не митець, а тільки штукар, але він має дотримуватися правди і зображати людей та події «згідно з розумом», так, щоб його не назвали брехуном. Правда життя виставлялася основою істинної творчості і для історика, і для поета. Правда потрібна історикам і письменникам для прийдешніх поколінь, щоб і про тебе колись сказали: «Це справді була вільна людина, і її розповідь цілком заслугоує на довір'я. У неї не було нічого лицемірного й рабського, і у всьому вона йшла лише за правдою»⁶⁴. Історикам і письменникам рекомендувалося дотримуватися заповітів славетного Цицерона: «Не смій говорити неправду, май сміливість говорити правду».

Зіставляючи історію й поезію в площині з'ясування ролі й місця в них правди й вимислу, автори поетик спіралися на положення Арістотелевої поетики, за яким «історик і поет відрізняються один від одного не тим, що перший говорить віршами, а другий прозою... один говорить про події, які справді відбулися, а другий про те, що могло б статися. Отим поезія і філософськи глибша, і серйозніша за історію — поезія говорить більш про загальне, а історія — про окреме»⁶⁵. Звідси й настанова: «завдання поета говорити не про те, що справді сталося, а про те, що могло б статися, тобто про можливе або неминуче»⁶⁶.

⁶⁴ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософська думка.— 1971.— № 1.— С. 102.

⁶⁵ Арістотель. Поетика.— К., 1967.— С. 54.

⁶⁶ Там же.

Така настанова вимагає від поета бути творцем, в першу чергу творцем фабули, навіть тоді, коли він пише про справжні події.

В другій половині XVII століття в поетиках починають виділяти розділ, у якому викладалася теорія силабічного (польського), а далі й «слов'янського» або «руського» вірша, теоретичні положення якого тільки формувалися. Проблеми вітчизняного віршування в поетиках посідають дедалі більше місця. Так, Іларіон Ярошевський⁶⁷ до своєї поетики ввів значний розділ про польське і українське віршування.

На початку XVIII століття помітне свідоме звернення до проблеми українського віршування, що підкреслено і в кількох поетиках. Розробки про силабічні польські і українські вірші починають вводити до викладу основного курсу (а не в додаток, див.: поетики 1718, 1719 років), а розмову про вітчизняний вірш з патріотичних і практичних міркувань свідомо ставлять на перше місце перед латинськими. Митрофан Довгалевський у своєму підручнику «Поетичний сад» (1736) говорить про це так: «Щоб нам, як слов'янам, не принизити вітчизняної мови,— спочатку ми говоримо про вітчизняний ужиток, тобто про вірш слов'янський поряд з польським»⁶⁸. В поетиках наступних десятиліть — Г. Сломинського (1744), Г. Кониського (1746) та інших авторів — розробці вітчизняного віршування приділяється більше уваги. Почавши з компіляції, автори українських поетик намагалися розширювати в них власний творчий елемент, і коли розглядаємо поетику Ф. Прокоповича, чи навіть Г. Кониського, або М. Довгалевського, то в них оригінальний елемент уже значно

⁶⁷ Вишневикий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия.— К., 1903.— С. 131.

⁶⁸ Петров Н. О словесных науках...// Труды.— 1866.— Кн. 7.— С. 326.

розрісся, а в розділах про віршування цілком оригінальний. Саме потреба створення науки про віршування, яке задовольняло б вітчизняну освіту, була другим (після мови) важливим чинником, що сприяв розробці теоретичних положень поетики. В цьому напрямі особливо активні пошуки вели українські літературознавці.

Разом з тим, як до поетичних трактатів все більше проникала ідея вітчизняної науки, їхні автори змушені були спиратися і на досвід слов'янських письменників, вживаючи в поетиках, поруч з античними зразками, уривки з творів Л. Барановича (псалми у поетиці 1702 року) або й цілі твори (байки про Коника-стрибунця і Мурашку у поетиці Александровича (1743)).

Цікаво, що у восьмому параграфі вчення про фабулу, після визначення байки як жанру, викладеного латинською мовою, зразок наводиться українською книжною. В багатьох випадках у цій поетиці ілюстративний матеріал викладається латинською, польською і українською мовами. Хто складав байки, оди, епітафії й інші твори, якими скористався професор — невідомо, певно, студенти Київської академії, а можливо, й він сам.

Так, поступово теорія і практика українського літературного процесу узгоджувалися в єдиному прагненні виробити не тільки оригінальну літературу, а й принципи її творення. Яскраво це проявилось у висловлюваннях І. Величковського. А з цим у літературу проникає й народна мова. Класицистична поетика просту мову рекомендувала вживати тільки в комедіях, українські поети зверталися до неї і при написанні «серйозних» драматичних творів, ліричних та сатиричних віршів, передмов. Вихованець Краківського університету Гаватович пише інтермедії народною мовою. Що ж до «вищих» жанрів — то для їх написання рекомендували латинь, вправи з красномовства також подавалися латинською мовою. «Під ла-

тинською мовою не розумій того, ніби красномовство обмежується тільки латинською мовою: якою б мовою не користувався оратор, він повинен говорити чистою, вживаною і вітчизняною мовою», — повчав Ф. Прокопович київських бурсаків у своїй «Риторичі». І коли подавав студентам поради, як користуватися мовою, виробляти її стилістику, то в примітці зазначив: те, «що я говорю про латинську, то розумій і про всяку іншу мову». Пам'ятай, що Арістотель складав свої промови грецькою мовою, Цицерон — латинською, а ти складай рідною.

Піднесення патріотичних ідей в добу ускладнень соціально-політичних та релігійних взаємин безперечно вплинули і на розвиток літературознавчої думки, що позначилось на прагненні не тільки мати свою школу, а й свою теоретичну думку. Розвиток наукової думки у Києві усвідомлювався як реальна можливість позбутися певної залежності від Західної Європи. Автор поетики «Касталійське джерело» (1685) цілком свідомо підходить до даної проблеми: «Нехай стверджують інші, що Касталійське джерело несе свої багаті води біля підніжжя Парнаської гори, я ж краще і вірніше сказав би, що це джерело витікає з підніжжя святих гір найзнаменитішого міста і чуда всього світу — Києва». В даному випадку автор не переоцінює вітчизняної культури, бо сам добре обізнаний з європейською, пізнав її і прагне до самобутності.

Ф. Прокопович, один з найосвіченіших людей своєї доби, також орієнтував своїх співвітчизників писати оригінальні розробки з питань поетики і риторики. У вступі до поетики 1705 року така постановка питання не була новою. «За наших часів майже у всіх школах поширився звичай, аби професори обох гуманітарних наук подавали своїм учням науку не за чужими формулюваннями, а беручи її з власної скарбниці знань». Такий звичай міг укоренитися тільки там, де справді вже була така скарбниця.

Заклик видатного вченого став переконанням багатьох українських бакалаврів, ліценціатів і докторів. Вони працювали на користь вітчизняної науки, щоб у Києві забили свої «Касталійські джерела». Їх надії набули реальності. Процес освоєння світової думки у царині теорії літератури ішов поволі, але впевнено. У XVII столітті наші бакалаври і доктори уперто намагаються внести до теорії літератури самобутній, місцевий національний елемент, а в XVIII ми могли вже пишатися тим, що маємо поетики Ф. Прокоповича та інших авторів, які в багатьох питаннях перевершували європейські джерела.

Наша теорія літератури у XVI—XVIII століттях розроблялася за найактивнішою участю вихованців закордонних вузів. Шкільні курси з поетичного мистецтва сприяли тому, що в українській літературі в XVII ст. розвинулися майже усі віршовані жанри, а мистецтво версифікації досягло високого рівня. Досить сказати, що серед віршованих творів зустрічаємо багатство строфічної будови (до 300 форм). До таких зразків початку XVII століття належить і балада «Кулина», автор якої, вважають, — студент Краківського університету. Наведемо першу строфу з балади:

Гей, козачейку, пане ж мій,
Далек же маеш, домок свій?
— При березі, при Дунаю,
Там я свою хижу маю:
Ліс зелений,
Оздоблений
Красним цвітом,
Густим листом,
То дім мій,
То покій⁶⁹.

Надрукована окремою брошурою в Кракові 1625 року, вона стала одним з найкращих творів у слов'янській

⁶⁹ ЗНТШ.— Т. 155.— С. 21.

Титульна сторінка рукописної поетики «Володіння королівства душ Аполлонових», за якою навчали студентів у Київській академії (1739).

літературі XVII ст. До появи балади такої форми строфи українська поезія не знала, її розробив і вніс в нашу поезію невідомий студент з-над Дніпра, що навчався у Краківському університеті.

Студенти, повернувшись з-за кордону, привозили з собою твори Боккаччо, Петрарки, Т. Тассо, Роттердамського, все, що могло потрапити до їхніх рук, читали ці твори на Україні, а найважливіше — перекладали на рідну мову світові літературні шедеври.

Культурне життя, література розвивалися як частка історії народу, як закономірний процес залежно від тих обставин, в яких перебувало суспільство. Навчання студентів за кордоном сприяло піднесенню культури, яку творив народ. Навчання у європейських вузах було своєрідною формою зв'язку українського народу з культурою народів континенту. Вони прагнули, щоб на Україні розвивалися вітчизняні наука, школа, література, медицина, малярство, музика, прикладне мистецтво. Будували свою культуру наполегливо і завзято. Ці кадри зростали на національному й інтернаціональному ґрунті й досвіді. Результати їхньої праці — сплав вітчизняного і здобутого із скарбниці світової культури.

Підсумовуючи, скажемо, що перші студенти з України прийшли до Парижа і Болоньї (XIV), найчисельніше представництво вихідців з України маємо в Кракові, Падуї, Кенігсбергу, Страсбурзі, Лейдені та інших містах. Київ, Львів, Волинь, Поділля теж посілали на навчання своїх представників за кордон. Найраніше (XVI століття) виїжджають студенти з Лівобережної України. Найдавніші записи з цього регіону маємо з XV століття (з Глухова). Найактивніше йшла за наукою молодь Києва, Луцька, Володимира-Волинського, Кам'янця-Подільського, Галича, Самбора, Бродів, Переяслава, Чернігова, Ніжина.

Найбільша кількість студентів з України в університетах XVI століття. До середини XVII процес зростав і дещо уповільнився на час визвольної війни 1648—1654 років, а потім знову набрав інтенсивності, особливо у XVIII ст. Ще й до цього для здобуття «наук посполитих» виїздили не тільки діти з багатих, а й бідних родин, зокрема селянські, козацькі сини, а найбільше — міщани, значний відсоток склачали діти священників. Взагалі, соціальний склад студентів ва відзначався певним демократизмом.

Різними були зацікавлення науками. У XIV—XVI століття переважають інтереси до богословських і гуманітарних, у XVII—XVIII століттях виникає потреба в фахівцях з природознавчих наук (агрономія, медицина, фізика, математика) і відразу зростає інтерес до університетів, де надавали перевагу реальним наукам. Державна ситуація на Україні також обумовила вивчення європейських мов, це питання розв'язували люди, що навчалися за кордоном.

Якщо бодай приблизно (не завжди задокументовано) підрахувати, скільки студентів з України навчалось за кордоном, то набереться таких імен близько п'яти тисяч. Багато це чи мало — важко сказати. Бралось до навчання багато, а здобувала «бакалавра» — менша частина, а доктора ще менше. Але всі ті «спудеї» й «статечні бакалаври» за неімовірно складних і важких умов прагнули поповнити скарбницю знань і мудрості, перенести на батьківщину великий духовний скарб і зробити його доступним рідному народові. Були вони ранніми будівничими нашої культури, мистецтва, історії.

Документально засвідчено, що перші високі наукові звання магістрів українці здобули ще в XIV столітті у Сорбонні. І були то київські студенти. За ними в різних вищих школах Європи удостоювались професорської мантиї вихідці з інших міст України.

Ренесансовий гуманізм не був чужим у XVI—XVII столітті українському суспільству, а проникав сюди різними шляхами і зокрема через студентство, яке навчалось в Італії та інших європейських країнах. Українці, таким чином, прилучалися до загальноєвропейського культурного процесу, розвитку науки й освіти. Все передове швидко знаходило відгук у нашого народу, і в цьому була велика заслуга тих, хто ходив «за море» шукати знань. Вони сприяли розвитку теорії і практики літературної творчості, перекладали і поширювали в рукописних копіях кращі зразки художнього слова західної Європи. Їхня діяльність стала тією основою, на якій зросли наші літературні традиції.

Українська молодь, яка вчилася в кращих університетах континенту, прагнула витворити свою інтелігенцію, разом з тим науковою, культурницькою, літературною діяльністю брала активну участь у збагаченні світової культури, у виробленні загальнолюдських духовних цінностей. Досі їх імена були майже невідомі, тепер згадаємо їх бодай за тими джерелами, яких не встиг поглинути час. Першопрохідці завжди мали пошану в народі. У середовищі літераторів захоплення й пошану викликають творці перших літературних явищ, діячі, які висловили й здійснили ідею рідних «Касталійських джерел» у Києві.

ЧАСТИНА III

ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ ЯК ЛІТЕРАТУРНА ПАРОДІЯ

Хто не знає відомого полотна Іллі Рєпіна «Запорожці», над яким він працював близько п'ятнадцяти років (1878—1891). Успіх картини визнавали всі — професіонали-критики і безліч шанувальників творчості митця. Не менш популярні у народі листи козаків до турецького султана, за сюжетами яких вона написана. Глянувши на картину, обов'язково усміхнесься, пригадаєш дотепний вислів з «Листування...». Та мало кому відомі історичні обставини, які дали поштовх до виникнення таких незвичайних літературних явищ. Великий художник настільки захопився листами козаків, що цитував їх напам'ять, наводив уривки у листах до своїх найближчих друзів, виділяючи найхарактерніші і найзмістовніші деталі цих творів та даючи їм ідейно-змістову характеристику. Над полотном працював натхненно, про що повідомляв свого приятеля В. Стасова: «До цього часу не міг відповісти Вам, а у всьому війні «Запорожці», ну й народець же! Коли ж писати, голова йде обертом від їх гамору й крику... Тижднів два з половиною — тільки з ними, не можу розлучитися — веселий народ. Чортячий народ!.. Ніхто на всьому світі не відчував так свободи, рівності й братерства»¹.

Свобода, рівність, братерство — ці риси «Листування...», так точно помічені й відзначені митцем, привернули

¹ Рєпін І. Е., Стасов В. В. Переписка. — М.; Л., 1949. — Т. II. — С. 56.

увагу багатьох шанувальників твору, популярність якого в історії української культури може дорівнятися хіба що народним пісням. Дивну долю має цей мініатюрний анонімний пародійний твір. Невеликий за обсягом, але безсмертний своїм змістом, лист захоплює багатьох, бо сповнений природного гумору, сатиричного заряду, що родить сміх і радість.

Веселий і «колючий» твір — своєрідна загадка історії. Адже виник він, коли наша література ще не була багатою на оригінальні твори. Композиційно сатира складається з двох маленьких частин — «Листа турецького султана запорожцям» і «Відповіді запорожців...». Обидва послання хоча й пов'язані з писемною традицією, проте ґрунтуються на народному гуморі. І в цьому їх невмирущість.

«Листуванню...» близько 400 років, воно здавна користувалося великою популярністю у народі, поширювалося усно, писемно й стало майже фольклорним твором України, відомим далеко за її межами. Сміх «Листів» вразливий, дошкульний, безпомильно б'є в ціль. Хоча «Листування...» має виразно пародійну форму вислову, однак вчені тривалий час сперечалися з приводу його походження. Одні дослідники відстоювали літературну традицію, інші вважали листи історичними документами. Навіть знавці не наважувалися сказати щось конкретне з цього приводу.

Найбільше думок, висловлених про твір, стосувалося середовища, в якому «Листування...» могло виникнути. Так, К. Харлампович пов'язував походження листів з впливом польської пародійної літератури, але прототипа для них не вказав. Автор цих рядків вважає, що «Листування...» зародилося в козацькому писарському середовищі у зв'язку із загальним розвитком сатиричного слова. Таких позицій дотримуються і російські дослідники (М. Коган), польські (М. Євстахович, М. Інґльот). Зокрема, поляки одноставні, що цей оригінальний твір належить до

українських апокрифічних зразків, що склалися на сти-
ках польської й української культур. Про пародійну тра-
дицію, історичні та літературні обставини виникнення по-
слань йтиметься докладніше у цьому нарисі.

У вітчизняній і зарубіжній літературах нелегко знайти
художньо-публіцистичний твір, який можна було б поста-
вити поряд із загальнознаним «Листуванням запорожців
з турецьким султаном», яке викликало голосний резонанс
в суспільному й мистецькому житті народу та спричинило
численні літературні наслідування. Багато років «Листу-
вання...» зберігає свою актуальність, до нього зверталися
у годину важких випробувань всі покоління українського
народу. Твір ніби уособлює народ і його нескореність,
невмирущість, його оптимізм і волелюбність. І це, напев-
но, є тим основним нервом сатиричного послання, що
в'яже його з сучасною історією народу, розкриває єдність
інтересів багатьох поколінь, які виявляли рішучість у
боротьбі за свободу і незалежність Батьківщини.

Слава цього твору така ж невмируща, як і гостре, до-
тепне народне слово. У XVII столітті «Листування...»
підтримувало дух народу у двобої з іноземними загарбни-
ками. Цю ж історично обумовлену місію виконувало «не-
дискретне», «неполітичне» «Листування...» і в XVIII сто-
літті. Здавалося б, у наступних віках, коли загроза по-
неволення України султанською Туреччиною відступила,
про «Листування...» мали забути, принаймні воно могло
втратити свою «сучасність», але цього не сталося. У дру-
гій половині XIX століття, коли східні слов'яни допомага-
ли південним братам боротися за незалежність, «Лист
запорожців...» знову набуває популярності, особливо пі-
сля появи славетної картини І. Рєпіна.

Не забулося «Листування...» і в XX столітті, коли ре-
волюційні події потрясли основи старого світу. Твір ви-

явився не лише історико-літературним документом, а й фак-
том виразу патріотичних почуттів. Устами запорожців,
цих, за висловом М. Чернишевського, безстрашних «за-
хисників і героїв України», кращих її синів², — вислов-
лені волелюбні, лицарські настрої козацтва і того народ-
ного середовища, яке його породило.

Як не дивно, а широко відомі лист султана до запорож-
ців і відповідь запорожців випали з поля зору наших
дослідників. Ні історики, ні літературознавці досі серйозно
не зайнялися вивченням цих своєрідних «документів».
Історія їх виникнення, численні редакції, варіанти, списки,
поширення за межами України маловідомі навіть фахів-
цям. Що ж до читачів, то дехто сприймає «Листування...»
як справжній факт доби Запорозької Січі. І це не дивно,
бо й самі історики в коментарях, що подавалися до публі-
кацій «Листування...», не висловили про це чіткої думки.
В рукописній козацькій хроніці, завершеній 1636 року в
Переяславі, прототип «Листування...» між королем і сул-
таном поданий як приклад «неполітичної кореспонденції»,
що стосується передодня Хотинської битви. В російській
хроніці другої половини XVII століття «Листування...»
вміщене серед документів, які у виданні А. Попова назва-
ні «подложными»³. Друкуючи текст «Листа запорожців
до турецького султана», М. Маркевич у примітці додав,
що він не може ручатися за вірогідність і «неподложность»
взірця, але вважає за потрібне надрукувати його в своїй
«Історії». В примітках до опублікованих текстів «Листу-
вання...» М. Костомаров висловився також непевно: «Важ-
ко вирішити, чи була справді послана така відповідь, чи
це вимисел, але давній, запорозький»⁴. Не сказав своєї

² Чернышевский Н. Полн. собр. соч. — М., 1949. — Т. 2. — С. 699.

³ Попов А. Изборник славянских и русских сочинений... — М., 1869.

⁴ Русская старина. — 1872. — № 10. — С. 451.

думки про цей твір і відомий дослідник історії запорозьких козаків Д. Яворницький. У своєму нарисі про Івана Сірка він вважає, що лист козаків, можливо, і сфальсифікований, але зроблено це із знанням справи⁵. І тільки академік К. Харлампович остаточно довів, що «Листування...» не належить до історичних документів. Таких послань ні султан, ні козаки не посилали. Запорожці, хоча й мали твердий норов і гострий язик, однак в листах, яких збереглося чимало і які ми будемо далі наводити, були дипломатами і висловлювалися досить делікатно та стримано, навіть у хвилини гніву. Лист султана і відповідь козаків — витвір літературного середовища початку XVII століття, точніше — літературно-канцелярського козацького осередку. Як літературний взірець він ще в XVII столітті мав багато варіацій.

Що це не справжній документ тогочасної дипломатії, а літературний вимисел — довести не складно. Таких паперів запорожці в чужі країни не посилали, за що виступають свідками їхні опубліковані листи, які належать до різних періодів існування Січі. Справжній документ не мав би тих численних варіантів, які виробилися ще в добу казаччини. Ніяких слідів його документальності не збереглося і в турецьких архівах. Під багатьма варіантами послання стоять різні дати (1600, 1619, 1620, 1667, 1677, 1696, 1713, 1733 та ін.), а одночасно і різні підписи: *отаман Захарченко, Іван Сірко*, чи просто *низові козаки*. У численних варіантах виступають також і різні адресати: *Осман, Ахмет III, Ахмет IV* тощо. Все це дає підставу говорити, що розглядаємо не документ з історії дипломатії, а приклад вільної творчості козацьких писарів, яку підхопив народ. Отже, «Листування...» — літературний пародійний твір, витворений певною історичною добою.

⁵ *Зворницький*. Іван Дмитриевич Сірко. — СПб, 1894. — С. 97.

Якщо дослідники впевнено називають численні варіанти сатири, то реєстр статей про неї ще до 60-х років XX століття складався лише з двох назв⁶. Публікатори «Листування...» М. Маркевич, М. Костомаров, А. Попов, Д. Яворницький та інші діячі подавали до текстів тільки примітки про знайдені рукописи. Правда, А. Попов, опублікувавши російські редакції «Листування...» за хронографом 1696 року, присвятив йому й дві сторінки огляду⁷, в якому виклав свої погляди на час виникнення твору та його деякі художні особливості. Вчений вважав, що «Листування...» виникло в другій половині XVII століття, коли Росія, Польща й Австрія воювали з Туреччиною. Зіставивши російські, австрійські і польські редакції з українськими, він дійшов висновку, що «чигиринская грамота», тобто відповідь козаків султанові, «написана энергичнее и польских ответов султану и австрийских»⁸. Тривалий час єдиною працею, у якій була зроблена спроба подати всебічний огляд «Листування...», вважалася згадана стаття К. Харламповича. Однак у ній висловлено найбільше необґрунтованих думок про історію цієї своєрідної пам'ятки.

К. Харлампович зосередив свою увагу переважно на історичній ситуації виникнення твору і його редакціях. Літературознавчі питання лишилися поза увагою автора.

Ця стаття, як перша розробка на цю тему не відзначалася ні повнотою фактажу, ні охопленням відомих в той час публікацій «Листування...». К. Харлампович, наприклад,

⁶ *Харлампович* К. Листування запорозьких козаків із султаном // Записки історично-філологічного відділу АН, 1923. — Кн. IV. (Див. статтю І. Борщака у французькому славістичному журналі за 1948 рік).

⁷ *Попов* А. Обзор хронографов русской редакции. — М., 1866. — Т. 2. — С. 225—229.

⁸ *Там же*. — С. 229.

вважав, що «Листування...» вперше було надруковане в згаданому збірнику А. Попова (1869), тоді як до цього вже з'являлися публікації в російських, і в польських, австрійських виданнях. Критик про них не знав, а це, звичайно, відбилося і на його деяких висновках. Маємо на увазі його думки про генезис «Листування...». «Щодо запорозького саме походження листування, то це ще в мене стоїть під запитанням», — пише він на початку статті, далі робить припущення, чи не були подібні «фальсифікатори» створені первісно в Польщі. Не можна беззастережно прийняти і думку К. Харламповича про два «ізводи» цього «Листування...» — один надрукований А. Поповим (короткий), а другий — довший, в «Русской старине» (1872, № 6) та ін. виданнях. Такий поділ штучний, навіть якщо взяти до уваги всі ті редакції та варіанти, котрі не були відомі К. Харламповичу, він не відповідає дійсному стану речей. Проте стаття К. Харламповича була першою і єдиною спробою зібрати, систематизувати і науково прокоментувати «Листування...» запорожців.

Тільки в 50—60-х роках ХХ століття дослідники давньої літератури звертають увагу на нього як на зразок пародіювання дипломатичного листування XVII століття. Чимало зробила в цій справі М. Каган, яка протягом 1955—1965 років опублікувала кілька ґрунтовних праць переважно про російські версії листування українських козаків з турецьким султаном та подібні явища в російській пародійній літературі⁹. Безпосередньо українським текстом дослідниця приділила увагу в статті «Русская версия 70-х годов XVII в. переписки запорожских казаков с

⁹ Каган М. Легендарная переписка Ивана IV с турецким султаном как литературный памятник первой четверти XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. — 1955. — Т. XIII. — С. 247—272.

турецким султаном»¹⁰, де предметом вивчення стали дев'ять списків, виявлених у різних архівах і бібліотеках СРСР. Дослідниця вважає, що «Листування запорозьких козаків» у списку XVII століття потрапило до Москви в Посольський приказ і було перекладене російською мовою.

Продовженням цієї роботи можна вважати статтю М. Каган «Переписка запорожских и чигиринских казаков с турецким султаном (в вариантах XVIII в.)»¹¹. Близьке нашій темі дослідження «Легендарный цикл грамот турецкого султана к европейским государям — публицистическое произведение второй половины XVII в.»¹².

У 1966 році польські вчені Марія Євстахович та Мечислав Інґльот зробили досить уважний огляд відгомону українського «Листування...» в польській літературі¹³, опублікувавши п'ять невідомих варіантів цього твору польською мовою. Вони вважали, що оригінальне пародіювання послань виникло у XVII столітті і було «характерним плодом польсько-українського культурного пограниччя», має «генетичні зв'язки з польською літературною традицією»¹⁴.

¹⁰ Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. — 1958. — Т. XIV. — С. 309—315.

¹¹ Там же. — 1965. — Т. XXI. — С. 346—354.

¹² Там же. — 1958. — Т. XV. — С. 225—250; Див. також: Повесть о двух посольствах // Труды отдела... — 1955. — Т. XI. — С. 218—254. Нудьга Г. Лист запорожців турецькому султану // Дніпро. — 1962. — № 2; Пародія в українській літературі. — К., 1961; Антологія української пародії. — К., 1963; Листування запорожців з турецьким султаном. — К., 1963; Запорожці сміються // Жовтень. — 1984. — № 3; Ти шайтан турецький // Україна. — 1987. — № 13.

¹³ Євстахович М., Інґльот М. Польські версії «Листування козаків з турецьким султаном» // Укр. іст. журн. — 1966. — № 8: 10.

¹⁴ Український історичний журнал. — 1966. — № 10. — С. 137.

Огляд цих матеріалів був зроблений у періодичному виданні Гарвардського університету в США — «Рецензія»¹⁵.

Про «Листування...» в контексті давньої української гумористичної літератури висловив кілька цінних думок Л. Махновець, зробив спробу пов'язати стиль листів з літературою барокко А. Морозов. Майже в усіх розробках, присвячених відомій сатирі, в центрі уваги дослідників були історична основа твору, його генезис (зв'язок з польською пародійною літературою), виділення ізводів, редакцій та версій і частково художніх особливостей як зразка давньої української пародії. Деякі питання (наприклад, походження окремих версій і їх датування) породили різні тлумачення.

Друком вперше текст «Листування...» з'явився німецькою мовою у 1683 році, а українською — лише в XIX столітті. До цього воно поширювалося в списках, яких і досі не зібрано і не вивчено. Найдавніший рукописний текст послань датований 1620 роком. То був тільки прототип майбутнього твору, який набув популярності в пізніші роки. Якщо ж говорити про перші українські публікації, то вони пов'язані з добою романтизму, коли про козацтво почали багато говорити як про своєрідне героїчне минуле, овіяне переказами і легендами.

До ранніх відомих друківаних варіантів слід віднести і польську редакцію Листа до козаків, вміщену у часописі «Львов'янин»¹⁶ (1841). У 1843 році М. Маркевич у додатках до своєї «Історії Малоросії»¹⁷ подав Листа запорожців до султана без відомого всім закінчення, в

¹⁵ Recenzija — [Harvard University] — 1971. — Vol. 1. — No. 2.

¹⁶ List cesarza tureckiego, pisany do kozaków w Chehrynie roku 1667 // Lwówianin. — 1841. — S. 120.

¹⁷ История Малороссии Николая Маркевича. — М., 1843. — Т. V. — С. 74—75.

тому йдеться, що козаки не піддадуться султанові. Лист султана і відповідь запорожців російською мовою опублікував у 1845 році журнал «Маяк» (Т. 22. — С. 112—113).

У виданому 1848 року літописі С. Величка були вперше представлені листи польського короля до султана і його відповідь королеві¹⁸. Ця публікація цінна в тому плані, що дата зародження прототипу «Листування...» переносилась до початку XVII століття. Не менш важливими виявилися надруковані А. Поповим російські «Подложные грамоты» XVII століття, які підтвердили, що «Листування...» на той час активно поширювалось в Польщі, Австрії і Росії та перекладалось і перероблялось різними іноземними мовами¹⁹.

Все це були тексти «Листування...», віднайдені у різних писемних джерелах переважно XVII століття. Протягом другої половини XIX століття з'являються публікації послань, записаних у народному середовищі або взятих з списків, що були розповсюджені на Україні. Такі варіанти зустрінемо і в кількох номерах «Русской старины» (1872. — № 10) з коментарями М. Костомарова, Я. А. Симоновського (Русская старина. — 1872. — № 12), О. Туган-Мірза-Барановського (Русская старина. — 1873. — № 7) та прикладами від редакції. Ці ж варіанти, які мандрували крізь міста і села України, читав Д. Яворницький, частину яких він подав у своєму нарисі про Івана Сірка (СПб., 1894) та в «Історії запорозьких козаків» (Т. 2). Тексти Листа неодноразово передруковувалися в історичних працях: Миколи Аркаса, «Історії України-Русі» (1908), К. Добрянського «Элементарный курс русской истории» (Вид. 4,

¹⁸ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Симоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720. — К., 1848. — Т. 1. — С. 3. (Додаток).

¹⁹ Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. — М., 1896.

1912), а також у деяких підручниках історії України, виданих за Радянської влади.

Ті ж народні варіанти були опубліковані і в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (Вып. 7, 1911.— С. 113—116). Вони створювалися, напевно, в XVIII—XIX століттях і розповсюджувалися переважно на території колишнього Запорозжя. Народні редакції «Листування...» не раз згодом вміщували у збірниках українського гумору і сатири. Кілька нових публікацій XX століття зроблено за писемним документом XVIII століття²⁰. Ми назвали основні друковані джерела, а також розшукані нами рукописні редакції «Листування...» в архівах Києва, Вільна, Москва, Львова та інших міст, які стали основою для написання цього нарису. З часом знайдуть і опублікують інші, невідомі нам варіанти Листів, їх і досі побутує безліч, але й те, що маємо в своєму розпорядженні, дає можливість скласти уявлення про історію твору, його еволюцію і суспільно-політичне значення.

Щодо питання про час і обставини виникнення «Листування...», то тут і нині багато нез'ясованого. Під варіантами і списками стоять не завжди вірогідні дати написання: 1600, 1619, 1620, 1621, 1678, 1696, 1697, 1720, 1733 та інші роки. Чи вони відповідають істині? Не у всіх випадках. Найдавнішу дату — 1600 рік — не можемо взяти до уваги тому, що її поставлено під варіантом, який поширювався у XIX столітті. В ньому згадано султана Ахмета III, який правив у Туреччині на початку XVIII століття, отже, листа до нього в 1600 році козаки не писали. Такою ж неточною є дата 1619 рік — її зустрічаємо

²⁰ Див.: Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете.— М., 1913.— Кн. 3.— С. 10—11; Записки историко-филологического відділу АН УРСР.— 1923.— Кн. 3. (Додаток до статті К. Харламповича).

під народними варіантами, що набули популярності також у XIX столітті²¹. Подібне датування виникло довільно, в процесі поширення листа серед народу і при виробленні нових варіантів, коли переписувачі на свій розсуд намагалися прив'язати твір до певного історичного часу чи події.

Хоча списків «Листування...» з точними датами першої половини XVII століття поки що і не виявлено (за винятком прототипів), але на користь їх існування є певні докази. М. Каган з цього приводу пише: «Враховуючи лише відгомін тексту листа запорожців у XVIII столітті і його велику популярність, особливо на Україні, можна допустити існування в XVII столітті його *протографа*». Він напевне і був тим джерелом, з якого виникли російські редакції. Слід застерегти, що тексти «Листування...» у XVII столітті були записані різними мовами, але найдавніші варіанти в заголовку мали: «Листування *чигиринських* козаків з турецьким султаном». Хоча в текстах цих варіантів є деякі відмінності, але загалом — це один і той же твір. Всі відомі нам варіанти й редакції, безперечно, вийшли з початкового джерела, а розгалужувались уже по-різному: одні на Січі, інші творилися, перероблялися в Чигирині, ще інші — в багатьох місцях України. Перший варіант Листа міг з'явитися в першій половині XVII століття. Як зазначає М. Каган, «завдяки постійним дипломатичним відносинам козаків з Московським урядом, текст протографа міг потрапити до Польського приказу, де за його зразком було створено лист чигиринських козаків російською мовою, який є російським варіантом того ж тексту». Дослідниця робить висновок — російський варіант листування чигиринських

²¹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.— 1911.— Вып. VII.— С. 114.

козаків, який не має такої яскравості й дотепності, як послання запорожців, «можна вважати ще одним твором, який належить писарю Посольського приказу і виник під впливом аналогічного і, певно, ще яскравішого твору запорозьких козаків»²².

Чи то лист писався на Запоріжжі козаками, чи в Чигирині, зміст його в основі той же і джерело походження одне. Їх можна вважати різними варіантами, навіть редакціями, але в кожному варіанті, в кожній новій обробці з'являються все нові й нові мотиви, додані народними редакторами. Ці вставки, як справедливо зауважила М. Каган, найблідші, не такі яскраві, як оригінал. Взагалі чигиринський варіант набагато слабкіший від усіх інших (запорозьких), не має такого чіткого патріотичного стрижня, до стилю привнесені раціональні елементи, гумористично-сатиричні засоби дещо штучні.

Мало значення, очевидно, й те, що варіанти «Листування...» дуже важко перекладалися, й кожний новий варіант не міг передати усіх особливостей стилю, національного гумору, патріотичного настрою оригіналу. Тому первісний текст завжди здається мистецьки найдовіреним.

Майже всі дослідники «Листів...» пов'язували їх виникнення з діяльністю запорозького кошового отамана Івана Сірка. Утвердив цю думку професор Д. Яворницький. У своєму нарисі про Сірка він висловив припущення про час і обставини виникнення «Листування...». Після кількох успішних походів на Лівобережну Україну султан Магомет IV почав виношувати плани підкорення Січі. Оскільки козаки не піддавалися ні на які намови, Сулейман вирішив несподіваним ударом зруйнувати Січ і по-

²² Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР.— 1958.— Т. XIV.— С. 313—315.

кінчити з козацтвом. Восени 1674 року (дати 1674 і 1675— за різним стилем) з Константинополя було відправлено до Криму п'ятнадцять тисяч яничар, які спільно з Кримською ордою мали потай здійснити план султана. Кримський хан навіть поїхав радитися до нього, як найліпше провести цей похід. З виступом війська не поспішали, все тримали у великому секреті. Нарешті план визрів: на Різдво, коли, за розрахунками хана, козаки будуть гуляти, несподівано вдарити на них і розгромити. Як тільки по-замерзали ріки, 15 000 відбірних султанських яничар і 40 000 кримської орди на чолі з ханом вирушили на Україну, тримаючись подалі від Дніпра і шляхів.

Як оповідає літописець, події розгорталися так. Хан з своїм військом наблизився до Січі, непомітно захопив польову варту. Серед полонених вартових знайшовся зрадник, який погодився показати єдину відкриту хвіртку (через неї з Дніпра носили воду) і провести вночі на третій день Різдва 15 000 яничар. Але хан не знав, що в ці дні козаки збиралися на раду і обирали військову старшину, що взагалі на Січі п'ятника заборонена. Була морозна ніч. Козаки міцно спали по куренях, а тим часом яничари захопили виходи, зброю, гармати і готувалися зненацька захопити сонних козаків. Та в одному з куренів проснувся козак Шевчик, глянув у вікно і жахнувся: вулиці Січі були загачені турками, які щільно стояли один біля одного, чекаючи наказу кинутися в курені. Козак розбудив товаришів... Одні стали біля вікон, щоб стріляти в натовп турків, а інші, засвітивши свічки, заряджали рушницю та подавали їх стрільцям. Перші постріли пробурили всю Січ. Інші курені розпочали також обстріл турків. Турки почали тікати, але в паніці збивали одне одного, не потрапляли у хвіртку і мертві падали на сковані морозом вулиці. Знищивши більшість війська, козаки повискакували з куренів з шаблями і списами та докінчили

решту яничар. Майже 13 500 турків було забито, 1 500 втекло, та близько 150 чоловік взято в полон. Хан, який стояв з своїми військами навколо Січі, коли почув, що майже всі яничари загинули, поспішно зняв облогу і тікав до Криму так швидко, що його не міг наздогнати двотисячний загін козаків, висланий козацьким ватажком Іваном Сірком.

Сумна звістка дійшла до султана, він розлютився так, що візира-порадника спочатку хотів скарати на смерть, але пожалів і вислав на острів Родос.

Тим часом Сірко зібрав козаків і почав з ними радитися, як відомстити туркам. Влітку 1675 року 20 тисяч найкращих козаків на чолі з Іваном Сірком вирушили до Криму, розбили окреме ханське військо, звільнили багатьох полонених, захопили в полон татар і турків й успішно повернулися на Січ.

Після походу Іван Сірко написав до хана такого напів-глумливого листа ²³:

*«Ясневельможніший мосце хане кримський
со многими ордами, близький наш сосіде!*

Не мислили би ми, військо низовое запорожское, входить в войну і неприязнь вашею ханською милостію і со всім кримським панством, если би не увиділи начала ея с вашей стороны; ваша ханська милость, послушав дурного совіта сумасбродного і безумного цареградського візира, а по нем і приказанія найяснішого і найвельможнішого султана свого, начали с нами войну прошлой зими. Ви приходили к нам, низовому запорожскому вой-

²³ Тут і далі подаємо скорочено. *Ять* замінено на *і*, *и* на *і*, *ы* на *и*, (за сучасним правописом). Текст див.: *Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко...* — Спб., 1894. — С. 94—97. *Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.* — М., 1847. — Ч. 2. — С. 167—170.

ску, с султанскими яничарами і со многими кримскими ордами; подкравшись ночним временем к нашей Січі і сняв стоявшую за ней нашу стражу, вы отправили в Січ пятнадцать тысяч яничар, котрым приказали (что стыдно было вам ділать) не «по кавалерству» выбить і істребить всіх нас молодцов, войско запорожское, сонних і нечующих нікакой біды, а кучу нашу січевую до основанія раскопать і разорить; сами же вы с ордами стали было около Січі, чтобы і духа уходивших молодцов не упустить. Но ваше намереніе і замисел Христос Бог і примилосерднїйший наш Спаситель обратил на благо, а болїзнь і бідствїя нашї в болїзнь і бідствїя на головы турецких яничар, о чем ваша ханская мосць хорошо знает. Не предвидя от вас нікакого злого умысла і скритнаго діствїя (їбо вы хотїли діствовать тайно в отношенїи тих людей, котрые занимаються рыцарским ділом), мы нигде не ожидали вас, не брали предосторожности і не были готовы к тому, чтобы дать вам отпор. Один Господь Бог спаситель сохранил і защитил нас от вашей напасти і нашего крайнего бедствїя. І так как ваш поступок огорчил нас і причинил нам, войску запорожскому, досаду, то мы, по примїру древних предков і братьев наших, рішили постараться за обїду і огорченїе воздать, і отомстить вашей ханской мосци і всему ханству ровним за ровное, но не тайно, како вы поступили, а явно, по-рыцарски... І если та «гостина» наша в вашем панствї, показалась вам «недишкретною», то, бить может, так оно і есть, їбо козаки, как не одной матерї діти, так і не одного нрава: одні стрїляли направо, другїе наліво, а третїе прямо, но так добре, что всі в цїль попадали. Да і «недишкретїї» той ми от вас научились, а не сами видумали... І если ми в отом торжествї чим-небудь обезпокоїли вашу ханскую мосць і вам показалось что-нибудь с нашей стороны «недишкретним», то ізвини нас на том, ваша ханская мосць;

не забивай, однако, что всякая «недишкреція» обикло-
венно платиться за такую же «недишкрецію». Не извол.
ваша ханская мосць, смотріть на сраженіе, как на луг ло
і нас, войско запорожское, ні во что ставить, а впредь а
нас открытой войной наступать; в противном же случаі,
если будеш поступать иначе, то і ми, взаімно собравшись
уже гораздо лучше і в большей силі, явимся в кримское
панство не на сивашську переправу, а прямо в самий
Перекоп, виломав в нім і отворив для себе ворота, на
что іміем всі средства, і до тих пор із него не вийдем, пока,
при всесильной божьей помощи, не увидим конца своего
діла. І так, ми, войско запорожское низовое, не желаем
воевать і бить в распрі с вашею милостію і со всім крим-
ским панством; однако, если снова увидім с вашей милостію
повод к войні, то ми взаімно не побоїмся напасть на
на кримское панство. Изложив все это, желаем вашей
ханской мосці доброжелательные пріятели Іван Сірко
Атаман кошевой, со всім войска низового запорожского
товариством».

Зміст і стиль листа сповнений разючої іронії і глуму.
Як нам здається, пишучи його, писарі все ж підсвідомо
нагадували собі дещо з того «Листування...», що мандру-
вало вже тоді Україною, було відомо в Польщі і в Росії.
Іронія, зневажлива усмішка щодо хана, усвідомлення
своєї переваги, нарешті, тональність якоюсь мірою рід-
нить його з «Листуванням...». Загалом усе сприймаєть-
ся так, ніби запорожці, віддаючи поклін шани ханові,
як сусіду («ясневельможнійший мосце хане кримський
со многими ордами, близький нам сусіде») тут же просять
пробачення, що його побили та ще обіцяють бити, коли
він здумає прийти війною на Україну. Автори листа до-
рікають, що хан не «по кавалерству» хотів зруйнувати
Січ, отож і вони поступили «недишкретно» — напали на

ОКАЗАКОЕ ОБЕ
ПІЗ КСАТАНУ П
РЕКОМЪ
САТАНА СНЪ
ОТРОПАТАСО
САТАНА ПУСНАСО
ПОВАРИЩЕ САТАНИ
САТАНА БЕЗАН ДА
САТАНА ПУСНОЕ ПО
ДНЕ СРЕЕСНО ОТРА
ВАВИЛОНО ОБУВНИКЪ
РЕУСАЛИМСНО УВАСНИ
ОСИРСНО ВИНОВУ ВЕЛ
НАСО ТМАЛАСО ЕГИПТА
САМОПАСО АСУАДРИТІ
АКАСЪ ОУМЕРНО ТАТА
СНО ОВАУЩАСЪ НАСАТ
ПРОПАТТО СІТАСЪ ОТО
ПІПЕСАБ ДАМЕНІА ОТО

Лист козаків
до турецького
султана.
З рукопису
XVIII ст.

«знаменитое і многолюдное кримське панство». Тут і далі — що не рядок, то й колочий сарказм, стримана лукава усмішка. Як і в «Листуванні...», Сірко застерігає, що запорожці не мають страху перед ордою: не лякай нас війною, як пугалом, і військо запорозьке не став за ніщо, а коли почнеш війну, то прийдемо до Криму і не повернемося звідти, доки не зробимо свого діла.

Посилаючись на перекази, Д. Яворницький зазначає, що султан турецький після цих подій і наступного листа оголосив, що він до тла зруйнує Січ і підкорить козаків, але, щоб не проливати зайвої крові, він звернувся до запорожців з вимогою підкоритись йому без бою, на що запорожці і відповіли відомим листом. «У багатьох любителів південноросійської старовини, — пише відомий історик, — і досі зберігаються копії цього, можливо, й вигаданого, але в запорозькому дусі, листа турецького султана і курйозної відповіді на нього запорожців». Далі він подає й тексти листів. Звернемося безпосередньо до цих пам'яток.

*Султан Мухамед IV
запорозьким козакам*

«Я, султан, сын Мухаммеда, брат солнца и луны, внук и наместник божий, владітель царств — македонского, вавилонского, іерусалимского, Великого и Малого Египта, царь над царями, властелин над властелинами, необыкновенный рыцарь, ніким непобідимый воин, неотступный хранитель гроба Іисуса Христа, попечитель самого бога, надежда и утешение мусульман, смущение и великий защитник христиан, — повеліваю вам, запорожские козаки, сдать-ся мні добровольно и без всякого сопротивления и меня вашими нападеніями не заставлять беспокоить.

Султан турецькій Мухаммед IV».

Запорозькі козаки турецькому султану

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, іерусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Египту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері²⁴ вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас як у вас, поцілуй за тебе ось куди нас...!

*Кошовий отаман Іван Сірко
зо всім кошом запорожским»²⁵*

Так було вперше пояснено історію створення «Листування...» наприкінці XIX століття, хоча й омовлено при цьому, що ця розповідь базується «на преданні». Однак читачі і навіть історики все ж таки пов'язували виникнення цього літературного документа з особою Сірка²⁶ і з тим часом, коли він був кошовим отаманом.

А між тим виникнення Листів, власне, його протографа, як свідчать документи, слід віднести на початок XVII століття, коли відносини турків, татар з козаками були також

²⁴ Очевидно, «мати». — Г. Н.

²⁵ Яворницький Д. Иван Дмитриевич Сирко... — С. 97—98.

²⁶ Про це йдеться і в статті М. Ткаченка «Іван Сірко» // Укр. літ. — 1943. — № 1—2.

досить загостреними. Та й не тільки з козаками, а з усім слов'янським світом. Щоб детальніше зрозуміти взаємні слов'янських народів з турецькими агресорами, нагадаймо бодай найважливіші історичні факти, необхідні також і для пояснення змісту листів. Заснована на початку XIV століття Османом-беєм держава під кінець XIV століття уже веде активні загарбницькі війни на Балканах. У 1389 році після битви на Косівському полі турки підкорюють Сербію, далі (1389—1402) Болгарію, Македонію, Фессалію, в 1453 році завдають останнього удару Візантії і завойовують Константинополь, згодом впадуть Молдавія, Валахія, Кримське Ханство, Сирія, Палестина (1516), Єгипет (1517) та інші землі. За Сулеймана I (1520—1566) Туреччина стає величезною імперією, але внутрішні суперечності, опір підкорених народів та інші причини уже в другій половині XVI століття спричиняють низку перших поразок, зокрема і в бою з Росією у 1569 році. Це віщувало наближення занепаду. У 1683 році Туреччина зазнала поразки у битві під Віднем; з цього часу вона поступово втрачає свої території.

Козаки завдавали дошкульних ударів агресивним військам Оттоманської імперії. Вони били завойовників на території України, в Криму, на Чорному морі, і навіть на турецькій території. В цих сутичках українські козаки виступали не раз об'єднано з козаками донськими і в такій спільці являли ще більшу силу. Турецький султан не раз листовно і в договорах вимагав від російського царя, польського короля знищення козацтва на Дону і на Дніпрі, проте обидва правителі, хоч і раді були б це зробити, та мусили брати до уваги військову могутність козаків, з якою треба було рахуватися, а до того ж запорожці стримували натиск Туреччини на Європу. Ці суперечності знайшли відгомін у деяких редакціях «Листування козаків з турецьким султаном».

Звертаючись до польського короля в одному з апокрифічних листів, турецький султан дорікав: «Для чого воздвиг на наше панство монархію козаков українських»²⁷ і тут же погрожував пустити на придніпровські поля таку силу війська, що «задрижить весь світ», звірі закричать у лісі, ліси зашумлять, море задрижить від жаху. А в другому варіанті цього ж листа султан нагадує, що за умовою з польським королем козацтво мало бути ліквідоване, а чому ж воно й досі існує²⁸?

Стосунки між козаками і польським королем на початку 20-х років XVII століття були особливо напружені. Шляхетська Польща підступами і зрадою здобула перемогу над кількома повстаннями козаків, що були спрямовані проти поневолення українського народу. Польська королівська влада кілька разів намагалася знищити запорозьке козацтво (1617, 1619), посилювала проти них репресії, зводила ледь не до нуля кількість реєстрових козаків, палила козацькі човни на Дніпрі. Але разом з тим польська держава відчувала, що без запорожців вона не вистоїть проти Оттоманської імперії. Найкращим доказом цього був той факт, що у 1620 році в битві під Цецорою польські війська зазнали ганебної поразки, а гетьман Жолкевський в цій авантурі зложив свою голову. Причину невдачі сучасники вбачають в першу чергу в тому, що королівська влада знехтувала козацькою силою, якої боялися турецько-татарські війська. І коли стало відомо, що противник, заохочений перемогою під Цецорою, готує новий похід на Польщу, король став хитрощами і лестощами загравати з козацтвом, частина якого

²⁷ Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции.— С. 455.

²⁸ Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции.— С. 457.

закликала не вірити шляхті і відстоювати свої власні інтереси й свою гідність.

Різними способами польський уряд досяг згоди з козацтвом на участь у спільних боях. Польща пообіцяла дещо розширити привілеї козацтва, хоча й не охоче, але вела переговори про визнання відновленої православної ієрархії, до того ж козакам треба було рахуватися і з тим, що турецько-татарська навала загрожує в першу чергу населенню України. В такій ситуації сорокатисячне козацьке військо виступило в 1621 році під Хотиним, винявши там приклади героїзму. Ось у цій ситуації виникла перша, може, не зовсім досконала редакція, прообраз «Листування...». Козацькі писарі, що належали, очевидно, до табору прихильників порозуміння з польським королем, у «Листі», адресованому султану, натякають, що під Цецорою легко було туркам здобути перемогу, бо польського війська було мало (не було козаків), а ось тепер тебе, султано, гнати будемо. Певно, автори такого листа мали розрахунок, що цим вони підтримають дух війська, а до того ж дадуть зрозуміти королю й шляхті, що козаки — велика сила.

У таких обставинах створювався зародковий варіант «Листування...», відомий нам з додатків до першого тому літопису Величка, в яких йдеться «о початку війни турецької зрадливої з поляками і козаками, в Волощині на Цецорії». Там же подана «Гнівлива і досадительная листовная кореспонденція короля польського Жикмунта з Османом, царем турецьким бывшая, з кронічки рукописной козацкой, в Переяславлі малоросійском року 1636 написанной, взятая». Обидва листи (короля і султана) датовані 1620 роком, отже, пов'язані з подіями, коли обидві сторони готувалися до наступної війни. Можна було б взяти під сумнів цю дату: оскільки козацька хроніка була завершена у 1636 році, то й «Листування...»

могло бути створене пізніше. Але ж про ці послання в 1621 році вже знали в Москві (та про це далі). Отже, дата — 1620 рік — цілком вірогідна.

За «Переяславською хронікою» першим іде «Лист королевський...» («Лист Зигмунда III до Османа»), що є прообразом «Листа запорожців...». Починається він такими пишними титулами, як і лист султана, але «перець» його — у принизливій характеристиці володаря Оттоманської імперії.

«Жигмент²⁹ третій, божею милостию Король Польський, Великий князь Литовський, Рускій, Прускій, Жо-монцькій, Мазовецькій, Шведській, Дѣдичний кроль. Тобѣ Алхеровѣ великому, Заслепленому противниковѣ божию, Кобильникоѣ негодному поганину потопенному, сину чортовському, дѣдичовѣ пекелному, потомковѣ люципера, велзавула, антихриста, от вѣка проклятому сину, сину Комову, у пеклі роскошей твоїх, заживаючому, которий заживоти з раю вигнан, а по смерти діаблу и з душею до пекла, до отчизни своей хвали отнесуть, которая тебе ждеть от початку світа».

Далі йде заперечення почестей і титулів, які собі приписував султан. «Пишешся освецомим, а ти есть осліплений», хвастаєшся завойованими «хитростию і зрадою» державами, але ти їх «еси негоден». Прийде час і тебе «внівеч» обернемо. Не тішся тим, що мале військо розбив під Цецорою, будемо тебе ще бити, заженемо до Царгорода, з «которого можеш зараз утікати до Вавилон, албо речей до пекла, до отця твоего діавола, которий тоскнить без тебе давно».

Під текстом чітко прочитується дата — «З Кракова, року 1620».

²⁹ Сигизмунд III — польський король. Дати правління: 1587—1632.

Після цього — «Отвіт на тот лист от Османа, царя турецького, до Жигмонта Третього, короля Польского». Початок його мало чим відрізняється од тих варіантів, що стали популярними у XVII—XVIII століттях. Такі ж самовеличання, самовпевнений тон, така ж пиха: «Ясноосвещеній великого панства божий воєнник цесар Турецкій, цесар Грецький, цесар Іерусалимський, цесар Македонський, цесар Словенський, кроль Халдійський, кроль Арменський, кроль Атаманський, кроль Димонський, кроль мешкаючих в раю...» і т. д. А далі — наголошення на тому, що король у султана не раз просив миру, і тут же погрози: якщо ти відкидаєш нашу ласку — буду на твоє королівство наступати «мужі твої потлучим», «Краков, столицю твою, безвшелякого милосердія разграбем... віру твою викореним... Цесар турецкій Осман, з Константинополя, року 1620».

Таким постає прообраз «Листування...» на початку XVII століття. Послання до султана в цьому випадкові написано від імені польського короля. Може, це перші спроби козацьких писарів спародіювати дипломатичну письмову розмову між королем і султаном, чи вже до цього були подібні Листи, адресатами яких виступали козаки й султан, а згодом, напередодні Хотинської битви, їх приклали і до імені короля польського. Напевно, що це перша редакція «Листів», з якої взяли початок наступні. А що в «Листуванні...» противник султана не козаки, а король польський — певно, слід пояснити тогочасним становищем козацького війська, підлеглим польському королю, а також тим, що послання виникли перед війною з Туреччиною, в якій козаки на чолі з П. Сагайдачним виступали спільно з військами короля польського, під його орудою.

Очевидно, жанр «Листів», після занесення їх до козацької «Переяславської хроніки», набув слави серед запорозьких канцеляристів. Та оскільки вони ні змістом, ні

стилем не відповідали їхнім смакам, писарчуки створили нову, відмінну од першої редакцію, в якій, з одного боку, виступали запорожці, з іншого — султан. Козацтво, як військова і соціальна сила, з кожним роком міцніло, а його залежність від польського короля слабшала. Природно, що й у «Листах», про які йдеться, королівське ім'я як адресат випадає, а зміст послання переробляється, набирає гостроти й динаміки у викладі, своєрідності у стилі. Епістолярій польського короля Зигмунда III з султаном, створений українською мовою близько 1620 року та занесений до Переяславської хроніки, слід вважати прообразом спопуляризованого за межами України «Листування...». Композиційно ці твори стоять поряд. Лист султана побудований так, що спочатку йдуть пишновеличання на його честь, а під кінець — погроза завоювати Польщу. Те ж саме маємо і в композиції «Листа» султана до запорожців. Королівська відповідь султану сповнена зневаги і розвиває думку від поважного до смішного (не син божий, а син чортів, кобильник і т. д.), що особливо майстерно зроблено у «Листі запорожців...», де виставлено пародійну антитезу на кожне самовеличання султана. Якщо у першій спробі (прототипі) «Листування...» акцентуються питання віри («противник божий», «поганин», «антихрист» і т. д.), то у «Листі запорожців...» характеристика султану подається на широкому історичному тлі (згадуються його розбої в чужих землях, пригноблення народів і віросповідань, насильства тощо).

Отже, маємо безперечний факт генетичного зв'язку між «Листуванням...», занотованим С. Величком у «Переяславській хроніці» (1636), і «Листуванням запорожців з турецьким султаном». Цього не заперечує ніхто з дослідників пародійного твору, але щодо його походження існують різні думки. К. Харлампович вважає, що С. Величко переказав «Листування...» Зигмунда III з султаном

з польської мови, за що свідчать мовні полонізи в тексті. Та нам здається, що з цим погодитись не можна і ось чому. Легендарне «Листування...» польського короля з турецьким султаном українською мовою збереглося у різних польських та російських збірниках XVII—XVIII століть. У жодному виданні, окрім «Переяславської хроніки», не зареєстровано «Листа» Зигмунда III до Османа. Польські вчені провели спеціальне дослідження, але воно нічого не дало. Як зауважили М. Євстахевич і М. Інґльот, «польський прообраз (цього листування.— Г. Н.) невідомий»³⁰, отже, є всі підстави говорити про цей пародійний документ, з якого беруть початок різні редакції «Листування запорожців...», український оригінал. Що ж до наявних у ньому полонізмів (*освецоний, нензний, диабл*), то цей факт можна пояснити тим, що в полкових канцеляріях, зважаючи на зв'язки з королівським урядом, переписка велася одночасно польською і українською мовами і вплив першої на українську не заперечиш, та полонізи аж ніяк не можуть бути аргументом того, що твір перекладений з польської мови. У будь-якому оригінальному українському творі XVII століття могли бути полонізи, як і українізи в польському. Отже, якщо «Лист» Османа до польського короля дехто з польських дослідників згодний навіть вважати за справжній історичний документ, відомий в науковій літературі, то ніхто, крім С. Величка, не зареєстрував, не згадав, не натрапив на сліди «Листа» Зигмунда III³¹, з якого, власне, й слід розпочинати родовід славнозвісного «Листування...». А якщо такий твір невідомий польській літературі і ніде немає жодних згадок про його існування, то не було з чого перекладати й інтерпретувати.

³⁰ Укр. іст. журн.— 1966.— № 10.— С. 134.

³¹ Там же.— С. 134—135.

Хоча «Листування короля Зигмунда III» і введено С. Величком до хроніки історичних подій, але усі сходяться на тому, що ці послання — пародійні твори якогось писарчука початку XVII століття. І оскільки занотував його у хроніці сам Величко і більше ніде: ні в українських, ні в польських, ні в російських джерелах його немає, то постає запитання: чи не був він автором «Листування...». Цю ж думку висловив у листі від 14 січня 1963 року до автора нарису академік І. П. Крип'якевич, вважаючи, що послання не єдиний апокрифічний документ українського літописця. Той факт, що один з варіантів листування знайшовся між записами Величка (Переяславська хроніка), свідчить про обізнаність славетного історика з «Листом» чи навіть про його написання разом з цією хронікою. І. П. Крип'якевич звернув увагу, що й у інших документах, які вийшли з-під пера Величка, зустрічаємо фразеологію, близьку до стилю «Листування...». Це помітила й М. Каган, у листі, написаному від імені Богдана Хмельницького, Чаплинський названий «бенкарем литовським, опнякою польским, злодієм і здирцем українським»³².

Все це приводить до думки, чи не був насправді знаменитий український літописець Самійло Величко автором прототипу «Листування запорожців з турецьким султаном»? На наш погляд, ця гіпотеза безпідставна, адже уривки, відгомін «Листування...» відомі ще до часів діяльності Величка.

Мабуть, жарти, сатира, висловлені в кореспонденціях короля і султана, сподобалися багатьом польським сучасникам, коли в наступному, 1621 році, «Листування...» уже поширилось в Польщі. Довідемося про це з

³² Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР.— Т. XIV.— С. 313.

документів, написаних у Москві. Сталося так, що комусь із членів російського дипломатичного відомства у Гданську потрапив до рук список «Листа», адресованого султаном польському королю. Його прийняли за дійсний дипломатичний акт, скопіювали і передали до Москви. Росія також мала постійні рахунки з Оттоманською імперією тому стежила за всіма подіями, що мали стосунок до Туреччини і політики султана.

Для російського царя дипломатичне коло складало час від часу так звані «Куранти» — своєрідну писемну газету, до якої вносилися зібрані найцікавіші новини з усього світу, переважно з Європи. На першому місці висвітлювалися військові справи, далі йшли повідомлення про роботу сеймів, дипломатичні події, торгівля, церковне життя і навіть про народні рухи. Все це бралось до уваги при веденні іноземної політики. Користувалися «Курантами» цар і найближчі до царя бояри й сановники³³. Форма, титули і зміст листа, здобутого російським агентом у Гданську, настільки були близькими до оригіналу, що його потрактували як справжній документ і занесли (уривки) до «Курантів» за 1621 рік. В них читаємо: «Изо Гданска города в грамотах пишут, что турской царь к полскому королю такую отказную грамоту прислал: Мы, солтан пресветлейший и неодолимый, сильный царь и ангил божий, «...государь государем всех земель», «...король королем и государь государем, и князь князям, и государь всего добра во всем свете». «Ведомо нам, что в своей тайной душе с своими младшими с младыми королевичишками усуетовал против нашего пресветлейшего персона и дивимся мы тому, что ты не страшишься от нашей

³³ Про «Куранты» див.: Харлампович К. Ведомости московского государства, 1702 года // Известия отделения русского языка и словесности Российской АН.— 1918.— Т. 23.— Кн. 1.

великия силы и не боишься с своими королевичишками смерти, как бы прежние времена миру и постояния прашивал, и о том своих послов часто к нам посылал». «А в нынешние времена безо всякой вины и причины ты встал в нашем кесаторстве и государстве в Московском наших подданных воевати». «Хотим мы не токмо тот город (Краков.— Г. Н.)», «...но и все твои столные города и места, и всю землю так хочу принять и зачати, что камень на камени не устоит и твое королевство, и имя твое, и память твою до конца выкоренить». «И для того свидетельства послали мы к тебе нашу кровавую саблю на том, что сие все тот час попоследствовать будет, и ноги коней наших и верблюдов будут землю твою топтать и покрывать, что во многие лета так не бывало». «Бои твои «...тебе не помогут, твоих святых...» мы подменно в сохи велим впрячь и на них же пустые земли Булгару и Юдею велим взорать»³⁴.

Нам невідомі історія й повний текст «Листа...», що потрапив у Гданську до російського дипломата. Зміст його переказаний російською мовою і, можливо, не зовсім точно. Однак з цього переказу спостережено, що це був не той варіант, який С. Величко заніс до козацької «Переяславської хроніки». Тут, як і в «переяславському» варіанті, повторюються пишні титули, згадуються, що король польський не раз просив у султана миру, а той вихваляв свою військову силу тощо. Ті ж реалії подані і в першій відомій нам переяславській редакції. Але є в московських «Курантах» і нові деталі, наприклад, згадка про те, що султан прислав королю свою шаблю, що богами християнськими султан обіцяє орати землі Болгарії та Іудеї.

³⁴ Шлосберг А. Н. Начало периодической печати в России // Журнал Министерства народного просвещения (новая серия).— 1911.— Ч. 35.— Сентябрь.— С. 91—92.

Про ці події в російській літературі збереглося кілька офіційних і літературних документів, зокрема цікава «Поэтическая повесть об Азове», складена, певно, в 40-х роках XVII століття³⁵. В цій повісті є кілька епізодів, які мають певний зв'язок з «Листуванням...». Текст пародії на береги Дону принесли, очевидно, самі запорожці. Він, певно, був відомий й автору «Поэтической повести», в якій є розповідь про зустріч козацьких (донських) і турецьких посланців в дні облоги Азова. Послання, якими обмінюються в «Поетичній повісті про Азов» турецькі представники і донські козаки, стилістично і за змістом в'яжуться з «Листуванням...» запорожців. Посланці султана пропонують донським козакам здатися без бою, бо султан найсильніший у світі. «Кто постоит ему? Несть ему никою равна или подобна величеством и силами на свете! Единому лише повинен он богу небесному и един лише он верен страж гроба божия, по воли ж божий: избра его бог на свете едина от всех царей». А коли не здадуться донські козаки, то турки, мовляв, розіб'ють «всю плоть» козацьку «на крошки дробныя». (Порівняймо у листі султана до запорожців: цар над царями, хранитель гроба господнього і т. д.).

Як і запорожці, донські козаки дають глумливу відповідь: «О прегордыи лютыи варвары... Ровен он, собака, смрадной пес, ваш турской царь, богу небесному у вас в титлах пишется. Как он, бусурман поганый, смеет так в титлах писатся и подобитися вышнему? Не положил он, похабной бусурман, поганый пес, скаредная собака, бога себе помощника...», «не боимся сил ваших великих...»,

³⁵ Див.: Робинсон А. Поэтическая повесть об Азове и политическая борьба козаков в 1642 г. // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР.— М.; Л., 1948.— Т. 6.

станемо ми з ним битися, «что с худым свиным пастухом наймытом»³⁶. Наведені приклади з повісті засвідчують, що її авторові було відоме «Листування...» якщо не в оригіналі, то в російських перекладах і переробках. (Є в тексті й українізми).

Посилаючись на спільні риси цього твору і українського «Листування...», О. Орлов висловив цілком слушну думку, що для повісті дещо запозичено з «памфлетного козацького письма султану, в котром пародически опозорен его пышный титул»³⁷. У цьому випадку маємо тільки дрібні, часткові запозичення стилевих засобів, цей факт важливий, бо він на користь популярності «Листування...» в 30-х роках XVII століття, коли, очевидно, витворилися варіанти, які втратили реалії, пов'язані з польським королем, а єдиними опонентами султана виступали запорозькі козаки. І це так, бо вже в документах другої половини XVII століття Листи постають саме такими.

Наслідки впливу «Листування...» помітні також і на початкових рядках пародійного універсалу, написаного нібито Б. Хмельницьким: «Богдан Хмельницький, з ласки милостивого бога король галицкий, великий князь руский, сіверский, киевский, подольский, брацлавский, волинский, холмский, белзкий, великий стражник Порти Оттоманской, провдавца ляцкий, гетьман запорозкий, заступца всіх християнств»³⁸.

У 70—80 роках XVII століття Оттоманська імперія з особливою люттю намагається завоювати придніпровські

³⁶ Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков.— М., 1952.— С. 368—369.

³⁷ Орлов А. Древняя русская литература XI—XVII вв.— М.; Л., 1945.— С. 330.

³⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.— Львів, 1927.— Т. 147.— С. 75.

землі, робить кілька походів проти України, Росії і Польщі, проти козацьких укріплень. У 1672 році турки захоплюють Кам'янець-Подільський, в 1674 році турецька армія руйнує Умань та інші міста, в 1677 — організовується перший похід на Чигирин, в 1678 році — другий. Мабуть, що завоювання турками Кам'янця-Подільського у 1672 році було поштовхом до створення нових, досконаліших і дошкульніших варіантів «Листування...», фрагменти з якого раніше були зафіксовані у «Поэтической повести об Азове». Після літопису Величка (1636) повного тексту цієї пародії протягом майже 50 років ніхто не записав ні українською, ні польською, ні російською мовами. Однак вона існувала, поширювалася і в 1672 році кимось була таки докорінно перероблена. Тут виступають кореспондентами султан і козаки, а мова відповіді запорожців стає набагато прозоришою і як для пародії — органічнішою. «Ти, шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар... Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ієрусалимський броварник, александрійський козолуп... камінецький кат, подольський злодіюка, самого гаспида внук...» Якщо цей варіант і записаний був не у XVII столітті, то все ж таки він в своїй основі був вироблений одразу після падіння Кам'янця-Подільського, бо пізніше цю історичну деталь ніхто вже б не згадував, були інші (руйнування Чигирини, Умані тощо).

Нову редакцію «Листування...» міг спричинити 1674 рік, коли турецько-татарські орди намагалися захопити Січ, де отаманував Сірко (про це ми вже згадували). У цьому варіанті могла зародитися і кінцівка: «Числа не знаємо, бо календаря не маємо...» Але це тільки припущення.

Падіння Чигирини після жорстоких боїв козаків та російських військ з султанською ордою у 1677—1678 ро-

ках стало поштовхом до створення нової редакції «Листування...», під яким поставили підпис уже чигиринські козаки. Очевидно, тоді ж воно було перекладене російською мовою. Як це сталося, висловлюються різні думки. М. Каган вважає, що «Листування запорожців з турецьким султаном», повний текст якого в запису середини XVII століття не дійшов до нас, якимсь чином потрапив до Москви. Завдяки дипломатичним зв'язкам козаків з московським урядом «текст протографа, можливо, був відомий у Посольському приказі, де за його зразком створено лист чигиринських козаків уже російською мовою, який став російським варіантом того ж тексту». На думку дослідниці, «Лист запорожців оригінальний за своєю композицією, тоді як лист чигиринських козаків більше нагадує скорочену переробку, позбавлену яскравості і дотепності оригіналу»³⁹. З такими висновками дослідниці можна цілком погодитися, додавши, що в той час і під українським текстом міг стояти підпис — «чигиринські козаки».

Чигиринський варіант «Листування» виник у час великої напруги взаємин Європи з Османською імперією і до нього, як до пародійного твору, що своєю публіцистичністю, гостротою політичних акцентів може вплинути на формування суспільної думки і настрою народу, поставилися із зацікавленням не тільки в Росії, а й у Польщі та Австрії. У Польщі «Листування...» поширилося, можливо, спочатку українською мовою, а згодом було перекладено на польську. Щодо Австрії — то там воно мало свою цікаву історію. Серед слов'янських народів в XVI столітті ще набуває популярності ідея об'єднання у боротьбі

³⁹ Каган М. Русская версия 70-х годов XVII в. переписки запорожских казаков с турецким султаном // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР. — 1958. — Т. 14. — С. 314.

проти турецької агресії. У XVII столітті її проповідником стає хорватський письменник Юрій Крижанич. Реальні історичні обставини підказували, що проти наступу імперії Османів потрібен союз слов'ян з іншими європейськими державами. Найактивнішими силами на сході, які стримували загарбників, були Україна, Польща, Росія. Європа не поспішала на допомогу. Та коли загроза іншим європейським народам стає очевидною, вони шукають шляхів до спілки. У квітні 1683 року Австрія укладає союз з Польщею, за яким зобов'язується, на випадок військових дій з Туреччиною, виставити 60 тисяч шабель, а Польща — 40 тисяч. Через Польщу відкрилась можливість залучити до цієї кампанії й запорозьких козаків, оскільки за Андрусівським миром Правобережна Україна тоді підлягала Польщі (1667), то й частина козацького війська була підпорядкована їй же.

Скориставшись внутрішніми політичними ускладненнями Австрії — заворушенням угорських феодалів — Туреччина оголосила 1683 року похід на Відень. 300-тисячна армія на чолі з візиром Кара Мустафою у липні 1683 року розбила австрійські війська і наблизилася до столиці. Загроза Відню була такою реальною, що австрійський імператор Леопольд I та його свита змушені були тікати зі своїх резиденцій, а невеликий гарнізон міста (10 тисяч воїнів) опинився в безпорадному становищі. Комендантом міста став граф Штаремберг, він звернувся до населення з закликом взяти участь в обороні столиці, доки надійде військова допомога. Але паніку зупинити було нелегко. Багаті й міщани тікали з міста на захід, а приміські селяни боронилися за мурами Відня. За дві доби із міста виїхало понад 60 тисяч мешканців, постала загроза падіння Відня. Щоб зупинити паніку, комендант наказав регулярним військам (кавалерії) парадно проїхати мі-

стом. Населення трохи заспокоїлося, почало формуватися ополчення, на чолі якого став А. Франк. Мішани виставили 2400 чоловік, університет — 700 під орудою самого ректора. Надійшли добровольці до міста з заходу. Залога зросла до 24000 чоловік, стягнули 200 гармат, зміцнили вали й башти. Але ж турки мали 300-тисячну армію і понад 300 гармат...

Місто потерпало. З міських валів 12 липня 1683 року вже були помітні пожежні заграви: палали навколишні села. 14 липня під містом з'явилася турецька кіннота і поставила намети. Наближалися основні сили. Кільце навколо Відня замкнулося. Почався обстріл Відня. У місті спалахнула епідемія дизентерії, множилася кількість хворих, поранених, танули запаси їжі. Турки оволоділи двома баштами. Продуктів лишалося на два тижні, а військ, на які сподівалися, не було, та ніхто й не відав, чи прийдуть вони, чи знають щось про критичне становище столиці... На допомогу Відню поспішали австрійські війська, регулярна польська армія на чолі з королем Яном Собеським, а також українські козаки під орудою славетних запорозьких ватажків, полковників Апостола, Іскри, Палія, Ворони.

Становище столиці було настільки важким, що до приходу підмоги вона могла впасти під натиском багатотисячного турецького війська. Щоб врятувати Відень, спішно треба було налагодити зв'язок із основними силами австрійських і союзних військ. І тоді серед оборонців міста виникла ідея: пробити кільце турецької армії, встановити контакт з союзниками і організувати координовані дії проти османських сил. Та це була непроста справа. Вирішили послати бодай одного посланця. Але хто б міг виконати це найвідповідальніше завдання? Окрім мужності, винахідливості, ще потрібно знати й турецьку мову, і норв

ворога. І така людина знайшлася. В одному з оборонних загонів Амбросія Франка був «український козак» Юрій Кульчицький, відважний і мужній, який колись зазнав турецького полону, вивчив там мову і звичаї, був навіть драгоманом у купців... Після визволення з неволі жив у Відні, займаючись торгівлею, знав німецьку, угорську і румунську мови. Сам родом з села Кульчиці Самбірського району на Львівщині (народився близько 1640 року).

...Кульчицького покликали до коменданта. Спочатку відмовлявся, а далі погодився пройти через турецькі війська, знайти австрійців, розповісти про становище в місті, просити прискорити наступ. Кульчицький взяв собі за помічника серба Михайловича, який теж добре знав мову і звичаї турків. Юркові дали пашпорт турецького купця-маркітанта, а Михайловича приписали як його управителя. Відповідно їх одягли й провели в дорогу, на якій героїв чекали і небезпека, і пригоди.

Вночі 13 серпня 1683 року сміливці таємно покинули Відень і через дві доби, після кількох дуже небезпечних пригод, дісталися до табору австрійських військ, які чекали союзників — німецькі, польські та козацькі сили, що прямували до столиці. У штабі союзників перечитали листи, передані Кульчицьким, і склали плани дій.

Через чотири дні Кульчицький з Михайловичем тією ж дорогою, в лиху дощову погоду, повернулися у Відень і принесли із собою інструкції, умовні сигнали і повідомлення, коли союзні війська розпочнуть бій. Вся розвідка тривала 4 дні — від 13 по 17 серпня 1683 року.

Жодного героя не вітали так у Відні, як Кульчицького, віншуючи його закличками: «Хай живуть героїчні козаки!» Тільки через два дні турки дізналися, що «загадкові купці» виконували розвідувальну

місію. Мустафа наказав спіймати Кульчицького і стратити.

11 вересня 1683 року союзні війська підступили до околиці Відня, обмінялися світловими сигналами з обложеною містом, налагодили контакт і, коли османська армія атакувала, союзне військо пішло в контр-наступ.

Бій був кривавий і жорстокий. Особливо відчайдушно діяли козаки, знаючи, що мають тут спільників, що не одні, що страшну силу турецької загрози нарешті відчули тут, на березі Дунаю під Віднем. Безвихідь змусила Європу також битися відважно й організовано. Якщо Відень впаде — дорога туркам у Європу відкрита. На навалу турецького війська відповіли дружнім ударом, пішла сила на силу. Нарешті ліве турецьке крило, на яке тиснули козаки, заломилося, турки занервували... Ще один натиск козаків — і почалася паніка, а далі — втеча. Військо під командою Кара-Мустафи зазнало поразки. Тільки убитих на полі бою залишилося до 20 тисяч, а найважливіше — втрачено майже усю артилерію і обоз. Тисячі турецьких воїнів загинули, переправляючись через Дунай. Козаки під орудою Семена Палія і жовніри польського короля Яна Собеського переслідували втікачів. Активне просування турків у центр Європи було зупинено, турецькі війська, зазнавши найганебнішої поразки, розгромлені. Подвиг Юрія Кульчицького і його побратима серба Михайловича відіграв у цій великій битві свою позитивну роль.

Коли Кульчицького запитали, якої нагороди бажає за свій героїчний вчинок, — він відповів: «Якщо нікому не потрібна кава, відвойована у турків, то віддайте її мені, а більше я нічого не прошу». Йому завезли 300 мішків трофейної кави, і Кульчицький

відкрив у Відні першу в Європі кав'ярню, у якій щодня і щовечора було повно відвідувачів: вони прагнули подивитися на героя і покуштувати східного трунку. Приходили графи, князі, найбільші вельможі. Своєю кав'ярню Юрій всередині переобладнав під українську хату, з столом і засланими лавами, а до гостей звертався українською мовою: «Заходьте, серденько».

У ті часи про Кульчицького у Відні говорили: «Якщо усі такі козаки відважні, то турки нам не страшні». Про Кульчицького ще й тепер у Відні пам'ятають, зберігають місця, пов'язані з його перебуванням у місті.

Така okazія спіткала одного з українців, учасників героїчної оборони Відня 1683 року. Але до чого ж тут «Листування запорожців з турецьким султаном?» — запитаєте. Та, виявляється, що й воно брало участь проти турецької інвазії у боях за Відень. Ми точно не знаємо, хто, коли і за яких обставин завіз сюди український текст «Листування...», хто його переклав німецькою мовою і хто запропонував видати окремою листівкою та поширити серед населення і війська. На титульному аркуші стоїть — 1683 рік, тобто видрукована вона в час драматичних подій в столиці Австрії. Дехто припускає, що про «Листування...» знав Ю. Кульчицький, і, можливо, він запропонував його використати для піднесення бойового духу воїнів, але точних доказів немає. Хто і коли перекладав козацьке послання німецькою мовою, не відомо (потрібні додаткові дослідження), але це сталося, очевидно, під впливом участі козаків у битві, хтось із їхнього середовища міг також висловити пропозицію перекласти «Лист» та розповсюдити його серед австрійського населення й армії, адже козаки зажили слави у боротьбі з

ордами. Козацьке слово підбадьорювало всіх, зміцнювало впевненість у перемозі.

Знаменно, що австрійське військово командування в той складний час обрало для листівки текст українського саатиричного твору. Змістом і бойовим запалом він, очевидно, найкраще відповідав агітаційним вимогам тих обставин.

До українського тексту у «віденському» варіанті внесений один новий мотив, якого інспірували, певно, польські або пропольські кола у Відні. Йдеться ось про що. У «Листі» султана є заклик до козаків «не слухати більше польського пахолка», не виступити на його боці. Очевидно, були такі пропозиції козакам з боку турків. Зроблено це заради того, щоб у відповіді козаків також додати: той, кого ти, султано, «прозиваєш пахолком», хоробрий, могутній монарх і переможний король», і ми будемо з ним проти тебе. Сучасні польські історики М. Євстахевич та М. Інґльот, яким з інших джерел відомий тільки лист султана, вислів «польський хлоп» намагалися пояснити як натяк на козацького старшину (І. Сірка), оскільки вислів «король хлоп» особисто ображав польського короля. Та пропонуваній німецький текст все врівноважує. Цілком можливо, що у ті часи уже була й польська редакція цього «Листування козаків...».

Майже всі українські варіанти листів мають класично просту композицію і максимально ущільнені до найважливішого мотиву... «Лист султана...» має всього два мотиви: набір пишномовних титулів і звеличення «його ясно-вельможності», султана. У зв'язку з цим — наказ піддатися такій силі. «Лист запорожців...» має три відповідні мотиви. Через пародіювання султанових титулів поважне зводиться на смішне, зневажається самозвеличення. Тут же зазначені злочини султана перед людством. На закінчення — рішуче «не піддаюся». Австрійська редакція у по-

Copia
des Türckischen Kayzers Brieff
an die Kosacken nach Czechrin.
Gedruckt im Jahr 1683.

«Sultan dess durchlechtigsten Türckischen Kayzers Sohn, Bojar der Turcken Macedonier, Babylonier Jerusalem, Bassa in Silistrien gross und klein Egypten, König der Armenier und allen Fürsten der Welt, Großfürst ein Engel Gottes, tapffer Held der Christenheit, Instigator, Vormund dess gekreuzigten Gottes, grosser Erbe der Erden, Hoffnung und Freude der Bissurmanner, der Christen Untergang u. Wir gebieten euch, damit ihr mit aller einer Mannschafft euch gutwillig und demüthiget uns ergebet, und wieder unsere Feinde in der Krieg ziehet, dem Pohlnischen Kerl kein Gehoksam leisten, massen in kurtzer Zeit, wo ihr das nicht thun werdet, so solt ihr alle gefesselt werden mit euern Weibern und Kindern, wie auch den Polnischen Kerl mir seinem ganzen Land will ich schlagen und zu meinem Unterthanen machen».

Antwort von den Kosacken

«Sultan dess verfluchten Türckischen Kayzers Sohn, und Mitglied dess Hollischen Lucifer im Abgrund der Höllen, Turckischer Kayser und Fusschemel der Griechen, Macedoner Koch, Babylonier Schlosser, Jerusalem Stellmacher, der Assyrer Brauer, gross und klein Egyptier Schwein-Hirt, des Alexander Kolbake und Armenier Bestie oder Sobaka, der auff Erden und der Welt warhaffte verfluchte Hencker—Bube, dess Podolischen Kaminieck und selbigen Landes grosser Narr, und ein garstiges Schwein der Welt der Türckischen Bissurmanner Gasthammel Abigels und gantzen hollischen Reichs Cominendant biss im tieffen Abgrund der Höllen zugethan, ein Engel dess höllischen Teuffels, ein Spotter des gekreuzigten Gottes, Feind und Verfolger seiner

Diener, ein Unterthan aller derer die auff Erden wohnen, Untergang der Bissurmanner. Wir berichten dir, dass wir keine Gedancken haben uns dir zu ergeben, aber tapffer männiglich und ewig mit dir zu schlagen resolviert sehn und den du einen Kerl nennest, als einen grossen Monarchen nicht abgesehe, welcher gleich deiner Sage nach, als ein Kerl in Wald das Holtz fallet, also wird er dich mit sampt deinen Bissurmannern und gantzen Anhang niederfallen, und in sonderheit dich, der du einem Kerl, viemehr einem verfluchten alten Weibe zu vergleichen bist, auch man mit Fuge dich also nennen mag, der du sitzest im Loch wie ein Teuffels—Kind, oder Huner—Dieb, seinem Nest einem anderen zum Krieg an Deine Stelle, dar auss leicht zu ersehen, dass du ein Narr bist, dagegen der, den du von einen Kerl nennest, ist ein tappfer grossmächtiger Monarch und ein unüberwindlicher König».

Підрядковий переклад німецького тексту
«Листа турецького султана до козаків у Чигирин».
(Надрукований у 1683 році):
Копія

«Я, Султан, син найсвітлішого турецького цесаря, володар турків Македонських, Вавилонських, Єрусалиму, паша Сілістрії, великого і малого Єгипту, король вірмен і всіх князів світу, великий князь і ангел господній, хоробрий герой, християнства зачинатель, опікун розп'ятого на хресті бога, великий спадкоємець земель, надія і радість бусурманів, згуба християн і т. д. Ми закликаємо вас, щоб ви разом з усією мужвою добровільно і покірливо здались нам і вступили у війну проти наших ворогів, не слухали більше польського пахолка, здалися в найкоротший час, а коли цього не зробите, то будете всі пов'язані ланцюгами разом з вашими жінками і дітьми, а також я хочу бити польського пахолка з усією його країною і зробити їх моїми підданими».

Відповідь козаків

«Султане розпусного турецького цісаря сину, спільнику пекельного луципера в пекельній безодні, турецький цісарю і підніжок греків, македонський кухарю, вавилонський слюсарю, ерусалимський конюх, ассірійський броварнику; Великого і Малого Єгипту свинар, Александрійський здоровило і вірменська потворо або собако, на землі і у світі (всьому) справжній проклятий катівський падлюко, Кам'янця Подільського і самої тієї країни блазень, мерзотна свиня світу турецьких бісурманів, Абігельський (?) баран і всього пекельного царства ватажок, запроторений до найглибшої пропасті пекельної, янгол пекельного сатани, посміховище розп'ятого господа бога, ворог і переслідувач його слуг, підданець усіх тих, що живуть на землі, загибель бусурманів — ми повідомляємо тебе, що й не думаємо піддатися тобі, але безстрашно і мужньо та вічно битися з тобою, тверезо спостерігати, а того, кого ти прозиваєш пахолком, уважати за великого монарха, який, по твоєму, як пахолочок в лісі дрова рубає, а він, отже, повергне тебе разом з твоїми бусурманами і всім придатком на землю, а зокрема тебе, якого як суб'єкта можна скоріше порівняти з проклятою старою відьмою, якою з повним правом можна й тебе назвати, бо ти сидиш у норі, немов чортеня, або курокрад, що своє гніздо у війні міняє на інше, з чого видно є, що ти дурень, натомість той, що його прозиваєш пахолком, є хоробрим, могутнім монархом і непереможним королем».

Закінчення цієї «Відповіді козаків» у такому вигляді досі не зустрічалось в жодному варіанті «Листування...». Воно явно скомпоноване у польському таборі, щоб підтримати святість і велич свого володаря — короля.

Під кінець XVII століття лист султана і відповідь запорожців на Січі та, мабуть, і серед населення України,

знали напам'ять. У будь-якому випадку козаки зверталися неодноразово до тексту цього твору. Як він сприймався і як ставилися до нього козаки у роки активних військових дій, можна уявити з даних, що дійшли до нас з різних історичних джерел. Пригадаємо такий факт. В кінці серпня 1697 року турки обложили фортецю Тавань на нижньому Дніпрі. Козаки Лубенського полку хоробро захищали укріплення. Всі спроби ворогів захопити форпост були відбиті. Турки звернулися до підступу і хитрощів. На стрілі за мури фортеці була переправлена записка: «Сотникам черкаським (тобто українським. — Г. Н.) і козакам, що знаходяться в цьому місті, наше розпорядження. Ми з вами давні друзі; чому ж ви б'єтесь за це місто і за Москву, яка до вас не доброзичлива? Краще припиніть опір і здайте фортецю. Якщо згодні, пришліть кого-небудь з жовтим прапором. Не згодні? Воля ваша; гріхи ваші на ваших головах».

На цю записку козаки не дали ніякої відповіді. Тоді на другий день (це було 23 вересня) на стрілі прилетів другий лист: «Від усього турецького війська і хана кримського слово: нехай буде вам відомо, що всіма землями володіє султан і Тавань — його місто. Якщо для вас милим є воля і здоров'я, здайте нам місто без ушкоджень». А коли не буде цього, писали турки, то за допомогою Магомета вони візьмуть Тавань і всіх вирубають. Турки обіцяли старшину, яка схилить голову на милість султана, обдарувати тисячею левків⁴⁰, а козаків — по шість; і відпустити на Україну.

Козаків цей лист обурив. Вони зібралися на раду і приготували спочатку таку відповідь:

«Ти, султан турецький, із проклятих проклятих, бусурман, брат і товариш чорта, луциперів син, антихристів друг, монгольський кухар, вавилонський слюсар, іерусалимський

⁴⁰ *Левки (левки)* — голландські левенталери, монети, що поширювались на східнослов'янських землях у XVI—XVIII столітті.

бровар, Малого і Великого Єгипту свинар, кам'янецька морда, подільський злодій, а усього світа і підсвіта блазень, хвастун і брехун; плюгавче! погане собаче м'ясо! Військо твоє поганеє, безмозглеє, шкареднеє. Не угоден еси мати вірних християн. Наперед тобі і твоїй матці на... велику купу. Кадук твоєму батьку, а тобі свиняче ухо на шию».

Та, порадившись, козаки вирішили послати не цей, а інший текст, який тут же і написали ⁴¹.

Нові атаки фортеці не принесли туркам успіху. Тим часом надійшли вісті про те, що козакам йде підмога. Турецьке військо зняло облогу.

Цю ж історію, спираючись на історичні документи, викладено й в інших друкованих джерелах, хоча дещо інакше. В «Історії Малоросії» М. Маркевича мовиться, що між козаками і султанським військом відомий факт листування, цитуються такі ж листи, але відсутній *лист пародійний*, якого не надіслали козаки туркам ⁴². Можна було б вважати цей сатиричний лист вигадкою, що в ті часи такий лист ще не існував. Але знову ж таки російські документальні джерела стверджують, що «Листування...» в другій половині XVII століття було дуже популярним на Україні і в Росії. У 1866 році А. Попов опублікував свою роботу «Обзор хронографов русской редакции» (Москва), а в 1869 році — збірник текстів різних російських історичних документів ⁴³. Тут, у розділі «Подложные грамоты», і вміщені найдавніші російські переклади і переробки козацьких послань, взяті з хронографа 1696 року. Зважаючи на дав-

⁴¹ *Туган-Мурза-Барановский А.* Турецкий султан и запорожцы, 1697 // Русская старина. — 1873. — Июль. — С. 92—93.

⁴² *История Малой России Николая Маркевича.* — М., 1842. — Т. 2. — С. 345—347. (Посилання на історичні матеріали див.: Т. 5. — С. 74—75, цього ж видання).

⁴³ *Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции.* — М., 1869.

ність і документальну цінність цього джерела, наводимо за ним тексти обох листів:

«Список с письма каков прислан в Чигирин к казакам от турецкого салтана июля в 7 день 1678 году.»

Салтан, сын салтана турецкого, цесарь турецкой, греческой, македонской, вавилонской, иерусалимской, паша асирской, Великого и Малого Египта, король александрийской, армянской и всех на свете обитающих, князь над князьями, внук божий, храбрый воин, наветник християнскій, хранитель распятого бога, государь великий дидич на земли, надежда и утешение бесерманское, християном скорбь и падение, повелеваем вам, чтобы есте добровольно поддалися всеми людьми».

«Ответ от казаков из Чигирина салтану.»

Салтан, сын проклятого салтана турецкого, товарищ сатанин, бездны адовы, салтан турецкой, подножие греческое, повар вавилонскій, бронник иерусалимскій, колесник асирейскій, винокур Великого и Малого Египта, свинопас александрийскій, арчаг армянской, пес татарской, проклятый аспид, похититель Каменца Подольскаго, и всех земных подданных шпынь и скаред, и всего света привидение, турецкого уезду бусурман, равен смуту, клевет сатанин и всего сонмища, адов внук, проклятого сатаны гонец, распятого бога враг и гонитель рабов его, надежда и утешение бусурманское, падение и скорбь их же, не поддадимся тебе, но битися с тобою будем» ⁴⁴.

Це майже дослівний переклад тих українських варіантів, що від XVII століття дійшли до нас за різними джерелами. Але в тому ж хронографові, поряд з цими листами,

⁴⁴ Там же. — С. 456—457.

наведений також подібний «подложный» епістолярій російського царя, польського короля, австрійського цісаря й турецького султана як зразок пародійного листування верховних правителів.

Хоча в заголовках цих «подложных грамот» зазначено, що їх переклали з польської, турецької і німецької мов⁴⁵, але нам здається, що всі вони були створені в Росії, а вказівки на переклади подані для більшої вірогідності. Дехто з дослідників російської літератури вважає, що ці «подложные грамоты» XVII століття «були написані людьми, які близько стояли до козацтва, здебільшого співробітниками козачих канцелярій. Ця думка стверджується наявністю в складі фальшивих грамот варіанту відомого «Листа» запорожців та, окрім цього, тими особливостями їх змісту і стилю, які... в окремих випадках нагадують «Поетичну повість про Азов»⁴⁶.

У хронографі 1696 року серед «подложных грамот», крім листів султана і запорожців, надруковано ще листування султана з Іваном Грозним, створене у другій половині XVII століття («Послание от великого государя царя и великого князя Иоанна Васильевича всея Руси самодержца к турецкому султану», «Послание турецкого царя салтана к московскому царю Ивану Васильевичу всей Руси», «Супротивное послание от царя Иоанна Васильевича к турецкому царю салтану», листи султана до австрійського цісаря і відповідь йому («Список з грамоты какову писал турецкий

⁴⁵ «Список с перевода польского письма, а в Польше переведено с турецкого письма и языка, каково писмо прислано от турецкого царя к польскому королю, а польский король тот перевод прислал с послом для совету к великому государю к Москве». — Там же.

⁴⁶ Робинсон А. Жанр поэтической повести об Азове // Труды отдела древнерусской литературы Института истории русской литературы АН СССР. — М., 1949. — Т. 7. — С. 103.

царь к римскому цесарю Леополдусу», «Список с цесарской грамоты каково писал к турецкому салтану»); листування між польським королем і султаном (згадуваний «Список с перевода польского письма...» та «Послание турецкого салтана к польскому королю»).

З невеликими розходженнями це листування збереглося і в інших російських пам'ятках⁴⁷. Всі ці листи перебувають в певному генетичному зв'язку з посланнями запорожців. Близькість російських переробок до українського оригіналу особливо відчутна в листах султана. Ось як починається грамота «какову писал турецкий царь к римскому цесарю Леополдусу»:

«Магмет, сын прехвальные славы, под всеми иными повелители, сын божий, монарха турецкой, греческой, молдавской, польской, македонской, царь армянской антиохийской, царь Великого и Малого Египта, царь всея вселенная, избраннейший между всеми сынами Магметовыми, винославник, венгерский государь, земного рая страж и хранитель гроба господня, государь всех государей... царь всех царей»⁴⁸ тощо.

Близькість до українського оригіналу виявляють і редакції цього листа, що виникли в XVIII столітті. В деяких випадках маємо ще виразніші сліди взаємовпливів і не лише у змісті й стилі викладу, а й у лексиці. Як приклад можна взяти лист «султана турецкого к цесарю римскому и королю польскому» за Анатоліївським списком початку XVIII ст.

⁴⁷ Лист султана до польського короля в російській редакції опубліковано за збірником XVIII ст. // Костромская старина, выпуск лучший. — Кострома, 1894; (додаток). Об'єднаний лист султана до австрійського цісаря і короля польського за Анатоліївським списком опублікував у згадуваній нами статті К. Харлампович.

⁴⁸ Изборник славянских и русских сочинений... — С. 453.

Г. А. НУДЬГА

«От превысоце царьствующаго бога на небеси мы един токмо султан Мамагем и великой милости бог на земли, над всѣми велможнѣйшій непобѣдимый цесарь великоименитаго Вавилона и ниневитцкій иудейскій же и богатые Индѣи цесарь, киринейскій, аравицкій, медцкій, александрѣскій, цесарь великаго и малаго Египта, велможный в титулах и гербах во Иудеи и в Грецыи и избранстве арменскомъ (...) цесаря над всѣм цесарми и королми и архикнязи (...) господарь и хранитель гроба роспятаго Христа, грозный бич и насилникъ християнские, един великие господарь над всѣми господари к бог всея земли. Повелеваем...»⁴⁹. Далі висловлюється пропозиція піддатися, інакше султанове військо, мовляв, зруйнує міста австрійські і Відень, а цісарем, королем польським, папою і їх помічниками псів нагодує.

Менше стильових і лексичних збігів між листуванням московського царя з султаном і українськими листами. Сталося це, на нашу думку, тому, що їх складала, пристосовуючи до російської дійсності, духовні особи, які в суперечках на перше місце виставили царя (народ якось забутий), а також релігійні питання. В листах до султана найбільша увага приділялася розмові про силу християнської віри, її переваги, і завершувалися вони погрозою: «Аще кого на деле убьют за нашу православную християнскую веру и за наше царское имя — с коня в рай; и за твою нечистивую веру и за твое поганое имя кого убьют — с коня в ад»⁵⁰.

А. Попов, зіставивши «Листування...» козаків з султаном і таке ж «Листування...» короля польського, російського царя і австрійського цісаря з султаном, — прийшов до висновку, що «Чигиринская грамота...» написана енергійніше й

⁴⁹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1923. — Кн. 3; (додаток).

⁵⁰ Изборник славянских и русских сочинений... — С. 452.

польських відповідей султану, і австрійських. Дійсно, всі наслідування козацьких листів виявляються в літературному відношенні блідшими: млявість викладу, сухість мови, релігійне моралізаторство, нагромадження «риторичних жахів», надмірний пафос порушують всяку міру художності, знижують їхню дієвість. В порівнянні з цими переробками українські редакції, як засвідчують російські дослідники (А. Попов, А. Робінсон), у художньому аспекті постають виразнішими. В російських переробках впадають у вічі вихвалання на адресу російського царя (його титули ще пишніші, ніж у султана), православної церкви, яка стоїть над усім і дає силу навіть монархові. До того ж російські переробки переважно багатослівні, веломовні, у довгих реченнях макаронічної мови, як птах у сінях, губиться основний зміст листів, їхній іскрометний гумор.

Релігійні питання, хоча й належали до конфліктних, в українських редакціях ніби притінені. Патріотичні почуття, усвідомлення оборони рідної землі і народу панують над усім. Воля і незалежність рідного краю — перш за все. Сміх і глузування у відповідь на зазіхання агресора — основний тон листа запорожців. В цьому відношенні дещо спільне з ним має відповідь австрійського цісаря, його лист найближче стоїть до змісту і тону українського оригіналу: «Магмет, син погібелі, вічного осудження, може гнилий, древа житні смрадний блядословниче...»⁵¹. Але загалом на змісті і стилі цього листа також лежить карб сухої канцелярської мови. Хоча австрійська редакція і коротша за листи російського царя, виклад змісту млявий і в наш час навряд чи викличе усмішку, тоді як запорозькі листи щодо цього мають велику перевагу.

Важливо підкреслити, що всі редакції (за винятком першої) запорозьких листів подаються від імені колективу (не

⁵¹ Изборник славянских и русских сочинений... — С. 554.

боїмося... будем битися з тобою тощо). Навіть у підписах зазначається: *кошовий з військом*. Пояснюється все це тим, що на запорозьких землях суспільне життя було набагато демократичнішим, ніж у Московії, де склалися російські редакції «Листування...».

Чому в Росії вони набули такого поширення? Певно, основна причина тут — постійні військові сутички з Туреччиною, яка намагалася захопити землі східних і західних слов'ян. До того ж в російській літературі уже існувала певна традиція такого жанру (листування князя Андрія Курбського з московським царем, листування Івана IV з султаном). До того ж листи, створені запорозькими писарями, мають свою, нехай і своєрідну, привабливість. Вони пробуджували інтерес не тільки своїм патріотичним змістом, а й динамікою викладу, оригінальністю гумору, дотепним пародійним стилем.

Дев'ять «подложных грамот», опублікованих А. Поповим, мають певну стильову єдність, і цілком можливо, що їх підготував і опрацював для хронографа XVII століття один автор. Між іншим, у такій редакції вони зустрічаються в кількох рукописних збірниках XVIII століття, зокрема у збірнику 1724 року, що належав колись Київській духовній академії (зберігається в Державній публічній бібліотеці АН УРСР, № 533). Проте з часом і вони набувають нових мотивів, деталей, їх редагують, враховуючи потреби нового часу і нові історичні обставини. У згаданому збірнику 1724 року маємо вже «Декларацію турецького султана протива всего христианства от реки Дуная, февраля от 21 числа 1716 года».

В цій новій редакції султан з його ордою представлений як загроза усьому християнському світу Східної Європи. Спочатку, як і у попередніх варіантах, — чванливі титули і самовихваляння турецького володаря, а далі погрозливе звертання до всіх християн, у якому висловлено все те ж

запевнення, що військо султана, яке складається «со многих сот тысящех конных и пеших», зруйнує Відень «и прочие земли», «огнем і страшною смертю» підкорить собі всі сусідні землі, а полонених «християн яко собак цепями» пов'яже і дітей їх «гладом умертвити повелим, і всех союзников ваших» на сором їм буде підкорено і опустошено, а на Ісуса Христа, гроб якого знаходиться у нас, мовляв, не дійтеся, він вам не допоможе, бо він «уже за многие лета в бедности прекратил жизнь свою и себе, и вам помощи немог»^{51а}. А на закінчення султан стверджує, що складено цю грамоту в славному «граде Константинополе», він колись був ваш, а тепер «к вечному стыду вашему» належить нам, туркам. Цей мотив, очевидно, з'явився в ті роки, коли серед християн, особливо в середовищі російського духівництва, все частіше стали говорити про відвоювання Константинополя. Не важко помітити, що тут маємо вияв тенденції ідейно об'єднати увесь християнський світ проти турків, що намагалися підкорити Європу. «Листування...» у різних редакціях і переробках виявилось найкращим засобом для досягнення такої мети оскільки воно емоційно впливало на кожного, хто брав його до рук. В редакції, яку тільки-но згадано, сатирично-гумористична нота переважає лише в першій частині, де виставляються пихатість східного можновладця. Друга частина цілком серйозним тоном має нагадати християнам про

^{51а} Рукописний збірник Київської духовної академії, написаний перед 1724 р. // Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР. — № 533. — С. 8, 32. — Арк. 153. (В цьому ж збірнику маємо ще не опубліковані російські варіанти листів: «Список с листа салтана турскаго к казакам», «От казаков ответ к салтану турскому», «Список с листа турскаго салтана к цесарю Леополду», «Список с цесарского листа каков послал к турецкому султану»; «Список с грамоты султанской к великому государю»). Варіанти близькі до тих, що їх подав А. Попов у книзі: Изборник славянских и русских сочинений и статей. — М., 1896.

загрозу з боку султанської імперії. Поза сумнівом, редакція — своєрідний резонанс на творчість козацьких писарів, їхнє життєствердне, повнокровне, хоча трохи й грубувате слово руйнувало аскетичну заслону монастирських келій, де над складанням подібних збірників трудилися нові Нестори-літописці⁵². А серед них були й колишні козаки (донські й запорозькі).

Зразки запорозького «Листування...» з усіма його образно-словесними кольорами знаходимо часто серед рукописів багатьох монастирських архівів. Між іншим — і в паперах Києво-Печерської Лаври збереглася копія «Листів», зроблена десь на початку XVIII століття. Це типовий варіант кінця XVII — початку XVIII століття, і ми його наведемо повністю.

*Копія с письма султана турецкаго,
писанного к казакам запорожским*

«Я, султан, цесаря турецкаго на всіх землях турецких, греческих и македонских, паша вавилонский, сенійській, Великаго и Малаго Єгипта, король александрійській, король над королями, князь над князьями, пан над панями, патент (Sic!) над патентами, над всіми на світі обрїтаючимися, рыцарь непобідимий; внук божій, страх гроба распятого, всея земли наслідный пан, радость и надїяніе всім бісурменам, — приказываю всім вам козакам запорожским: дабы больше меня не турбовали и добровольно, без моей и вашей турбаций, спокойны находились, остерегались великаго моего гнїва.

*Дан в Константинополе,
апреля 13 дня, 1733 года.*

⁵² На листах 101—108 цього збірника зазначено: «Сия тетрадь Кирилова монастыря Белозерскаго служителя Михаила Коленецкого. Подписал своею рукою 1724 года октября в 23 день».

*«Отвіт совїтнаго письма казаков запорожских,
писанного к султану турецкому*

Я, славный отаман с совїта на Порогах і за Порогами, со всім войском пустомним і добрими молодцами, —

я тобі так описую: ти, султан турецький проклятий, чорта брат і товариш, і вмісті з ним кобилу вариш: чорт солить, а ти їси, а твоє військо шкури лупить. Самого люципера ти секретар, антихристів осаул, не цесар турецький, а підніжок гречеський, кухар вавилонський, слюсар ієрихонський, колесник асїрійський, броварщик Великого і Малаго Єгипта, свинар александрійський, покуса армянський, собака татарський! Шалиш ти по світу, крутишся на землі, як кіт подольський, турецкія землі поганый плюгавець, товариш сатанинський, ровній по всей Індїї, пекальный внук проклятого чорта, на розпятого бога гонитель и неприятель пророк бісурманський! Печаль от христїан іміти будеш, а ми тобі, сатанинському сину, не піддаємся, войск твоїх не боїмся, с тобою, як с водою и с твоїм войском, ось побачиш, як гарно битися будем.

*Дан Чорного моря в Великих Порогах,
Маїя 22 дня 1733 года»⁵³.*

Певно, ці тексти не раз копіювалися, а можливо, записувалися й з пам'яті, а при цьому окремі слова і вислови зрештою втратили первісне значення: *потентат* (тобто магнат) перетворився в *патента*⁵⁴, *кат подільський* — записано як *кіт подільський*, мабуть, «асїрійський» стало «сенійський» тощо. Однак такі помилки свідчать, що подібні

⁵³ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1913. — Кн. 3. (Смесь). — С. 10—11. (У примітці: «найден в архиве Киево-Печерской Лавры»).

⁵⁴ Можливо, це слово неправильно прочитали публікатори.

варіанти «Листування...» були «в ходу», і не тільки на Україні. Маємо докази, що на основі них створювалися польські редакції.

Вже згадувалося, що «Листування...» запорожців з турецьким султаном ще в XVII столітті було перекладене на польську, російську, німецьку мови. При цьому наголошувалося (як доказ), що в російському хронографі «Подложные грамоты» до польського короля і австрійського цесаря подаються як перекладні з польської і німецької мов. Жодного списку «Листування...» з XVII століття польською мовою досі не виявлено. Текст листа турецького султана до польського короля, що потрапив у 1621 році до російського дипломата в Гданську і був переказаний у «Курантах», — лишився невідомим. Не так давно нам пощастило скористатися листами, що були вписані до польського рукописного збірника «Pszczółka», складеного в першій половині XVIII століття⁵⁵. Вважаємо, що польські редакції листів за цим збірником варто навести повністю, бо вони найближче стоять до наведених українських варіантів кінця XVII — початку XVIII століття. Оскільки польські редакції близькі до українського оригіналу, а відповідь запорожців подана в оригіналі, перекладати їх немає потреби, обмежимося поясненням окремих польських слів:

*Kopya listu cesarza tureckiego do kozaków
zaporoskich pisanego*

«Soltan S. O. (sun oświęconego) cesarza tureckiego wszystkich⁵⁶ bojar tureckich, greckich, macedońskich, babilońskich, jerosolimskich, basza turecki, Wielkiego y Małego

⁵⁵ Закінчений у 1754 році. Зберігається в науковій бібліотеці Вільнюського державного університету ім. В. Капсукаса. (За зроблені для нас фотокопії сердечно дякуємо керівництву бібліотеки, а також Р. Ф. Кирчіву за вказівку на це джерело).

⁵⁶ Всіх.

Egiptu król, alexandryjski król nad królmi, książę nad książętami⁵⁷, pan nad panami, potentat⁵⁸ nad wszestkiem na świecie zostającemi, gycerz niewyciężony⁵⁹, żołnierz mężny⁶⁰, wnuk boży, stróż grobu bożego, instygator⁶¹ chrześcijański, opiekun ukrzyżowanego⁶² boga na wszystkiej ziemi dziedziczny⁶³ pan, nadzieja y pociecha busurmanom, smutek y upadek chrześcianom, przykazuję wam wszystkim kozakom zaporoskim abyscie juz więcej⁶⁴ nie wojewali y dobrowolnie się poddali bez większej⁶⁵ mojej rady y potęgi⁶⁶. *Dat(owa)ne w Konstantynopolie...*»

Responz kozaków

«Sławny na Porohach y Zaporohami z woyskom potużny y dobrymi mołojcami ia tobie tak odpisuju: Ty soltan turecki, proklatoho czorta brat y towarzysz, za odne z nim haupo warysz, czort solit', a ty jesy y twoje wojsko kuszalet. Samoho luciepera sekretar, cezar turecki, podnożek grecki, kuchar babilonski, slesar jerozolimski, kolesnik assyrijski, browarnik Wielikoho y Maloho Egiptu, swiniar y pastuch alexandryiski, pokusa ormianskaja, sobaka tatarskaja, hielc kamienicki, kat podolski⁶⁷, mara tureckaja, wsioho switu y powitu busurmanskoho blazén y pluhawiec⁶⁸ rowny we wsej Indyi, piekielnej proklaty potępieniec⁶⁹, honec ukrzyżowanego

⁵⁷ Князь над князями.

⁵⁸ Магнат.

⁵⁹ Непереможний.

⁶⁰ Воля мужній.

⁶¹ Наглядач.

⁶² Розп'ятого.

⁶³ Успадкований.

⁶⁴ Більше.

⁶⁵ Більшої, зайвої.

⁶⁶ Могутності.

⁶⁷ У 1672 році Туреччина захопила Кам'янець-Подільський.

⁶⁸ Плюгавець, мерзотник.

Boha y nieprzyjatel, smutek y upadek busurmanom, poticha chrestianom, y s toboju jak ryba z wodoju a z twoim woyskom obaczysz jak batysij budiem z pomocy hospodniej. Twoim zawoiem⁷⁰ y twoieiu holowju guzno naszeie podetrem, a miaso twoje sobakom oddadziem, szczo day Hospody. Amen»⁷¹

Автори польських і російських редакцій ставилися до «Листування...» як до твору, що мав прислужитися справі єднання російського, українського і польського народів у боротьбі з турецькою агресією, і тому в деяких польських і російських редакціях робився наголос, що султан з метою ослаблення християнського фронту хоче посварити козаків і з російським царем, і з польським королем. Мабуть, найвиразніше цей мотив висловлений у редакції (також досі не відомій дослідникам), її опубліковано на початку XIX століття у часописі «Львов'янин». Як і всі інші редакції та варіанти, лист султана починається переліком його високих чеснот («цїсар турецький, македонський, вавилонський, король над королями» і т. д.). Друга половина листа нова: «наказую, аби козаки з усім своїм людом добровільно мені піддалися, «а tego chlora polskiego nie słuchali», а якщо цього не вчините,— «tak wy jako i on w okowach będziecie», дітей і жінок ваших, так як і того хлопа польського, завоюємо і всіх у своїх підданих перетворимо»⁷².

Можна гадати, що ця редакція виникла в 1667 році, коли на Правобережну Україну особливо активно сунули

⁶⁹ Засуджений на вічні муки.

⁷⁰ Чалмою.

⁷¹ Закінчення в цій редакції доробив, очевидно, білоруський автор. В інших редакціях і варіантах його руки не зустрічаємо.

⁷² List cesarza tureckiego, pisany do kosaków w Czechrynie roku 1667 // Lwówianin.— Za 1841.— S. 120.

турки і козаки відбили цей поступ (Підгаєцька кампанія). Певно, за цих обставин, коли турки й татари намагалися увійти в спілку з козаками і разом виступили проти Польщі, виникли подібні редакції листа султана до козаків. Так історичні події різних часів своєрідно відбивалися в нових редакціях листів. І чим напруженіші були відносини між султанською Туреччиною і Східною Європою, тим частіше зверталися східні слов'яни і їх сусіди до «Листування...». Але за всіх обставин у нових редакціях — заклик до єднання проти Османської імперії — основний мотив твору. У 70—90-х роках XVIII століття взаємини Росії з Туреччиною загострюються, і це обумовило новий цикл редакцій славетної сатири, переважно російських, які втратили яскравість іскрометного гумору⁷³.

Так склалася історія тексту «Листування...» в XVII—XVIII століттях. Від маловиразного листування між королем Зигмундом III і султаном, створеним козацькими писарями у 1620 році до розроблених, відшліфованих нових редакцій і варіантів, які йшли в літературу російську і польську, знайшли відгук і за кордоном. Під кінець XVIII століття це вже був колективний твір з розгалуженою тематикою, мотивами, редакціями і варіантами. Від писемного сатира перейшла до усного способу поширення. Тому й не дивно, що в наступних століттях (XIX—XX) її публікують здебільшого з усного варіанту або з численних списків, які зберігалися не тільки в архівах і монастирях, а і в селянському середовищі. Ці варіанти позначені життєствердним пафосом, лапідарністю, влучним дотепом, чистотою мови. Канцелярщина поволі стиралася,

⁷³ Огляд деяких варіантів див.: Каган М. Переписка запорожських и чигиринских козаков с турецким султаном (в вариантах XVIII в.) // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР.— 1965.— Т. 21.— С. 351—354.

поступалася місцем народній мові і гумору. Українські варіанти усталюються на основі редакцій, що виникли в середині XVII століття (за Івана Сірка), вони ж прищеплюються і в Польщі та Росії. Деякі переробки і редакції, що виникли здебільшого в середовищі духівництва, залишаються як своєрідні документи часу в архівах. В устах народу збереглося енергійне, влучне «Листування...» в тій редакції, що своїм корінням сягає народного, козачого гумору. Таким його подають в «Історії Малоросії» (1843) М. Маркевич, в згадуваному журналі «Русская старина» (1872, 1873), в історичних працях Д. Яворницького, в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1911.— Вып. 7), у багатьох сучасних збірниках гумору і сатири.

Різні варіанти «Листування...» уже в XVII столітті перейшли в фольклор, і твір в наступних століттях розвивався та дороблявся в двох сферах — народній і літературній — і посів серединне становище між літературою і фольклором, більше тяжіючи до народної творчості, як до літератури.

На початку XX століття найбільшою популярністю користувався варіант «Листування...», записаний на території, де діяли колись запорожці. Подаємо його без скорочень і виправлень.

*Копія с письма султана турецкаго,
писаннаго к козакам запорожским*

«Я, султан цесаря турецкаго на всіх землях турецьких, гречеських і македонських, паша вавилонский, сенійський, Великого й Малого Єгипта, король александрійський, король над королями, князь над князями, пан над панамі, патент (очевидно, потентат.— Г. Н.), над патентатами, над всіми на світі обретаючимися, рицар непобідимий, внук божий, страж гроба розп'ятого, всея землі наслідний пан, радість і надіяніє всім бісурменам,— приказую всім вам

козакам запорожцям: даби болше мене не турбовали і доброволно, без моєї вашей турбації, спокійни находились, остерегаясь великого моего гніва.

*Дан в Константинополі,
апреля 13 дня, 1733 года».*

*Відповідь запорожців турецькому султану
(Выписка из документов московского архива.)*

«Ти, султан, проклятого чорта брат і товариш! Який ти у чорта лицар, коли голою с... їжака не уб'єш? Що чорт с..., а ти і твоє військо пожирає. Ти самого Люципера унук, турецький кухар, вавилонський слюсар, ерусалимський калмик, македонський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, армянська свиня, козацький сагайдак, подольський кат, лютерянська папуга, самого гаспида байстрюк, нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака. Не будеш ти годен синів християнських мати, твого ми війська не боїмось і водою, і землею битися будем з тобою, вражий, проклятий син, чорт би побрав твою матір, нехрещений лоб.! Так тобі козаки відповідають... Числа не знаєм, бо календарів не маєм, місяць же на небі, а год в календарі, день у нас такий же, як і у вас, поцілуй в с... нас!

*Запорожського низового війська кошовий
з товариством»⁷⁴*

Якщо «Листування...» — літературний твір, то яким чином пов'язати його з тогочасним літературним процесом, до якого жанру творчості віднести, на якому ґрунті він виник і які специфічно літературні ознаки твору?

⁷⁴ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.— Катеринослав, 1911.— Вып. 7.— С. 115—116.

Кінець XVI — початок XVII століття в давній українській літературі позначений піднесенням письменства, зокрема полемічного і гумористично-сатиричного жанрів. Памфлети, повісті з памфлетними вставками, полемічні трактати, листи й послання («Пересторога», «Апокрисис», листи й послання Івана Вишенського) — все це так чи інакше мало тривкий зв'язок з гумором і сатирою взагалі і з народною гумористикою зокрема. В цих умовах переважно канцеляристи зверталися і до пародії, як до мобільного жанру, придатного для висміювання своїх противників.

Пародія в давньому письменстві розвинулась на ґрунті народних комічних перелицьовань літературних творів, а також у процесі засвоєння досягнень європейської літератури в сфері освоєння бурлескно-травестійних переробок відомих історичних документів. Окрім практики, писарі, бурсаки дещо знали і з теорії пародії як жанру. У перших школах разом з поезією, драмою, поемою тогочасні спудеї теоретично засвоювали і природу пародіювання і пародійних творів. Теоретичні знання про пародію як жанр учні братських шкіл і колегіумів здобували із поетик, спочатку іноземних, а згодом вітчизняних. Одним з давніх підручників на Україні була поетика італійця Олександра Донаті (1631), яка вийшла в Римі якраз тоді, як у Києві засновувалася перша середня школа. Під впливом «Поетичного мистецтва» О. Донаті писали українські автори свої теоретичні розробки, постулати підручника позначилися і на практиці літературної творчості, оскільки спудеї положення про жанри підкріплювали практикою — складали байки, гімни... і пародії, а цей жанр на Україні мав особливий успіх і був улюбленим аж до XIX століття.

«Пародія, — зазначає О. Донаті, — бере початок з епопеї... бо колись під час читання своїх пісень поети в перервах між речитациями змішували поважне з смішним, переносили перелицьовані пісні та жартівливі речі. Тому

пародія — «рапсодія або перевернута епопея, яка, змінивши слова, наvertsає зміст до смішного» (с. 322). Для пародії обирали поважні художні твори, виставляли їх смішно. Це відбувалося в школі, де вивчали Віргілія, Овідія, Гомера, церковні псалми, і в канцелярських, де писарі складали ділові папери⁷⁵. Вибір їх для «навернення на смішне» робився, звичайно, не випадково. Пародія також мала свою суспільну функцію і в роки, як громадськість була наелектризована ненавистю до завойовників, до яничар, які принесли народові так багато лиха. Пародійні твори (народні чи літературні) сприймалися з ентузіазмом, захожуючи письменників до подібної творчості.

«Листування...» — це пародія на тогочасні дипломатичні відносини, зокрема на листи турецьких султанів і кримських ханів. Жанр травестії відомий в українській літературі вже в кінці XVI — на початку XVII століть. Відтоді збереглися пародійні тестаменти (заповіти), листи, грамоти, пародійна промова Івана Мелешка на польському сеймі. Своім гумором і дотепами деякі пародії XVII століття якоюсь мірою споріднені з «Листуванням...». Тут можна було б згадати лист-клопотання митрополита до святого Петра, численні пародії на судочинні папери («Зиск от пана гроша на калиті отриманий»). У XVII столітті пародіювання ділових паперів стало масовим явищем. Одні це робили для розваги, інші з певною метою — висміяти начальство, зміст і стиль різних документів. У XVIII столітті, поруч з пародіями на канцелярські форми писань («Слезнорыдающее доношение» дидаскала Бреуса), величезною популярністю користувалися пародії на святе письмо і церковні відправи (різні молитви, акафісти, ектенії, «Синаксар», служба божа пиворізів тощо).

⁷⁵ Найдавніші українські пародії ділових документів збереглися з XVI ст. Див.: Українські пародії.— К., 1963.

«Листування...» створене в стилі пародії, але своїм змістом воно перевершує канцелярсько-бурсацький гумор, оскільки висловлені тут патріотичні прагнення народу. Саме завдяки цій рисі воно піднеслося над усіма зразками пародійних творів. Тож не дивно, що і в наступні епохи до переробки цього твору звертаються найчастіше тоді, коли на рідну землю зазіхають чужинці.

Листування як своєрідний літературний жанр уже в ті часи мав певну традицію в літературах народів Європи, зокрема в Росії. Визначним явищем тут стали листи А. Курбського до російського царя, а в українській — послання Івана Вишенського. Проте ці твори відрізняються од пародійного «Листування...» запорожців і своїми стильовими ознаками, і змістом, і спрямуванням.

Тоді на Україні була популярною також «Всесвітня хроніка» польського історика М. Бельського, в якій вміщено «листування» між турецьким султаном Амуратом і албанським національним героєм Скандербегом⁷⁶. Проте листи султана і відповіді Скандербега насправді літературна підробка, стилізація під серйозний, історично правдивий стиль листування між державами і діями, в них немає тієї сатирично загостреної пародійності, яку знаходимо в козацьких посланнях. Хоча пишнота і самозвеличення султана і в листах XV століття (до Скандербега) були майже такими як і в XVII столітті (до запорожців). Порівняй: «Я, Мурат отамана, царь турьскій, государь от востока солнца и до запада... наказую тобі, Скандербег, добровільно скоритися і повернутися до мене», за що матимеш великі почесті. Скандербег відповідає, що цього

⁷⁶ Див.: Попов П. Албанія в російській та українській літературах XV—XX ст.— К., 1959.— С. 69; 82; 97; (дослідник перший вказав на аналогію між «листуванням» турецького султана з Скандербегом і султана з запорожцями).

не вчинить, хіба можна зрадити свою віру і Вітчизну. До того ж «воля єсть миліша багатства».

Поза сумнівом, що козацькі літописці (С. Величко) і канцеляристи, які складали різні варіанти «Листування...», знали хроніку Бельського, а в ній і «Листування...» Скандербега. Можливо, що цей епістолярій якоюсь мірою сприяв і тому, що пародист звернувся до форми листа, яка, звичайно, для цієї мети була найвірогіднішою. Хоча маємо підкреслити, що йдеться не про наслідування, а тільки про аналогічні історичні обставини в житті албанського і українського народів, які спричинили подібні явища в літературі. Листування запорозьких козаків з турецьким султаном постає як оригінальне явище в пародійній літературі XVII століття.

Що ж до вибору форми для розкриття взаємин козацтва з турецьким султаном, то він не був випадковим. Писарям, які за все своє життя прочитали і написали багато подібних документів, це була найзручніша форма пародії з метою висловлення патріотичних почуттів і підкреслення зневаги до агресора. До форми листа козацьких писарів підштовхувала сама дійсність: у них під руками були документи з гоноровитими висловлюваннями султанів і ханів, з їхніми бундючними, пишними титулами, що викликали усмішку в читача. Листи-пародії були цікавими й тому, що в них вбачали справжній документ «дипломатії».

Як подавалося самозвеличення турецьких володарів у тогочасних справжніх дипломатичних документах, може засвідчити лист султана Сулеймана, надісланий до Зигмонта I у серпні 1534 року: «Султан Сулейман хан, син султана Селімона, я, будучи султаном над султанами нашого віку... корони королям роздаючий на цьому світі, син божий на землі, Білого і Чорного моря, Руменії, Азії, Романії, Арменії, Месопотамії... Дамаску... Єгипту, благословенного Іерусалиму і вельможного міста Меки, і пресвітлого

міста Медині, і багатьох країв арабських, і панств татарських, і багатьох інших панств... є султан і цісар...»⁷⁷ Що турецькі й татарські правителі в дипломатичних посланнях намагалися вихвалити себе, це засвідчують документи, які збереглися і від наступних десятиліть XVII століття. Татарський хан Махмет-Гірей у листі до Станіслава Потоцького від 13 грудня 1655 року пише: «Від мене, вельможного Махмет-Гірея, хана Кримського, великих орд Кримських, Очаковських, Нагайських, Перекопських, П'ятигорських, Сциманських, Добруджських, Буджацьких, Сейманських і інших...»⁷⁸

Але й інші тогочасні монархи в своїх зверненнях обставляли себе «квіткою» титулів і рицарських «чеснот». Тому, певно, і в листах султана до польського короля цей останній іменується: «Між великими Ісусовими найхвалебнішими, між вибраними панями християнського закону, найвибранішими, найпершим між усім народом християнським»⁷⁹ тощо. Це властиво, мабуть, на той час усім коронованим правителям. Що ж до листів, які створювалися в козацьких канцеляріях, то вони були набагато скромнішими, писалися переважно від імені гетьмана і війська запорозького, як маємо, наприклад, у листі Сагайдачного:

«Я, Петро Конашевич, гетьман, і ми, все військо...» (жовтень, 1617 року). Або ж починалися послання з викладу суті справи. Звичайно, такий контраст впадав у вічі кожному, особливо писарям, хто читав й переписував подібні документи. Це позначилося і на пародійних «Листах...».

⁷⁷ Жерела до історії України-Русі. (Зібрав і видав Іван Крип'якевич).— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 2—3. (Подаємо уривок).

⁷⁸ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденного при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе.— К., 1852.— Т. 3.— Разд. 3.— С. 125.

⁷⁹ Niemcewicz J. Zbiór pamiętników...— Т. 6.— С. 42.

У козацьких листах ніби контрастували необмежений можновладець і народ, тиранія і демократія, пиха і простота. Такі антитези неодмінно викликають симпатію і антипатію у читача, а оскільки авторам первісних і наступних текстів «Листування...» важливим було відразу створити настрій зневаги до ворога, вони вдавалися до прямих, лапідарно висловлених протиставлень, пересипаних сміхом, обрамлених гротескними і навіть карикатурними рисами.

Отже, форма пародійного листа виявилася найпридатнішою, найоперативнішою і, важливо, найдоступнішою для козацьких канцеляристів. Зміст і стиль був визначений тими відносинами, що склалися між Україною і Османською імперією на початку XVII століття та характером дипломатичних послань султана.

Ми вже згадували, що «Листування...» зазнало багато редакцій і переробок, і до нас дійшло уже як твір *колективний*. Проте, маючи в руках його текст з попередніх віків, ми можемо дещо сказати (бодай схематично) про еволюцію його змісту і стилю.

Насамперед слід підкреслити, що текст удосконалювався у всіх аспектах, а це доказ того, що будь-який вияв індивідуальної творчості, потрапивши в сферу зацікавлень народних мас, піддається колективній обробці, яка надає творові нових рис, робить його досконалішим. Зіставимо прототипи листів початку XVII століття з тими редакціями, версіями на різних мовах, які виникли під кінець цього ж віку, спостережемо, що зміст самого твору увиразнився, чіткіше окреслились у ньому інтереси й настрої українського народу. З султаном у листі ведуть полеміку не король, як було в прототипі листа, а козаки, які відстоюють волю і незалежність своєї Батьківщини. Природно, що в редакціях кінця XVII століття вже немає ніяких титулувань короля, не згадуються змагання султана з польським правителем; немає обіцянок підкорити Туреччину, а мовиться

про героїчний захист рідної землі, зрештою, і питання віри у нових редакціях виступає не першим планом. Лист султана і відповідь йому скоротилися до мінімуму, відпали висловлені млявою канцелярською мовою розповіді про посольства і бої під Цецорою... У стиль викладу ніби ввірвалася вихорем буйна козацька натура з енергією, іскрометним словом, самоповагою, вірою у свою силу і гідність. Відступила зайвина і залишилося найважливіше. Органічніше сплелася обидва листи в своїй композиції, а послідовно застосована теза і антитеза скріпили їх, по суті, в один твір.

Ось про ці новіші редакції, що витворилися в кінці XVII століття і удосконалились в XIX та XX століттях, є підстави говорити як про досконалі пародійні твори.

«Листування...» набуло популярності і стало твором народним не тільки тому, що пародійними засобами висміювало бундючність, чванливість, пихатість султана і його ближніх, а найбільше тому, що мовою гумору утверджувалася сила і гідність українського народу, його лицарів, спростовувалася легенда про непереможність султанського війська, підносилися хоробрість і волелюбність козаків. «Землю і водою будемо битися з тобою», але не скоримося, не допустимо, щоб ти мав під собою правовірних християн, козацтво і народ. Така основна ідея відповіді запорожців, а все інше — то тільки складові частини твору, але частини пружні, діючі, активність яких спрямована також на утвердження основної думки. Не скоримося тому, що шануємо волю, справедливість, свою землю, і віру (для тих часів — це природно і важливо), і лицарську відвагу у кращому розумінні слова. Безперечно, що згадка про лицарство — це елемент літературний, але він прижився і у всіх наступних народних варіантах.

Звернімо увагу на те, що в центрі козацьких варіантів стоїть питання не про виключну роль і долю окремої особи

(короля, царя), а народу, долю його рідної землі. Відомо, що залежно від історичних обставин польські королі проводили хитру політику щодо турецької імперії. Однак повсякчасна військова загроза Польщі з боку султанату і бажання самій завоювати землі, пробитися до берегів Чорного моря все ж наштовхувала королівську владу виступати проти турецьких орд, хоча все це не заважало королю тут же, скажімо, після Хотинської битви, підписати угоду з Туреччиною про ліквідацію козацтва і Запоріжжя.

Та інакшим було ставлення українського народу, який протистояв численним хижацьким розбоям яничар і ханських орд. Незалежно від того, яку угоду з турками і татарами має король, цар чи гетьман, козаки були завжди на сторожі своїх вольностей. Настрої, висловлені в посланні, припали йому до душі. В тих варіантах, що стали широко знаними на Україні, султану протиставляється не могутній король, чи цар, чи гетьман, а народ, козацьке військо, запорожці, поруч яких згадується й кошовий, найчастіше Іван Сірко. Його обирали кілька разів кошовим отаманом на Січі; починаючи з 1660 року, цей діяч організував кілька військових походів проти татар і турків, і всі вони мали переможне завершення. Тому козаки і народ називали його «наш польовий вождь», «гонитель бусурманів», «щасливий переможець Криму» тощо. Звичайно, що й у варіантах «Листування...» його ім'я згадується досить часто. По суті, Сірко стає збірним образом невтомного організатора й вождя у боротьбі з агресорами.

Якщо порівняти українські козацькі варіанти «Листа» з деякими переробками російськими й польськими, то помітимо, що між ними є істотна різниця: завойовницьким погрозам султана в першому випадкові протиставляються козаки, запорожці, народ, а в другому — акцентується сила короля й царя, який також «вихвалюється своєю могутністю», обіцяє «сокрушить царство» султана. Певно, що

патріотизм і демократизм козацьких варіантів привернув більшу увагу народу, ніж численні переробки, в яких цар чи король стоять в центрі розмови і суперечок. І це є характерним не тільки для українського народу. В Росії і Польщі фактично стали широко знаними переклади редакцій «Листування...» запорожців, а не їх численні переробки.

Лист султана і відповідь козаків композиційно так поєдналися, що сприймаються як одне ціле, як теза (у султана) і антитеза (у запорожців). Причому українська редакція, що витворилася в другій половині XVII століття і шліфувалася в наступних віках, представлена хоча й багатьма варіантами, але всі вони близькі один до одного. Комізм їх ґрунтується на тому, що висловлені з пафосом і риторичним піднесенням препошні, хвалькуваті титули і зарозумілості, а також військові погрози султана відразу ж у відповіді «перекладаються» на мову гумору, принижуються до смішного тим, що їм надається протилежне значення.

Султан:

«Я, султан...»

«син Магомета...»

«брат сонця і місяця...»

«внук і наслідник божий...»

«Володар царств:
Македонського,

Козаки:

«Ти шайтан». Рідше: «Ти, султан...»

«Люциперів син...», «Люципера секретар...»

«Чорта брат і товариш...»

Іноді розгорнуто: «чорта брат і товариш і вмісті з ним кобилу варнш, чорт солить, а ти їси...»

«а твоє військо шкуру лупить»

«антихристів друг...»

«товариш сатани...»

«антихристів осаул...»

«македонський колесник...»

Вавілонського,
Іерусалимського,

Малого й Великого Єгипту,

александрійського,

вірменського,

асирійського,

Кам'яняця-Подільського...»

«Цар над царями...»

«незвичайний лицар...»

«непобідимий лицар...»

«непереможний...»

«хранитель гроба Ісуса
Христа»

«здайтеся добровільно...»

«Константинополь, султан...
дата...»

«вавілонський кухар...»
«іерусалимський бровар-
ник...»

«єгипетський свинопас
(свинар)»

«александрійський козолуп
(котолуп)...»

«вірменська свиня...»

«асирійський колесник...»

«камінецький кат,
подільський злодіюка...»

«усього світа й підсвіта
блазень...»

«який ти у чорта лицар,
чорт с..., а ти-й твоє військо
пожирають...»

«який ти у чорта лицар, ко-
ли ти голою с... їжака не
вб'еш...»

«ось побачиш, як будем
бити».

«будемо битися землею і
водою»

«нашого бога дурень»

«розп'ятого бога гонитель і
неприятель»

«не матимеш христیان під
собою»

«Числа не знаєм, бо кален-
даря не маєм, місяць на не-
бі, год у книзі, день у нас
такий, як і у вас... Кошовий
зі всім кошом».

Але відповідь в багатьох варіантах не вкладається в «тези» султана. Сміх невтримний, його не спинити. А за порожці додають: «свиняча морда», «різницька собака», «нехрещена бісова голова», «плюгавець», «погане собаче м'ясо». І дивна справа: коли ми випикуємо ці ряди «крутих» запорозьких висловів окремо, вони якось ніби шокують нас, викликають незручність, збентеження й настороженість, але в тексті листа вони звучать до деякої міри природно. Маємо випадки, коли листа з пам'яті переказували жінки, бабусі, і навіть пані «дворянського звання», які не говорили вголос цих висловів, але й не упустили. Певно, слова, вирази й не зовсім звичайні, але на місці сказані, їх, як слів з пісні, не викинеш і не обминеш, бо тоді поблідне гострота змісту, зітруться найвиразніші риси його стилю, народне сатирично-гумористичне підґрунтя.

Всі дотепи, словесні вигадки, сатиричні ряди слів, тези і антитези — все підпорядковане єдиній благородній меті — підкреслити патріотизм, незламність і єдність народу у боротьбі з агресором.

Від першого до останнього слова в «Листуванні...» все подано так, аби викликати сміх, виставити в комічному освітленні погрози султана. Стильові засоби послань беруть свій початок в народному, козацькому гуморі, що поєднується з прийомами і лексикою готових формул тогочасного ділового епістолярію і деякими прийомами тогочасної полемічної літератури.

Відомо, що українська народна гумористика — велика частка творчої скарбниці нації, і була вона всі часи не мертвим капіталом. Сміх, жарти, веселі розповіді любили й на Січі. Навіть на полі бою козаки не проти, щоб посміятися зі свого ворога. Відомо, що в дні облоги Збаража (1649) запорожці викрикували до Вишневецького: «Пане Вишневецький, а нумо, виведи танчик по-німецькій». Не

раз козацькі гумористи під'їздили на конях до табору ворога і на його адресу кидали дотепи й смішні вислови, що мало свій психологічний вплив.

Тож не дивно, що козацькі писарі взялися до сатиричного пародіювання дипломатичного листування. Перші такі спроби (1620) ще не мали тієї досконалості й виразності, якої досягнуто в пізніших редакціях і варіантах, але основні прикмети твору і стилю тут уже проявилися.

Комізм у «Листуванні...» будується переважно на невідповідності, контрасті високого дипломатичного «штилю» листа султана і трохи грубуватого, але смішного стилю відповіді, в якій разом із грою слів (я султан — ти шайтан) чільне місце посідають сатиричні вислови («лючиперів секретар», «подільський злодіюка», «кам'янецький кат») і гротеск, що в окремих випадках наближаються до карикатурного способу зображення противника («Ти кобилу вариш, чорт солить, ти їси, а військо твоє шкуру лупить»). Гумор і сатира в «Листі» запорожців виступають органічно: «камінецький кат», «подільський злодіюка», «числа не знаємо, бо календаря не маємо» тощо. Та над усім в листі запорожців панує гротеск.

У зв'язку з тим, що особа «турецького цісаря» в листі султана пишно оздоблена прикладками й високими епітетами, відповідь запорожців побудована так, щоб усі ці пишноти висміяти й принизити відповідно дібраними прикладками й епітетами протилежного значення. Вдалі, з комічним ефектом застосовані прикладки — може, найсильніша риса листа запорожців. На той час до подібних засобів уже зверталися українські письменники-полемісти. Згадаймо хоча б листове «посланіє» благородного аскета Івана Вишенського до князя Острозького:

Ти «еще еси... кровоѣд... скотоѣд, звероѣд... свиноѣд... телу угодник... еще еси млекопий. Як же ты хочеш бѣде военника, бѣючогося и боручогося, у цицки матернее дома

сидячи, розознати, розсудити...». Добір прикладок у листі запорожців зроблений за таким же принципом, їхня функція майже така, як і в листах Вишенського, однак лексика за своїм походженням різна. У Вишенського вони переважно книжного походження, у листі запорожців — народного, розмовного («чорта брат», «козолуп», «свинопас», «колесник» і т. д.) з невеликими домішками книжно-канцелярських слів («лицар», «секретар», «клеврат», «попечитель»). Прикладки за своїм етимологічним значенням — принизливі і мають розкрити зовсім не лицарські риси султана-завойовника. З чортом в уяві народу в'яжуться і зло, і хитрощі, і підступність — одне слово, все найгірше, що й висловлено в багатьох прислів'ях типу: «Від чорта не буде добра», «Хитрий, як чорт», «Слова твої ласкаві, та чортова думка», «Лізе, як сатана» і т. д. Тому й перша прикладка султана, який визнав себе за брата сонця, у листі запорожців укладена в словосполучення: «проклятого чорта брат і товариш», а далі — «гаспида внук», «дідько» тощо. Наступні прикладки також взяті з побутової лексики, часто вживаної в гумористичних розповідях, прислів'ях і байках: не володар ти завойованих країн (Єгипту, Македонії і ін.), а «колесник», «кухар», «козолуп», «свинар», «свинопас», «блазень» тощо. Є й такі прикладки, що пов'язані з історичними обставинами боротьби українського народу проти іноземної навали, як ось — «кам'янецький кат», «подільський злодіюка». Ці прикладки з'явилися в редакціях кінця XVII століття. Відомо, що 300-тисячна турецька армія в серпні 1672 року захопила Кам'янець-Подільський, після чого пішли нещадні грабівницькі розбої не тільки в цьому місті, а й по всьому Поділлю.

Роль епігета в «Листуванні...» загалом незначна. Основне навантаження несе прикладка, сатирично-гумористичний вислів, вжитий в гротескному значенні.

Стиль редакцій, що витворилися в другій половині XVII століття і на початку XVIII, коли набуло поширення бурлескно-травестійне віршування, дещо оновився за рахунок посилення бурлескних елементів і введення в окремих місцях рймованих рядків. («Землею і водою будемо битися з тобою», «Числа не знаємо, бо календаря не маємо, день у нас такий, як і у вас», «Гаспида внук — всього світу блазнюк», «брат і товариш... кобилу вариш», «папуга, попруга — пуга». Все це ввійшло до відповіді запорожців. Лист султана залишався майже без змін.

Варто підкреслити ще одну тенденцію у розвитку редакцій і варіантів «Листування...» — тяжіння до стислого вислову, до крилатої влучності в окресленні рис ворога, до енергійності ритму і ударності слова. Тут проявлялася запорозька жвавність. Мабуть, це стало одною з причин популярності твору, окремі вислови з якого і тепер побутують у народі як афоризми: «Землею і водою будемо битися з тобою», «який ти в чорта лицар, коли голою с... їжака не вб'єш», «Числа не знаєм, бо календаря не маєм» та ін.

Таким корисним і на диво вдалим виявилось поєднання народного гумору і канцелярської ділової мови у цьому невеликому пародійному творі. Це оригінальний зразок козацько-канцелярської літературної творчості XVII століття. Дехто називає таку творчість проміжним явищем — між діловими паперами і белетристикою. Листування запорожців, як висловився С. Робінсон, стоїть ще тільки «на грані художньої літератури»⁸⁰. З цим погодитися не можна. В «Листуванні...» переважає белетристичне начало, ділові папери стали тільки відправною точкою, формою для пародії. Подібне можна спостерігати у багатьох художників слова, особливо в гумористів. Зміст і стиль розгорнутого

⁸⁰ Робинсон А. Жанр поэтической повести об Азове // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. — Т. VII. — С. 109.

«Листування...» не випадає з загального процесу розвитку тогочасного художнього слова (народного і літературного), відповідає духові часу, історичним обставинам життя народу. В ньому проявилися в першу чергу самобутні риси української гумористики, і необгрунтованою є спроба виставити «Листування...» як типовий вияв стилю барокко⁸¹ в давній українській літературі. Насправді у ньому наявні тільки деякі риси стилю, що ріднить його з барокковою літературою. Загалом це — типове дітище української демократичної літератури, що спиралася в своєму розвитку на народні мову і поетичну творчість, а в ідейних устремліннях орієнтувалася на інтереси народу й козацтва як його військової сили.

Патріотичні прагнення посполитих в «Листуванні...» проявилися настільки глибоко і яскраво, що до нього зверталися численні покоління у найдраматичніші й найскладніші моменти своєї історії. Ми вже згадували, що в роки особливо інтенсивних загарбницьких нападів турків на Україну в другій половині XVII століття «Листування...» стало, може, найпопулярнішим твором серед козаків, його під час облоги Тавані хотіли в новій редакції послати у ворожий стан. До нього зверталися в XVIII столітті, особливо в ті часи, коли Росія і Україна воювали з Туреччиною. «Листування запорожців з турецьким султаном» було відоме і серед повстанців Пугачова, а сам керівник селянського руху використовував його в посланнях до офіційних чинників, перефразовуючи при цьому найущипливіші місця запорозької відповіді. Коли у лютому 1774 року оренбурзький губернатор Рейнсдорп, оточений військами повстан-

⁸¹ Таку категоричну думку висловив О. Морозов у статті «Проблема барокко в русской литературе» // Рус. лит.— 1962.— № 3.— С. 25.

ців, надіслав Пугачову листа з наказом негайно здатися, то йому відповіли так, як відповідали запорожці султану: «Оренбургскому губернатору, сатанину внуку, дьявольскому сыну. Прескверное ваше увещевание здесь получено... Сколько ты ни пробовал своего всескверного счастья, однако счастье ваше служит единому твоему отцу — сатане...» і т. д. Певне, запорожці занесли «Листа» і в полки Пугачова. (Дорошенко Е. Угрозительные письма // Лит. Россия.— 1975.— 13 июня).

Патріотичні ідеї «Листування...» виявилися невмирущими, різні покоління брали його на своє озброєння. Коли в дні героїчної оборони радянськими військами півострова Ханко (1941) Маннергейм запропонував оточеному радянському гарнізону здатися, бійці й командири склали відповідь на цей ультиматум також у дусі листа запорожців. «Его высочеству прихвостню хвоста ее светлости кобылы императора Николая, сиятельному палачу финского народа, светлейшей обершлюхе берлинского двора...» — писали радянські бійці. Якщо посунешся з води — відповімо морем свинцю, якщо з суші — вилетиш у повітря, якщо з повітря — заженемо в землю. Отже, вислів запорожців «Землею і водою будемо битися з тобою» в ці дні був доповнений: «землею, водою і в повітрі будемо битися з тобою»⁸².

Стилістично близькі до оригіналу переробки «Людожеру Адольфу Гітлеру — від онуків великих запорожців землі української» і складений оборонцями Одеси лист «Генералу без армії Антонеску — від онуків великих запорожців землі української», що виникли на початку Вітчизняної війни (Исторический журнал.— 1942.— № 1—2,— С. 52—53). В них маємо наслідування не тільки змісту, патріотичного духу листа запорожців, а й деяких стилістичних

⁸² Комсомольская правда.— 1941.— 14 ноябр.

прийомів: сатири, гротеску, відповідних глузливих прикладок тощо. Як запорожці султанові, так їх правнуки підносять Гітлерові і Антонеску міцно приперчені слова зневаги і глузу: «Людожер ти і кровопивця, кат у коричневій сорочці і вбивця, некоронований фігурер і старий Гер, не підкорити тобі СРСР ... Не бачити тобі, песу, нашу Одесу...»

Традиції козацького «Листування...» вкорінилися в життя і творчість народу. Багато листівок періоду Вітчизняної війни були оформлені під впливом цього невмирущого твору.

Певний відгомін листів знаходимо і в художній літературі. Мабуть, першу віршовану переробку пародійних листів здійснив ще в 1859 році Степан Руданський («Ахмет III і запорожці»). Характер запорозького гумору, стиль листів виявилися досить близькими до літературної манери автора «співомовок», і його віршований переспів набув такої ж популярності, як і оригінал.

Безперечними є також факти використання «Листування запорожців з турецьким султаном» в сучасній українській радянській літературі і не тільки в прозі, прикладом чого може бути «Генерал Микодзьоба» Юрія Яновського, а й у віршованій літературі, зокрема у письменників-гумористів.

Ще в XVII столітті листи поширювались російською, польською й німецькою мовами. На початку XX століття їх переклав на французьку Гійом Аполлінер. Переклад віршований, але по духу — близький до оригіналу. Порівняймо:

*Réponse des Cosaques Zaporogues
au Sultan Constantinople*

Plus criminel que Barrabas
Cornu comme les mauvais anges
Quel Belsebuth es-tu là-bas
Bourru d'immondice et de fange
Nous n'irons pas a tes sabbatz
Poisson pourri de Salonique
Long collier des sommeils affreux
D'yeux arrachés a coup de pique
Ta mère fit un pet foireux
Et tu naquis de sa colique

Bourreau de Podolie Amant
Des plaies des ulcères des croûtes
Groin de cochon cul de jument
Tes richesses garde! — les toutes
Pour payer tes médicaments⁸³

*Відповідь запорозьких козаків
турецькому султанові.*

Злочинніший між лиходій
Ротатий нібито чортяка
Ти справжній Велзевул гидкий
Що сіє скрізь мерзоту всяку
Не підем ми на шабаш твій
Гнила салоницька рибина
Жахне кільце бридких примар
Списом розібрана личина
Коли кишки здирав катар
Родила сука юду-сина

⁸³ Guillaume Apollinaire. Alcools.— Paris, 1913.

Заюшений Подільський кат
 Що вартий тільки глузування
 Свиняче рило кінський зад
 Це наша відповідь остання
 Затям її проклятий гад⁸⁴

Англійською мовою «Листування...» відоме в перекладі канадської поетеси Ф. Р. Лайвсей, зроблене за віршем С. Руданського «Ахмет III і запорожці». Версифікація досить близька до оригіналу, про що свідчить наведений уривок:

In the year 1600, in that God's year,
 A letter came from Akhmet
 To our Zaporogie:
 «I, Sultan, the son of Mahammed,
 The grandson of the one God,
 The brother of the Crescent
 And even of the Sun...»

(Songs of Ukfaina with ruthenian poems. Translated by Florence Randal Livesay.— London, 1916.— P. 47—49).

На жаль, інших перекладів «Листування...» ми не маємо, хоча є відомості, що його перекладено ще на кілька європейських мов. Вдало складена козацькими писарями і опрацьована народом пародія викликала інтерес далеко за межами України. Особливо популярним «Листування...» стало після створення картини І. Рєпіна «Запорожці».

Кілька слів про історію цього полотна. Влітку 1878 року Ілля Рєпін, перебуваючи в маєтку Абрамцево під Москвою,

⁸⁴ Переклад М. Терещенка.— Всесвіт.— 1961.— № 12.— С. 140. Розділові знаки у Аполінера відсутні.

вперше ознайомився з текстом листа запорожців турецькому султану. Твір справив на художника велике враження. Пізніше Рєпін писав до Лєскова: «Наше Запорож'є мене восхищает этой свободой, этим подъемом рыцарского духа»⁸⁵⁻⁸⁶. Про життя козаків немало цікавого почув молодий художник в дитинстві, коли жив у Чугуєві на Харківщині. І ось тепер, 26 липня 1878 року, під враженням «Листування...» Рєпін сів за стіл і зробив олівцем перший ескіз картини. З того часу ця тема посіла в його творчих планах і пошуках одне з центральних місць. Художник взявся за пензель, але відчув, що для створення великої картини бракувало йому докладних знань з історії Запорожжя, життя і побуту українських козаків. У 1880 році за маршрутом, розробленим М. Костомаровим, Рєпін з 15-річним Серовим мандрує запорозькими землями, збирає етнографічні, фольклорні, історичні матеріали, перекази про запорожців і одночасно робить численні етюди з натури, підбираючи типи сівчовиків. Під час цієї подорожі художник побував у Нікополі, Покровському, Грушівці, на дніпровських порогах і Чортомлику та інших місцях, де жили нащадки козаків. Набуток митця був багатим, і він після повернення до столиці відразу засів за картину. Коли в жовтні того ж 1880 року до нього в майстерню зайшов Л. М. Толстой, Рєпін напружено працював над полотном. Вдвох вони довго обговорювали його сюжет і, як згадує Рєпін, Толстой тоді «подсказал много хороших и очень пластических деталей первой важности».

Готуючи картину, художник здійснив ще дві великі подорожі по Україні й Кубані (1888, 1890) з метою докладнішого вивчення історичного і побутового матеріалу та добору народних типів. Щасливі обставини звели його в

⁸⁵⁻⁸⁶ Художественное наследие И. Репина.— М., 1949.— Т. 3.— С. 69.

1887 році з відомим уже тоді дослідником Д. І. Яворницьким, прекрасним знавцем історії України і зокрема Запорозжя. Від нього Репін одержав численні книги, документи, колекції речей, які стосувалися епохи Запорозької Січі, а також нові, досить колоритні тексти «Листа запорожців турецькому султану...». Відомо, що Д. Яворницький допомагав Репіну підшукувати відповідні типи людей для позування. Сам він правив за натуру для створення постаті писаря. Генерал М. І. Драгомиров позував при створенні образу Івана Сірка, В. Тарновський — судді, М. Садовський — полковника. Але більшість постатей написана на основі багатьох ескізів з натури, зрєблених під час подорожей Україною. При зарисовках не обійшлося й без комічних моментів. Д. Яворницький згадує, що після того як було детально опрацьовано композиційне розміщення постатей на картині, — лишалося вільне місце біля стола якраз проти писаря. Тут треба було розташувати козака обличчям до писаря, а спиною і потилицею до глядачів. Для натури шукали «неабияку шию». Репін подумав і звернувся до Яворницького:

«— Вы знаете, кто может быть пригоден для такого места?

— А кто?

— Георгий Петрович Алексеев. Когда он был у вас, — вы помните? — так я к нему хорошо присмотрелся. Сам низкий, плотный, голова большая, лысая, а затылок такой, что нужно века, чтобы создать такой затылок. Попросите его, чтобы он позволил мне зарисовать его спину и затылок».

Алексеев — колишній катеринославський «предводитель дворянства», великий аматор нумізматики і взагалі старовини. Коли йому передали прохання Репіна, він образився: «Что это, на насмешку будущему поколению? Нет!»

Тоді вирішили схитрувати. Яворницький закликав його до себе в гості, посадив біля стола і розклав перед ним старі монети. Доки він уважно їх розглядав, Репін змалював його «неабияку потилицю»⁸⁷.

Художник невтомно працював над картиною. І ось в 1891 році її було в остаточному варіанті виставлено на персональній виставці в Петербурзі. Автор у листі до Лескова так пояснив ідейний зміст свого твору: в минулому народів його як художника найбільше цікавлять моменти тяжіння до республіканського устрою, моменти лицарської боротьби народу за волю. Такими були часи, коли діяли запорожці, «даровитейшие люди своего времени». Вони, захищаючи «всю Европу от восточных хищников... от души хохочут над их восточным высокомерием». Сміх вільних людей, лицарів свободи, які жили «весело й просто», — так треба розуміти картину. Цей непереможний дух боротьби за волю, сміх і радість вільних людей — приваблював і захоплював Іллю Юхимовича Репіна усе життя. Вже на схилі років він працює над картиною «Гопак», на якій зображено запорожців у пориві веселого, енергійного танцю. Взагалі історія, побут, література України були предметом невідступного зацікавлення Репіна до останніх днів його життя. В листі до Дмитра Яворницького 80-річний художник писав, що сам погано бачить і йому вголос українські книги читає племінник, «который прекрасно знает украинский язык», і вони разом «наслаждаются чудным языком».

«Запорожці» І. Репіна стали одною з найпопулярніших картин, її, як і «Листування...», переробляли сучасні митці

⁸⁷ Яворницький Д. Как создавалась картина «Запорожцы» // Художественное наследие. Репин. — Т. 2. — С. 77. (Цікаво, що згаданий Алексеев пізніше познайомив з текстом «Листування...» французького етнографа барона Де Бе, який і подав про нього згадку і переклад кількох рядків у своїй книзі.

в дні Вітчизняної війни та поширювали листівками на окупованій Україні⁸⁸.

За своїм жанром «Листування...» — виразно окреслений пародійний твір, де комічні засоби посідають провідне місце. Він органічно вписується у пародійно-бурлескнү стихію часу. Композиційно твір побудований просто, і це сприяло його масовому поширенню, твір легко запам'ятовувався, фольклоризувався і дійшов у сотнях варіантів.

Ця невмируща сатира відбиває настрої часу, взаємини народів, психологію і самовираження діячів держав і реагування на них народу. У творі виявилось конкретне і загальне, і оте конкретне тісно в'яже його ідею, зміст до епохи, до часу, а загальне — вияв вільнолюбивості, непокори, згуртованості, стійкості — єднає з новим часом, з іншими народами. Висловлено все це елементарно просто, доступно, без будь-якої фальші і відтінку сумніву, що робить послання доступним для сприйняття представниками різних національностей, різних епох, які відстоюють ідею свободи. Зовні грубувата форма деяких висловів «Листування...» має природну, народну підсннову. Дотепність гумору і є одною з привабливих рис твору для всіх, хто шанує правду і справедливість. А може, є в цьому мініатюрному, так просто побудованому і висловленому тексті ще якась нерозгадана, не спостережена таїна, що приваблює до себе, то читач нехай сам спробує її розгадати: твір справді рідкісної долі і рідкісного успіху, безсмертний у народному бажанні потоптати зло, звеличити свободу.

⁸⁸ Про переробку Агніта, опубліковану в листівках в 1942 році, див. статтю Б. С. Бутник-Сіверського «Партизанський варіант «Запорожців Репіна» // Мистецтво, фольклор, етнографія: Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії.— К., 1947.— Т. 1—2.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ, ВМІЩЕНИХ У КНИЗІ

Нестор Літописець. Гравюра XVIII ст.

Уривок з Лаврентіївського літопису з післямовою Сильвестра. («Игуменъ Силивестръ Святаго Михаила написал книги си лѣтописецъ надѣяся от бога милость прияти, при князи Володимирѣ, княжащюиу Києвѣ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила в 6624 (1116 р.) индикта в лѣто. А имеуєть книги сия то буди ми в молитвахъ»)
З копії XIV ст.

Післямова до видань Швайпольта Фіоля «Осьмогласник» й «Часослов» (1491).

Передмова Василя Тяпинського до «Євангелія» (1570?).

Уривок з Литовського статуту (XVI). За цим документом усі папери в Великому князівстві Литовському складалися «руською» (українською) мовою.

Петиція Київського сеймика від 1571 року до польського короля з проханням усі листи та універсали, адресовані їм, писати «руською» (українською) мовою.

Післямова І. Федорова до «Апостола». (Львів, 1574).

Титульна сторінка нарису Я. Ласицького «De Russorum...». (Про звичай та релігію українців, росіян, татар...), (1582).

Падуанський університет. Внутрішня галерея (XIII).

Беанія — посвячення в студенти. Гравюра. (Ерфурт, 1578).

«Студента карають ослом». (Страсбург, 1479).

Великий колегіум Ягеллонського університету. (Краків, XIV).

Список (матрикул) студентів Ягеллонського університету за 1550 р.

Професор читає лекцію студентам Падуанського університету. (1582).

Галілео Галілей. Гравюра XVII ст.

Списки студентів Ягеллонського університету за 1579 і 1580 роки.

Петро Сагайдачний. Ілюстрація до віршів К. Саковича. (Київ, 1622).

Автограф Сильвестра Косова. («Сильвестр Косов. Префект шкіл Київських рукою»).

Мелетій Смотрицький, автор «Граматики словенския...» (1619). Навчався у кількох європейських університетах.

Київська колегія та її студенти. Гравюра XVII ст.

Грецькі музи у зображенні студентів Чернігівського колегіуму. XVII ст.

Заглавна сторінка «Граматики» української мови, складеної Іваном Ужєвичем. (Париж, 1643).

Петро Могила. Портрет з автографом «Рукою власною...»

Інокентій Гізель. Навчався в Кембріджському університеті.

Титульна сторінка «Граматики...» Лаврентія Зізанія. (Вільно, 1596).

Титул «Поетики» О. Донаті (1631).

Феофан Прокопович.

Титульна сторінка рукописної поетики «Володіння королевства душ Аполлонових», за якою навчали студентів у Київській академії (1739).

Лист козаків до турецького султана. З рукопису XVIII ст.

Лист козаків до турецького султана. Польська редакція XVIII ст.

Листування чигиринських козаків з турецьким султаном. Видано німецькою мовою. (Відень, 1683). Титул, перша і друга стор.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ЗАРОДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ ДУМКИ В ПИСЬМЕНСТВІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	6
ПЕРЕДМОВИ ТА ПІСЛЯМОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XV—XVIII СТОЛІТЬ РІДКІСНІ КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ XVI СТОЛІТТЯ ПРО УКРАЇНУ	46
	88

ЧАСТИНА II

ПЕРШІ БАКАЛАВРИ І ДОКТОРИ СЕРЕДНЬОВІЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ ЄВРОПИ	134
ТЕРЕН НА ШЛЯХУ	146
УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ ЄВРОПИ В XIV—XVIII СТОЛІТТЯХ	154
СТУДЕНТИ З УКРАЇНИ НА ЛЕКЦІЯХ У ГАЛІЛЕЯ НА ЧУЖИНІ І ВДОМА	169
КАСТАЛІЯСЬКІ ДЖЕРЕЛА У КНЕВІ	216
	235

ЧАСТИНА III

ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ ЯК ЛІТЕРАТУРНА ПАРОДІЯ	260
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ, ВМІЩЕНИХ У КНИЗІ	347

Научно-популярное
издание

НУДЬГА
Григорий Антонович

*На литературных
путях*

Исследования, искания,
находки

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художник

С. В. Тарасенко

Художній редактор

С. П. Савицький

Технічний редактор

Т. М. Мацапура

Коректори:

І. П. Лозицька,

З. П. Шкода

ИБ № 4638

Здано до складання 20.07.89. БФ 39093. Підписано до
друку 26.03.90. Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсет-
ний № 1. Гарнітура літературна. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,3. Умовн. фарбовідб. 28,844.
Обл.-вид. арк. 15,38. Тираж 12 000 пр. Зам. 9—198.
Ціна 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З діапозитивів тексту Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» на Київській книжковій фабриці
«Жовтень». 252053, Київ, вул. Артема, 25.

Нудьга Г. А.
Н87 На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки.— К.: Дніпро, 1990.— 349 с.

ISBN 5-308-00561-3

На широкому історико-літературному матеріалі автор простежує внесок української літератури у всеслов'янський культурний фонд. У полі його зору — проблема зародження та становлення літературознавства від часів Київської Русі і до кінця XVIII ст., питання взаємозв'язків України в галузі освіти і книговидання з країнами Західної Європи у XV—XVII ст., а також «Листування запорожців з турецьким султаном».

Книжка зацікавить широке коло читачів.

Н 4603020000—022
М205(04)—90 22.90

ББК 83.3Ук1